238

رضاء الدین بن فخر الدین .

Татар.
3-3383

71/61

دینی و اجتماعی مسئله لر

Из фондов Российской национальной библиотеки

اورنبورغده «وقت» مطبعه‌سی .

ТИПОГРАФІЯ ГАЗ. „ВАКТЪ" ВЪ ОРЕНБУРГѢ.

1914.

зала
шкафъ
полка №
Татар
3-33 8

رضاء الدين بن فخر الدين.

دینی و اجتماعی مسئله‌لر

Из фондов Российской национальной библиотеки

Инв. № 10739

اورنبورغده «وقت» مطبعه‌سی

ТИПОГРАФІЯ „ВАКТЪ" ВЪ ОРЕНБУРГѢ

1914.

بسم الله الرحمن الرحيم

رَبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَلْ لِي مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَانًا نَصِيرًا.

مدخل

بو رساله‌ده یازلاچق بحثلر بورونغی عالملرنڭ کتابلرینی اوقو وبوکونگی آدملرنڭ اثرلرینی مطالعه قیلوب طورو سببندن جیولغان نرسه‌لردن عبارتدر. مونلرنی محض خطا فکرلر دیب بلمادیکمز ومحض صواب بولغان حقیقتلر دیب‌ده دعوی ایتمادیکمز، عیبلردن بیزونی شرط قیلمادیغمز حالده اوزمزدن صوڭ کیله‌جك خلفلرمزگه یادکار ایتدك.

اثرمز، مکتب شاگردلرینه درس کتابی بولسون یاکه عمل قیلوچیلر وفتوی بیروچیلر ایچون دستورالعمل طوتلسون قصدی برله توگل بلکه تورلی وقتلرده یازلغان مقاله‌لر بر یرگه جیولسونلر، یارارلق یرلری بولسه اوقوچیلر قبول ایتارلر، قبول ایتمازلکلرینی تاشلارلر، یاخشی ایله یماننی آیروده شاید مشقت چیکمازلر دیب ترتیب قیلندی.

قسقه‌سی: رساله‌نڭ مندرجه‌سی (کوبره‌ك) علمی نرسه‌لر، خطا وصواب بولونی احتمال طوتقان خصوصی فکرلردر. «دینی واجتماعی مسئله‌لر» نڭ دائره‌سی الوغ وموضوعی‌ده یوقاری بولسه‌ده بزنڭ یازاچق نرسه‌لرمز اوز اقتدارمز یتکان ومحیطمز محتاج بولغان بعض بونرسه‌لردن گنه عبارت بولاچقدر.

«سبحانك مایکون لی ان اقول مالیس بحق ان کنت قلته فقد علمته تعلم مافی نفسی ولا اعلم مافی نفسك انك انت علام الغیوب».

Из фондов Российской национальной библиотеки

١

اساسی قاعده‌لر

١) عقل، حس، تجربه، وجدان، بدیهیلك، متواتر خبردن هر بری یقینی نرسه‌لردر. شونك ایچون مونلرنك هر بری درست دلیل بولوب «علم» سببلرندندر.

عقل، آدم باللرنده فائده ایله ضررنی آیرا طورغان روحانی برقوت ایکانلگینی هر کیم بله‌در. «علم»نك کمال صفت ونادانلقنك کیمچیلك صفت ایدیکی وشونك کبی نرسه‌لر، عقل سببلی بلنه‌در. حس ایسه اوشبو بیش تورلی نرسه‌دن عبارت: ١) ایشتمك، ٢) کورمك، ٣) ایسنه‌مك، ٤) تاتیمق، ٥) تننك برر یری تیمك. شوشی قوتلر سلامت بولسه‌لر، شونلر آرقلی انسانلر سیزه‌لر وبله‌لر. تجربه ایسه بر نرسه‌نك عملینی تکرار قیلوب‌ده نتیجه‌سی همان بر تورلی بولغانلغینی کورمکدن عبارت. چچك آشلانغان باللرغه، اوشبو آشلاو قوتی بتمگان مدتده چچك چقمی طورونی بلمك کبی. آچقو، صوصاو، سویو ویاراتماو کبی هر کیمنك اوز حالینی بلووی «وجدان»در. بدیهی- هر کیم‌گه آچیق معلوم بولغان نرسه‌لر. ایکی اورنده ایکی، دورت بولووینی وبر، ایکینك یارطیسی ایکانلگینی بلو کبی. خبر متواتر، یالغان سویله‌ر ایچون اتفاق قیلولری عقل قاشنده درست کورلمگان کوب خلقلرنك خبرلرندن عبارت. (متواتر خبر حقنده کیله‌چکده تفصیلات بیرلور). بر نرسه‌نی جزمی صورتده همده اوزگه‌رونی قابل بولمازدی روشده واقعغه مطابق اعتقاد قیلو «یقین»در. شوشندی روشده اعتقاد بولوب‌ده مگرده واقعغه مطابق بولماغان بولسه ویاکه اوزگه‌رونی قابل بولسه مونلردن اولگی احتمالی «جهل مرکب» اسمنده وصوڭغیسی‌ده مقلد اعتقادی بولور. اعتقادی جزمی صورتده توگل بلکه بر طرفی راجحغنه بولسه «ظن» اسمنده بولور. هر ایکی طرفی‌ده بردرجه‌ده بولسه «شك» بولور.

٢) اسلام حکماری طوغروسنده حجت ودلیل قرآن ایله سنت

Из фондов российской национальной библиотеки

بولور ، اگرده مونلردن اچیق روشده تابلماسه اول وقت «اجماع» ایله «قیاس» اسمنده‌گی نرسه‌لرده دلیل بولورغه یاریدر .

برنچی ماده‌ده ذکر ایتولگان نرسه‌لر ، عمومی ودنیاوی اشلر حقنده دلیل بولوب بو ایکنچی ماده‌ده‌گی شیلر ایسه شریعت حکملری حقنده‌غنه دلیل بولالر . کتاب وسنت ، اسلام حکملرینڭ هر بری ایچون دلیل بولدقلری حالده اجماع ایله قیاس، یالگز «معاملات»حقنده‌غنه دلیل بولورلر . (بو مسئله‌لر توبانده تفصیل ایله سویله‌نورلر) دنیاوی اشلرنڭده اسلام حکملری طوغروسنده دلیل بولورغه تیوشلی بولغان اورنلری کوب . شونڭ ایچون برنچی ماده‌ده‌گی نرسه‌لر طوغریدن طوغری اسلام حکملری حقنده دلیل حساب ایتولماسه‌لرده بالواسطه، دلیل بولا آلولری ظاهر ومعلوم.

٣) «شرعی دلیل »نڭ ثبوتی‌ده دلالتی‌ده شبهه‌سز بولسه آنکا «دلیل قطعی» دیرلر . شوندن باشقه صورتلرنڭ هربری «دلیل‌ظنی» اسمنده بولور .

رسول‌الله زماننده بولغان مسلمانلر ایچون رسول اکرمنڭ اوزندن طوغری ایشتکان سوزلری حس ایله معلوم بولدیغندن قطعی صورتده ثابتدر . اما اوزندن طوغری ایشتمگانلر ایچون متواتر خبر ایله ایرشسه‌گنه قطعی صورتده ثابت بولور . (قطعی ، اوزوب وکیسوب بلمك ، شول طوغروده اعتبارغه آلورلق شبهه‌لرنڭ هر برندن سلامت بولمق دیمکدر) . «دلیل قطعی» بولور ایچون مونڭ اوستینه ، شول خبرنڭ دلالتی‌ده قطعی بولمق شرطدر . دلالتی قطعی دیب ، شول معنادن باشقه‌غه حمل قیلورغه ممکن بولماغان حالگه آیتولور . «قطعی» ایله «یقین» ایکیسی برمعناده‌در . «یقین» معناسی برنچی ماده شرحنده سویله‌ندی . بعض عالملر « یقین » نی بربرندن عالی درجه‌ده بولغان علم الیقین ، حق الیقین، عین‌الیقین اسمنده قسملرگه آیررلر . موکا کوره «یقین» ، قوت وضعفنی احتمال طوتقان نرسه‌در .

«دلیل شرعی»نی اوشبو دورت قسمگه آیررغه ممکن : ١) ثبوتی‌ده دلالتی‌ده قطعی . ٢) ثبوتی‌ده دلالتی‌ده ظنی . ٣) ثبوتی قطعی اما دلالتی ظنی . ٤) ثبوتی ظنی اما دلالتی قطعی . اوشبو دورت تورلی شرعی دلیللردن یالگز اولگی قسمی‌گنه « دلیل قطعی » بولوب باشقه صورتلرنڭ هر بری « دلیل ظنی »در . « ظن » معناسی برنچی ماده شرحنده « بر نرسه‌نی راجع

Из фондов Российской национальной библиотеки

صورتده اعتقاد قیلودر» دیب آیتولگان ایدی. لکن «ظن»نی ایکی‌گه آیررغه ممکن: ۱) بر طرف راجح وایکنچی طرف مرجوح صورتده بولو ۲) بر طرف راجح اما ایکنچی طرف حقنده ذهننڭ خالی بولوب طورووی. اوشبو ایکی تورلی ظن، البته بر درجه‌ده توگللر. شونڭ ایچون مونلرنڭ اولگیسی «صرف ظن» بولدیغی حالده صوڭغیسی «قوتلی ظن»در. «ان یتبعون الا الظن..» (انعام ۱۱۶-۱۵۰) همده «ان الظن لایغنی عن الحق شیئا» (یونس ۱۳۷) کبی «ظن»، ذم قیلنوب کیلگان آیتلردن مراد «صرف ظن» بولسه کیره‌ك. مونندن باشقه بعض بر «ظن»لر یقین مرتبه‌سینه یتشدررلك بولماغان قرینه‌لر ایله تأیید قیلنولری ممکن. اوشبو «ظن» قرینه‌لرنڭ قوت وضعفلرینه قاراب اوزی‌ده بر قدر درجه‌لرگه آیرلور. سوزنڭ قسقه‌سی شولدر که: «ظن»، میزانلر، آرشینلر ایله توگل بلکه آدملرنڭ اوز وجدانلری واوز شعورلری ایله‌گنه اولچانور. مثلا: غزته اوقوچیلر اگرده اوز کوڭللرینی تفتیش ایتسه‌لر بر عدده یازلغان مختلف خبرلرنڭ درستلکلری حقنده بولغان «ظن»لرنده آیرمه‌لر بارلغینی اوزلری‌ده بلورلر.

٤) «قطعی دلیل» گه قرآن کریمده مصداق کوب بولسه‌ده سوز ایله بولغان سنتلرده مصداق بارلغی شبهه‌لیدر.

چونکه دلالتلری قطعی بولغان حدیثلر کوب بولسه‌ده ثبوتلری قطعی بولغان حدیثلر یوق یاکه یوق دیرلك درجه‌ده آزدر. هر حالده «حکم» و «قضا» بابلرنده ثبوتی قطعی بولغان حدیث یوق ایکانلگینی علم اهللرندن الوغ ذاتلر اعتراف ایتمشلردر. بلکه بو طوغرودەغی حدیثلرنڭ جمله‌سی خبر واحد وبیك آزلری‌غنه خبر مشهوردر. (خبر واحد و خبر مشهور، کیله‌چکده معلوم بولور). اما قرآن شریف، رسول‌الله حضرتلرندن تواتر ایله کوچرلوب، اوشبو تواتر ایسه هر بوونده دوام قیلوب طوردیغندن ثبوتی قطعیدر. مونده هیچ شبهه یوق. لکن ثبوتی قطعی بولمقدن دلالتی‌ده قطعی بولمقی هیچ لازم توگل. شونڭ ایچون ثبوتی قطعی بولدیغی حالده بعض بر آیتلرنڭ خصوصی بر معناغه دلالتلری ظنی بولورغه وشول جهتدن‌ده «ظنی دلیل» جمله‌سندن صانالورغه ممکن. «اجماع» ایله «قیاس»نڭ دلیل قطعی بولمق احتماللری یوق. بو ایسه توبانده سویله‌نور.

٥) شرعی بولغان « دلیل قطعی » ایله ثابت، شرعی حکملرنی بله طوروب انکار ایتمك، رسول‌اللهنی تکذیب وشریعتنی انکار قیلمق بولدیغندن شوندی کیمسه‌لر، اسلام دیننـدن چیقغان حساب قیلنورلر.

اسلام دیننـدن چیقمق، کافر بولمق دیمکدر. کفرلك، شرعی بر حکم بولوب رسول‌اللهنی تکذیب قیلمقدن عبارتدر. بو ایسه شرعی بولغان «دلیل قطعی» ایله ثابت نرسه‌لرنی بله طوروب انکار قیلودهغنه تابلور. شوندن باشقه دلیللرنی انکار ایتودن رسول‌اللهنی تکذیب لازم بولمیدر. ایکی یرده ایکی دورت ایدیکنی، کوکده قویاش و یرده صولر بارلغینی، دورت عددنڭ یب (جفت) بولوبده اوچ عددنڭ تاق (تك) بولووی کبی یقینی و بدیهی نرسه‌لرنی انکار ایتمك عناد و احمقلق، مکابره وتینتاکلك بولسه‌ده بو شیلرنڭ هیچ برینه کفرلك ایله حکم ایتو لازم کیلمیدر. بو طوغروده ۲۸نچی ماده‌گه مراجعت اولنه‌در.

٦) اسلام حکملرینی اوشبو: ١)اعتقادات، ٢)عبادات، ٣) اخلاق وآداب، ٤) معاملات اسمنده دورت قسم‌گه آیررغه ممکن. بونلردن اعتقادی حکملرنڭ ثبوتلری ایچون «دلیل قطعی» شرط بولدیغی حالده باشقه‌لرنڭ ایسه «دلیل ظنی» ایله‌ده ثابت بولولری ممکن.

اعتقاد. «اعتقادی» نرسه‌لر اسلام اصطلاحنده «اصول دین» دیب یورتوله‌لر. بونلردن بعضیلرینی عقل ایله (عقلی دلیل استعمال قیلوب) بلورگه‌ده تیوشلی بولدیغی حالده بعضیلرنده ایسه، عقل قاشنده محال بولماز شرطی ایله شرعی دلیل‌گه تسلیم قیلنوب طوروده کافیدر. الله تعالی‌گه و آنڭ علمینه، قدرتینه، اراده و حکمتینه ایمان کیترو اولگی قسمدن بولدیغی حالده آخرت کونینه، بعث و حشر، عموما عالم غیب‌گه ایمان کیترو صوکغی قسمدن بولور. هر حالده اعتقادی حکملرنڭ ثابت بولولری ایچون دلیل قطعی تابلو شرطدر. اوشبونڭ ایچون راویلری، نی قدر اشانچلی وسندلری، نی قدر راست بولسه‌ده خبر واحد طریقندن کیلگان حدیثلر وعموما ظنی دلیللر ایله، «اعتقادی» مسئله‌لر ثابت بولماز. اعتقادی حکملر ایچون یقینی دلیللر لازم. خبر واحد ایله

Из фондов Российской национальной библиотеки

ثابت بولغان حدیثلر و باشقه ظنی دلیللر «یقین» افاده ایته الميلر.

عبادت. عبادت قسمی ایسه کیرەك قطعی و کیرەك ظنی‌ده بولسون قرآن و سنت ایله‌گنه ثابت بولور. بندەلرنك، کیرەك الوغ عالم حتی‌که الوغ مجتهدده بولسونلر رسول‌الله حضرتلرندن ثابت توگل رەوشده بر تورلی عبادت اختراع قیلورغه و یا که عمومی رەوشده ثابت بولغان عبادتلرنی خصوصی رەوشگه کرتورگه و معلوم بر وصف ایله یورتورگه حقلری یوق.

اخلاق. شریعت حرام ایتکان نرسەلردن منعلنو، اوزینه و یا که باشقەلرغه ضرر ایتودن صاقلانو؛ ممکن قدر خیر اشلر ایله نفسنی تزکیه قیلو «اخلاق» در. «اخلاق»نی اوشبو قسملرگه آیررغه ممکن: ١) حلال یا که حرام ایکانلگی نص ایله معلوم بولور. ٢) خیرلی یا که شر ایکانلگی انسانلرنك اوز فعللری ایله‌گنه‌ده معلوم بولور. صدق، عفت، امانت، صبر، تحمل، اوشنداق زنا، ایسرتکچ ایچو، قمار، اوغرلاو، قصدی صورتده برەوگه ضرر قیلو کبی. بو اشلرده بندەلرنك اجتهادلرینه اورن یوق، حکملری معلوم. «اخلاق»ده نفسنی تزکیه قیلو اساس ایتولوب طوتولدیغندن صرف «دینی» اشلردندر. موندە مذکور بولغان «اخلاق»دن مراد، شریعت طرفندن خصوصی و یا که عمومی دلیللر ایله «فضیلت» ایکانلکلری حقنده دلیل کیلگان نرسەلردر. بعض بر زمان و بعض بر مملکت خلقلری طرفندن یا قصدی صورتده و یا که برندن بری کوروب عمل قیلو طریقی ایله عمومیلاشوب کیتکان عادتلر، رعایەسی لازم حکمینه کرگان عرفلرنك بو اورنده ذکر ایدلگان «اخلاق»غه مناسبتلری یوق. آنلر شرعی حکملردن توگل. اوشبوگا کوره «اخلاق»نی «اخلاق شرعی» و «اخلاق وضعی» اسمنده ایکی‌گه آیررغه ممکن. بندەلرنك «اخلاق شرعی»نی اوزگەرتورگه حقلری بولمادیغی حالده «اخلاق وضعی»نی تلەسەلرنی اشله‌توب طوررغه حقلری بولور.

معاملات. معامله، انسانلرنك بر برینه بولغان مناسبتلرندن، احتیاجلرندن عبارتدر. انسانلر، طبیعتلرینك اقتضاسینه کوره «مدنی» بولدقلرندن، برلکده جیولوب و بربرلرینه محتاج بولوب عمر سوررگه مجبورلردر. لکن اوشبو رەوشده دنیا سورو ایچون «عدالت»نك حکم ایتوب طورووی شرط و لازم. عدالت بولماسه، دنیاده راحتده، سعادتده بولماز. راحت و سعادت تأمین قیلنماغان مدتده جمعیتلر دوام ایته آلماز. «عدالت»نی حمایت قیله طورغان نرسه، «قانون»غنه‌در. قانونغه استناد قیلنوب ظلملر یبارلور و هر تورلی حقلر

صاقلانور، جنایت ایتوچیلر واجتماعی هیئتنڭ راحتلرینی یباروچیلر اوز عیبلری نسبتنده جزالانورلر. قانون، اگرده شول عصرنڭ معرفتلی، بصیرتلی آدملری طرفندن مجرد عقل‌غه استناد قیلنو ایله توزولسه موڭا: «توزولگان قانون» دیرلر. اگرده پیغمبر طرفندن تبلیغ ایتولگان و یاکه شول عصرنڭ معرفتلی، بصیرتلی آدملری و مجتهدلری طرفندن پیغمبرگه بولغان «وحی»گه استناد قیلنوب توزولگان بولسه موڭا «شریعت» و«فقه» دیرلر. (۱). بوکون، آوروپا وآمریقا حکومتلرینڭ قانونلری صرف «توزولگان قانون»لردن عبارت بولغانی حالده اهل اسلام قانونلری «شریعت» و «فقه»دن عبارتدر. بو یرده بزنڭ «معاملات» دیب تعبیر قیلغان نرسه‌مزدن مراد شوشی «شریعت» و «فقه»در. اسلام فقیهلری، قرآن و سنتدن آلتیوز قدر اساسی قانونلر تابوب اسلام فقهسینی شوڭا کوره توزومشلر ایدی. موندن صوڭغی فقیهلرده اوز زمانلرده عمل‌گه قویاچق مسئله‌لرینی شول «قانون اساسی»لرغه بنا قیلورغه مجبورلردر.

معامله‌نڭ دائره‌سی بیك کیڭ بولوب حدود، عقوبات، حقوق و سیاست کبی نرسه‌لرنی، مدنی و اداری، تجاری و اقتصادی اشلرنڭ هر برینی شاملدر. معامله‌نڭ، دلیل قطعی ایله‌ده دلیل ظنی ایله‌ده ثابت بولغان نوعلری بار. معامله نڭ بیك کوب قسملری زمان اوزگه‌رو سببندن اوزگه‌رگه، عرف و عادتلر اجبارینه کوره باشقاروب طوررغه ممکن بولغانلغندن، بتون جزئیاتینی بلوب بتررگه و فردلرینی ضبط قیلورغه امکان‌ده یوق و بونلرنی بلوب بترو ایله شریعت طرفندن تکلیف‌ده یوق.

معامله‌نڭ اساسی: «لا ضرر ولا ضرار» حدیثی حکمینه (۲) بنا ایتولگان دفع مضرت، جلب منفعت، رعایت مصلحت قاعده‌لریدر. ایشته مجتهدلرنڭ خدمتلری، استنباط واستدلال ایله حکم توزولری نص بولماو شرطی ایله-شریعت

---

(۱) ابن خلدون تعبیرینه کوره، توزولگان قانون «عقلی سیاست»، فقه هم شریعت «دینی سیاست»در. (تاریخ ابن خلدون. ج۱ ص ۹۳). اعتقاد وعمللرگه‌ده بعض وقت «فقه» اسمی بیرسه‌لرده، مونده ذکر ایتولگان معنا ایله توگل، بلکه عام بولغان ایکنچی تورلی معنا ایله بیره‌لر. «فقه» سوزندن بعض وقت اعتقادات، عبادات، اخلاق وآداب، معاملات قسملرینڭ بتونسی مراد بولور. بعض وقت فقط عبادات ایله معاملات مراد بولور (ایسکی فقه کتابلری شوشی اصطلاحغه کوره ترتیب ایدلمشدر). و بعض وقت فقط معاملات مراد بولور. بو زمانده شوشی معنا متعارف هم «حقوق» سوزی اورننده استعمال قیلنه‌در.

(۲) سنن ابن ماجه. ج ۲ ص ۳۱.

Из фондов Российской национальной библиотеки

حكملرندن اوشبو «معامله» قسمينه مخصوص بولوب، مجتهد توگل آدملرنك شوشى طوغرولرده مجتهدلرگه متابعت قيلولرى لازم بولاچقدر.

قرآن وسنت طرفندن اسلام حكملرينه دائر «قانون اساسى»لر توزولمش بولسه‌ده شول قانون اساسيلرنك فرعلرينه، جزئياتينه عائد بولغان ماده‌لرنى توزومك و هر عصرنك ايجابينه كوره حكملرنى تعديل و تبديل قيلوب طورمق مجتهدلر و اجماع اعضالرى اوستلرينه امانت ايتولمشدر.

٧) اعتقاد و عبادات هم اخلاق طوغروسنده تشريع قوه‌سى شارع حضرتلرينك اوزينه‌گنه خاص بولديغى حالده معامله قسمينك صريح نص ايله ثابت بولغانلرندن باشقه‌لرنده ـ شارع حضرتلرينك هبه‌سى سببندن ـ تشريع قوه‌سى خلقده‌ده باردر.

حكملر طوغروسنده «تشريع قوه‌سى» همده «اجرا قوه‌سى» اسمنده ايكى قوت موجود بولوب مونلردن اولگيسى شريعت همده نظام وقانونلرنى توزوچى، صوڭغيسى‌ده شول توزولگان شريعتنى، نظام و قانونلرنى يورتوب طوروچيدر. مثلا: بو كونده حكومتلرده بولغان پارلامينتولر تشريع قوه‌سينه مالك اداره‌لر بولوب حكومتلر ايسه شونلر طرفندن توزولگان نظام وقانونلرنى يورتوچيلردر. اعتقاد و عبادت حقنده شريعت توزو وظيفه‌سى (تشريع قوه‌سى) الله تعالى‌گه گنه خاص بولديغى حالده (٦نچى ماده) معامله حقنده بولغان بيك كوب نرسه‌لر طوغروسنده نظام وقانون توزومك حقى، الله تعالى طرفندن بنده‌لرنك اوز اختيارلرينه بيرلمشدر. (٢٤نچى ماده).

٨) يقينى هم عقل طرفندن قطعى ايكانلگى (بديهى بولووى) ايله حكم قيلنغان نرسه‌لرگه خلاف صورتده كورلگان شرعى دليللرنى، يقينى وبديهى نرسه‌لرگه خلاف بولماز روش ايله تأويل قيلو لازمدر.

شريعت دليللرى ايله يقينى و بديهى نرسه‌لر آراسنده كوچليمى ضعيفمى بر تورلى خلافلق كورلسه، حقيقت حالده آراده مخالفت بولودن توگل بلكه بو اش، آدم بالالرينك ذهنلرى يتوب بتماوندن و كامل درجه‌ده آڭلاب

Из фондов Российской национальной библиотеки

يتكره آلماولرندن‌غنه بولور، چونكه هر ايكيسى‌ده حق و درست بولغان دليللر آراسنده خلافلق بولو ممكن توگل. اينديشوشندى بر اش كورلسه اول وقتده يقينى و بديهى نرسه‌لرگه خلاف بولماز روه‌ش ايله شرعى دليللرنى تأويل قيلورغه تيوشليدر. «تأويل»، ظاهرى و آچيق بولغان معناسينى قويوب بر آز براق و نچكه‌رهك بولغان ايكنچى بر معنانى اختيار قيلودن عبارتدر. دليل شرعيلرنى بو ره‌وشده تأويل قيلوغه بر زمانده حاجت بولماودن هر بر زمانده حاجت بولمازلق لازم كيلماز. تأويل قيلو، تأويل‌گه حاجت توشوگه قاراب يورر. يرنك بسيط بولووينى آڭلاتا طورغان بعض شرعى دليللر سلف عصرنده تأويل ايدلمگان بولسه بو حال آنلر زماننده و آنلر قاشنده يرنك كره‌شكلنده ايكانلگى ثابت بولماديغندندر. اوشنداق سلفلر قاشنده بر شرعى دليلنى تأويل لازم بولوب كيلووندن صوڭغى خلقلر ايچون‌ده شول حكمنك هيچ اوزگرماوى لازم بولماز. سلف عالملرى اوز زمانلرنده‌غى فن و تجربه‌لر ناقصلغينه مجبور بولوب «والله خلق كل دابة من ماء» (نور-٤٤) كبى آيتلرنى ظاهرلرندن صرف ايتكان ومعنانى توزه‌تور ايچون تأويل‌گه حاجت كورگان بولسه‌لر دنياده بولغان جميع حيواناتنك صودن ياراتلووى فن طريقندن اثبات ايتولگان بزنك زمانلر ايچون سلف تأويللرينه ايه‌رگه لزوم يوقدر. بو بابنك ماده‌لرى و نظيرلرى كوب بولديغندن شوشى قدر ايله اكتفا قيلندى.

۹) ضرورت ماده‌لرى استثنا ايتولگاندن صوڭ اسلام دينينك حكمى بتون خلق و بتون يريوزى ايچون برابردر.

اسلام دينينك بيان ايدلگان فرضلر، حراملر و باشقه حكملرنك نسبتى بتون انسانلر، بتون عصرلر وبتون مملكتلر ايچون برتيگزدر. رسول‌الله زماننك مكه‌ده فرض بولغان نماز ومدينه‌ده فرض بولغان رمضان روزه‌سى و باشقه‌لرنك حكملرى دائمى، عموميدر. محرمات‌ده اوشبو قبيلدن. مثلا: «مدينه» شهرنده عصر سعادتده ربا حرام قيلنغان بولسه اعتمادلى دليللر تابلماديغنده اوشبو حكمدن بعض بر آدملرنى و بعض بر دارلرنى استثنا قيلورغه ممكن بولماز. شريعت حكمنى اجرا قيله طورغان «قوه اجرائيه» (قوه تنفيذيه) يوقلغندن بر نرسه‌نك حلال وجائز بولووى آڭلاشلماسه كيره‌ك. الك زمانلرده «دار اسلام» و «دار حرب» اسمنده‌م اصطلاحلر و شونلرنك هر برينه خاص

بولغان بعض بر حکملر یاصالغان بولسه‌ده بو کونده یر یوزنده‌گی اسلام حکومتلری، آمریقا و آوروپا دولتلری ایله عهدلر یاصاب بتدیکلرندن و بتون یر یوزینی بورنغیلرنڭ دار اسلاملرینه‌ده دارحربلرینه‌ده طوغری کیلمازلك بر شکل‌گه کیتردیکلرندن مذکور «دار»لرنڭ حاضرنده حکملری قالماغان بولسه کیره‌ك. رسمی صورتده صوغش اعلان ایتولگان مملکتلرگه شول وقتده «دار الحرب» دیمك درست بولسه‌ده عهدلی مملکتلرنڭ هیچ بری «دار الحرب» توگل بلکه «دار الامان»در.

١٠) اشیاده اصل مباحلق بولغانی ایچون یرنڭ اوستنده و ایچنده بولغان نرسه‌لر ایله فائده‌لنو حقنده شرعی دلیل ایزله‌رگه حاجت یوق. منع حقنده شرعی دلیل بولماغان نرسه‌لرنڭ هر بری ایله فائده‌له‌نو مباحدر.

بو، بیك معلوم و مشهور سوز. بر نرسه‌نڭ اوزی یاکه نوعسی حقنده منع ایتوب نص کیلمگان بولسه و یاکه شول عصرنڭ طبیبلری اول نرسه‌ده انسانلرنڭ روحلرینه یاکه بدنلرینه ضرر بیره طورغان آغو بارلغینه اتفاق قیلولری معلوم بولماسه، عمومی بر ضرر بارلغی اثبات ایتولگان وقتغه قدر شول نرسه ایله فائده‌لنو و استعمال قیلو مباح بولور. مونڭ مباحلگی ایچون شرعی دلیللر ایزله‌ب یوررگه احتیاج یوقدر. صوڭ عصرلرده شائع بولغان قهوه، قاقاو، شیقولاد، چای وتماکو کبی نرسه‌لرنی، اسراف یاکه عقل و بدن‌گه ضرر کیترو درجه‌سینه یتماو شرطی ایله استعمال قیلو، اوشبو ماده‌گه کوره درست بولادر. «هو الذی خلق لکم ما فی الارض جمیعا» (بقره. ٢٧). «احل لکم الطیبات» (مائده. ٦-٧)، «قل من حرم زینة الله التی اخرج لعباده والطیبات(*) من الرزق» (اعراف. ٣٠)، «قل لا اجد فی ما اوحی الی محرما علی طاعم یطعمه الا ان یکون میتة او دما مسفوحا او لحم خنزیر فانه رجس او فسقا اهل لغیر الله به» (انعام. ١٤٦). «ان اعظم المسلمین فی المسلمین جرما من سأل عن شئ لم یحرم علی المسلمین فحرم علیهم من اجل مسئلته» (صحیح مسلم. ج ٢ ص ٢٢١).

(*) الطیبات، ای ما لیس بخبیث منها وهو کل ما لم یأت تحریمه فی کتاب او سنة او قیاس مجتهد. الکشاف. ج ١ ص ٢٤٦.

٢

قرآن

١١) قرآن کریم، بندەلرنی طوغری یولغه کوندرر ایچون اللهتعالی حضرتندن پیغمبرمز محمد صلی الله علیه‌وسلم اوزرینه یبارلگان حق کتاب بولوب هم اعتقادی هم عملی وعموما دینی اشلرنڭ هربری ایچون دستور وهربری حقنده دلیل وحجتدر.

قرآن کریم، کتاب بولسەده باشقه کتابلر اسلوبنده و آدملر طرفندن ترتیب ایدلمکده بولغان اثرلر وبحثلر نظامنده توگل، بلکه هرتورلی مقصودلر حقنده سویلەنگان آیتلر مجموعەسیدر. بو آیتلر، حاجت وقتلرده کیلگانلر وکیلگان روشلری ایله قویلغانلر. بو اشده انسانلرنڭ دخللری یوق.

قرآن کریم، رسول‌الله حضرتلرینه «مکه»ده وقتنده اینەرگه باشلادی وصوڭره هر حاجت وقتنده اینوب طوردی ویکرمی اوچ یللر مدتده «مدینه»ده تمام بولدی. هر کیلگان بر آیتنی رسول‌الله حضرتلری وحی یازوچی صحابەلردن یازدروب تیوشلی اورنینه قویدرر ایدی. رسول‌اللهنڭ اوز عمرنده ده بتون قرآننی جیوچیلر آز بولمادی، تمامینی یادلاوچیلرده بایتاق بار ایدی.

نمازده قرآن اوقو فرض بولونڭده قرآن کریمنڭ کوڭللرگه آلنوغه سببلگی زور بولدی. رسول‌الله نمازلرده اوقور، صحابەلرده بعضیلری حتی اوزون سورەلرنیده شوشی وقتلرده ایشتو سببلی گنەده بیلکلەرلر ایدی. حضرت ابوبکر زماننده ایسه بتون سورەلر بریرگه وبر کتاب روشنده جیولدی. اوشبو کتاب، هر کیمگه معلوم وهر یرده مشهوردر.

سوره سوره بولوب تاراو یورو قرآن کریمگەگنه خاص بولغان بر اش توگل ایدی. بلکه اوقورغه یازارغه بله طورغان قوملر بولسەلرده یهود ونصارالر قوللرنده بولغان و بو کونده بر کتاب روشلرنده جیولغان تورات ایله انجیل وزبورلرده اوتکان زمانلرده بیك کوب جزلرگه آیرلوب هر جز اوزینه آیروم طومار روشنده تورولوب یوررلر ایدی. تورات، انجیل وزبورلرده (بو کون یهود و نصاره قوللرنده بولغانلرنده) تحریف کوب بولووینڭ حتی بعض، بر

Из фондов Российской национальной библиотеки

نرسه‌لرنڭ یاشرلوویننڭ سببی‌ده باشده تارالوب یورولری وبر یرگه جیولوب یازلمادقلری ایکانلگی ظن قیلنور.

قرآن کریمنڭ حق بر کتاب ایدیکنده، عربستان جغرافیاسینی، حجازنڭ اسلامدن مقدم واسلام ظهور ایتدیگنده‌گی وقتلرنڭ تاریخلرینی، عربلرنڭ عرف وعادتلرینی، اجتماعی وعائلی احواللرینی بلوچیلر شبهه ایتمازلر. وبو طوغرولرده تفتیشلر یورتورگه نیت قیلوچیلر کوب مشقت چیکمازلر (*).

قرآن کریم، دینی امرلرنی بیان ایتدیکی کبی اوتکانده‌گی وکیله‌چکده‌گی حاللردن بیرگان خبرلری، قصه ومثال کبی قسملری‌ده بار. عموما قرآن، دینی اصللرنی، نقلی و عقلی برهانلرنی اوگره‌ته طورغان بر کتابدر.

١٢) قرآن ایله استدلال قیلور، برر تورلی شرعی حکم استخراج ایدر وعموما قرآن کریمنڭ مندرجه‌سی ایله آشنا بولور ایچون اساسلی صورتده عرب لسانینی بلمك، قرآن کریمنڭ اوزینه خاص بولغان قاعده‌لردن، استدلال اصوللرندن خبردار بولمق شرطدر.

بر کتابنڭ مضمونی ایله آشنا بولور ایچون شول کتاب یازلغان تلنی بلو ضرور ایدیکی بیك معلوم بر مسئله‌در. اگرده عرب لسانینڭ قاعده‌لری وقرآنده مذکور لغتلر ایله لازم درجه‌ده آشنالق بولمادیغی حالده شرعی بر حکم چیقاررغه و استدلال قیلورغه کرشلسه خلاف یولغه توشمك و یاگلش آڭلامق خطره‌سی یاقیندر. شونڭ ایچون قرآن کریم ایله استدلال قیلورغه حاضرله‌نوچیلرگه اوشبو نرسه‌لر ضروردر: ١) قرآنده بولغان عربچه لغتلرنڭ معنالرینی عربلرنڭ اوزلری درجه‌سنده بلمك ودرست اوقی آلمق. ٢) نحو وصرف، بیان و معانی فنلرندن خبردار بولمق. زیرا بو فنلردن غافل آدم، جمله‌لرنی تیوشلی صورتده بربرینه طوتاشدروب آڭلامق، حقیقت ومجاز، استعاره وکنایه کبی شیلرنی فرق ایده آلمقدن محروم قالور وایشتوچیلرگه اثر بیرر ایچون تکرار قیلنغان آیتلرنی اورنسز کورر ده: «وکم من عائب قولا صحیحا ـ وآفته من الفهم السقیم» شعرینه مصداق بولور. ٣) قیاس ترتیب ایتکان وقتده ذهنینی خطاغه توشرماز قدر عملی روشده منطق بلمك. ٤) قرآن نازل بولغان کونده عربلر آراسنده‌غی عرف وعادتلرنی، اصطلاح

(*) «شورا»ده بو بحثگه مناسبتلی بر مقاله بار. ج ٧ ص ٣٣.

ودستورلرینی، علم ومعرفتلرینك درجه‌لرینی، اوز قاشلرنده معروف بولغان اصطلاحلرینی اجمالی صورتده‌گنه بولسه‌ده خاطرده طوتمق. چونکه قرآن کریمنك خطابلرنده بولغان حکمت وسرلرینی آکلاوده بونرسه‌لرنك یاردملری بار. عربلرنك الله‌تعالی‌نی سماده دیب زعم قیلولرندن خبرسز وبعض بر عرب قبیله‌لرنك «شعری» اسملی بر یولدزغه عبادت قیلولرندن معلوماتسز آدملر «ءامنتم من فی‌السماء ان یخسف بکم الارض» هم «وانه هو رب‌الشعری» کبی تعبیرلرده بولغان حکمتلرنی لازم درجه‌ده آکلاب بترمیه‌چکلری معلوم. ٥) آیتلرنك ناسخ ومنسوخلرینی (بو سوز، قرآنده منسوخ آیتلر باردییوچیلرگه کوره‌در)، نزوللرینه سبب بولغان نرسه‌لرنی، یاراسه یاراماسه مشهور مفسرلرنك خصوصی فکرلرینی بلمك. ٦) قسقه‌لق ایله بولسه‌ده تاریخ وجغرافیا، هیئت، طب وعموما طبیعیات ایله آشنا بولمق. چونکه تاریخ وجغرافیا بلنمادیکنده قرآنده ذکر ایدلگان کوب قصه‌لر آچیق آکلاشلماز. هیئت وطبیعیات ایله آشنا بولمادیغندن قرآنده مذکور یر وکوك، قویاش وآی، دیکزلر ویولدزلر، آغاچلر ویلغه‌لر، یغمور واوله‌نلر وباشقه شوشندی نرسه‌لر ذکر ایتولگان آیتلرنك معنالری لازم درجه‌ده تصور قیلنماز آکلاشلماغان وتصور ایدلمگان نرسه‌لر ایله استدلال قیلورغه کرشمك البته عقلسیزلق بولماز. ٧) اخلاق، تدبیر منزل وسیاست علملرندن‌ده بر آز معلومات بولمق. چونکه مونلردن غافل کیمسه، قرآن تعلیم ایتکان اخلاق سرلرینی، عائله‌گه متعلق حقلر هم‌ده اداری وسیاسی اشلرنك ترتیبلرندن ومونلرغه عائد امر ونهیلرنك حکمتلرندن غافل قالور. ٨) شوشی نرسه‌لر اوستینه درست سوزلرنی بوزوقلرندن، طوغری مسلکلرنی یاکلشلرندن، معقول فکرلرنی واهیلرندن، حقیقتلرنی خرافاتلردن آیره آلورلق محاکمه قوتی بولمق وعقلینی اشلەته بلمك‌ده شرطدر.

اوشبو نرسه‌لرنك بعضیلری قرآن کریمنی آکلار ایچون واجب درجه‌سنده وبعضیلری‌ده سنت ومستحب هم مندوب مرتبه‌سنده شرط بولور. شوشی نرسه‌لرنك بیك کوبلری حدیث هم سنتلر ایله آشنا بولور ایچون‌ده لازمدر.

١٣) قرآن، انسانلرنك ابدی سعادتلرینه وهدایتلرینه سبب بولغان دینی بر کتابدر

«سعادت ابدیه»، هر تورلی علملر وفنلرنك اوستنده ودنیاوی کمالاتلرنك

Из фондов Российской национальной библиотеки

قیاس قبول ایتماز درجەدە یوقاروسنك بولدیغندن قرآن کریمنك اصل موضوعسی شولدر . اوشبونك ایچون : «قرآن کریمدە هر بر ایسکی ویا یڭی علملر ، موندن صوڭ کشف قیلنەچق هنر وصناعتلر بار ، شرعی علملر ایلە برابر منطق و حساب ، عموما ریاضیات و طبیعیاتدن قرآن بحث ایتەدر ، دیب غلو وافراط قیلورغە ، شریعت معلمی طرفندن صریح صورتدە بیان ایدلمگان روشدە حدن چیقوب کیتارگە تیوشلی توگل . احتمالکە قرآن کریمدە کوب تورلی علم وهنرلرگە اشارت باردر ، آنڭ کمالاتیدە علم وهنر ترقیسی نسبتندە ظاهر بولوب طورر ، لکن بولای بولووی سببندنگنە آنڭ بر «قاموس اشیا» و«مجمع علوم» کتابی بولمقی لازم کیلماز . قرآن شریف موضوعسی بولغان نرسەلر نی انکار قیلو یاراماسە آنڭ موضوعسندن بولماغان نرسەلرنیدە آڭا اضافە قیلور ایچون کوچلەنمك هم یاراماز . «ما فرطنا فی الکتاب من شیء» (١) آیتندە «کتاب» سوزندن مراد قرآن شریف ایدیکنی قطعی صورتدە آڭلاتە طورغان بر دلیل یوق . موندن مراد «لوح محفوظ» دیب تعبیر ایدلگان نرسە بولورغەدە ممکن . قرآندە بولغان «کتاب» کلمەلرندن حتی «قرآن» مراد توگل ایدیکی ظاهر بولغان اورنلر کوب . هر حالدە مذکور آیتدە بولغان «کتاب» سوزندن مقصود «قرآن» دیب دعوی قیلو ممکن توگل . ایکنچیدن مذکور آیتدە همدە «ونزلنا علیك الکتاب تبیانا لکل شیء» (٢) آیتندەدە «کتاب» سوزلرندن مراد «قرآن» بولسەدە «شیء» سوزلرندن دینی اشلرگنە ارادە قیلنغان بولو ممکن . قرآننڭ روحانی ودینی بر کتاب بولووی موڭا قرینەدر . دینی اشلرگنە مراد بولغان تقدیردەدە هر بر دینی اشلر یا اجمالی ویا تفصیلی صورتدە قرآندە مذکور ایدیکنی آڭلاتور ایچون عمومی اسلوبدە تعبیر قیلورغە حاجت بار . شونڭ ایچون بوکونگی الیکتریق وباشقە نرسەلر نڭ علملرینی قرآندن ایزلەمك عبث براشدر . هوادە اوچوب یورر ایچون ماشینە یاصاوچیلر ، صو آستندە یورر ایچون کویمە توزوچیلر مونلرنڭ علملرینی قرآندن توگل ، بلکە اوزینە مخصوص بولغان فنلردن و کتابلردن ایزلەرگە تیوشلی . اما بر کشی ، سلیمان پیغمبرنڭ اوچوب یورووی حکایت ایدلگان آیتلردن : «بو نرسە حقیقت حالدە ممکن بر نرسە بولورغە تیوشلی ، اجتهاد ایتکان آدملر احتمال مونڭ یولینی تابارلر» دیب آڭلاسە بو ، باشقە مسئلە .

(١) انعام . آیت ٨٣ .

(٢) نحل . آیت ٩١ .

Из фондов Российской Национальной библиотеки

بو کونگی اجتماعی عالملرنك قرآندن اجتماعی و عمرانی، صناعی ومدنی کوب یاکی نرسه‌لر آکلاولری وبو آکلاوده علم ومعرفت آرتووی ایله متناسب صورتده آرتا بارووی اوشبو قبیلدن بولوب قرآننك دنیاوی علملر وحیاتغه متعلق هنرلرنك‌ده موضوعسی بولووندن توگلدر. برنرسه برکتابنك موضوعسی بولوب سویله‌نوی‌بار، موضوعسی‌بولمادیغی حالده استطراد وعرضی صورتده سویله‌نووی بار. ابو یوسف‌نك «الخراج» کتابی ایله امام شافعی‌نك «الام» کتابی‌نك موضوعلری «فقه» بولدیغندن جغرافیاگه یاکه علوم عربیه‌گه عائد بحثلرنی بو اثرلردن ایزله‌مك عبث اوستینه عبثدر. حالبوکه مونلر استطرادی صورتده جغرافیا وعلوم عربیه‌نك بعض نرسه‌لرینك پرده‌لرینی آچوب کیته‌لر. اگرده مثال کیترو یاراسه بو بحث‌که شوشی کتابلرنك حاللری مثال بولور. قرآندن یاکی هنرلر و یاکی علملرنی آکلار ایچون شول هنر و علملر ایله آشنا بولمق لازم. عمری بوینچه «نجد»ده تحصیل ایتکان، فنی اثرلر و مطبوعاتننك اسمنی‌ده ایشتمگان بر شاگرد: «وخلقنالهم من مثله ما یرکبون» سوزندن اوزینك دوه‌سینی آکلایه‌چغی و هر نه قدر «مثل» سوزی عام بولسه‌ده کوکلی دوه‌دن باشقه‌غه کیتمیه‌چگی معلوم. اگرده شول شاکرد دنیاغه چیقوب‌ده پاراخود و تیمر یوللرده یورسه، قسمت بولوب‌ده «اوچقچ»غه اوطوروب همالای و آلپ تاولرینی آرقلی اوچوب چقسه شول وقتده مذکور آیتده‌گی «مثل» سوزی دوه‌نی‌گنه توگل بلکه بیك کوب نرسه‌لرنی شامل ایدیکنی بلور وقرآن کریمنك خبرینه حیران بولوب الله‌غه سجده قیلور. معلوماتی آز بولوچیلر ایله کوب بولوچیلر نك قرآن معناسینی آکلاوده بر درجه‌ده بولمیه‌چقلرینی هر کم بلورگه تیوشلی. «هل یستوی الذین یعلمون والذین لا یعلمون».

«فبشر عباد الـذین یستمعون القول فیتبعون احسنه اولائك الذین هداهم الله و اولائك هم اولو الالباب» (زمر ۱۹) فرمانینه کوره دینی و اخلاقی سوزلرده‌گنه توگل حتی دنیاوی سوزلرده‌ده «حسن»لرگه کوره «احسن»لرگه ایه‌رگه تیوشلی. علوم طبیعیه، علم طب وعموما فنلر ودنیاوی علملرنك یاکیلری ایسکیلرینه کوره «حسن» یاکه «احسن» بولوونده شبهه یوق. شونك ایچون مونلرنك ایسکیلرینه کوره یاکیلرینی قبول ایتو، اوگره‌نو تیوشلی بولووی لزوما کیلور. مثلا: هیئت جدیده فرضیه‌سی بو کونگی فن و علم شهادتینه کوره «احسن» بولسه، «حسن» بولغان هیئت قدیمه فرضیه‌سندن آلده طوتو کیره‌کلگی اوز اوزندن معلوم بولور.

ИЗ ФОНДОВ РОССИЙСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКИ

قرآن کریمده تاریخی خبرلر و بعض بر حیوانلرغه متعلق تمثیللر بار. لکن بونلرنڭ هیچ بری تاریخ علمندن بحث ایتمك و یا که علم حیواناتدن معلومات بیرمك طرزنده توگل، بلکه عبرتلەندرو و فکر قوەسینی اشلەتوب استعداد واقتدار کسب ایتدرو مقامنده ذکر ایدلگانلردر. عبرت و تفکر هم‌ده ایشتوچیلرنڭ کوکللرینه اثر بیرو، نفوذ ایتدرو مقصود بولدیغندن تاریخی قصەلر تورلی طرزلرده و بعضیلری‌ده کوب اورنلرده ذکر ایتولمشدر. اهمیتلی موضوعلرنی هر تورلی مناسبتلر کیتروب تورلی رەوشلرده ذکر قیلو خطیبلر نڭ سوزگه مهارتلرندن صانالادر، شونڭ سببندن کوب وقت سوزلرینی یوره-کلرگه اوتکاروب کرتورگەده موفق بولولری معلوم.

۱٤) قرآن کریم عمومی بر کتاب بولدیغی ایچون بتون مسلمانلرغه حتی که بتون انسانلرغه بولغان نسبتی بر درجەده‌در. علمی و قدرتی بولغان هر کم اوزی طوغری آڭلی آلور، بو خصوصده واسطەلرغه محتاجلق بولماز.

اسلام دیننده «دینی» صفت ایله رئیس یوقدر. بلکه اسلام دینی استبداد و سلطانلقلرنی تمام بتردی و الله تعالی‌نڭ عدالتی قاشنده بتون انسانلرنڭ بر درجەده بولولرینی، هیچ بر طائفەنڭ ایکنچی بر طائفەگه کوره آرتقلغی یوقلغینی، هر کم اوزینڭ عمللرندن مسئول بولوب، انسانلر آراسنلغی فضیلت و مزیت یالکز تقوالق ایله بولووینی تصریح ایتدی. اوشبو اصولل‌ر بولا طوروب اسلام دیننده دینی بر رئیس بولووی ممکن کورلماز. قرآن کریم بتون مؤمنلرگه، بتون انسانلرغه حتی که کافرلرگەده خطاب ایته و هربرینه قارشو سوز سویلی، حجت اقامت قیله، شونڭ ایچون علمی، ادراك و کمالاتی بولغان ذاتلرنڭ هر بری قرآننی اوزی آڭلارغه تیوشلی. الله تعالی‌نڭ فرمانلرینه توشنو طوغروسنده عادتی واسطەلر، مترجم و مفسرلرگه لزوم یوق. علوم عربیه قاعدەسینه موافق بولغان معنالرنی آڭلاو و مقتضاسی ایله عمل قیلو طوغروسنلە کوچی یتوچیلرنڭ هر بری برابردر. تفسیر قیلو و معنا بیرولر هیچ بر طائفه و رسول‌الله‌دن باشقه هیچ بر فردگه مخصوص بر امتیاز توگل. شونڭ ایچون اسلام دیننلە کشی بلمی طورغان و باشقەلردن یاشروب یورلووی لازم بولغان سرلر یوق، بلکه عمومی بر دین بولوب بتون احکامی هر

کیمگه معلوم و شولای بولورغه تیوشلی.

١٥) تفسیر، رسول اکرم حضرتلرندن کوچرلگان ایضاح وبیانلر، عرب لغتی مساعده ایتکان معنالردن عبارتدر.

قرآن کریم هرنه قدر آچیق و بلیغ بر کتاب بولسه‌ده انسانلرنڭ ادراکلرنده بولغان قصورلق، فهم و آڭلونڭ کورلگان آیروملق سببندن آدملرنڭ علمی مرتبه‌لری نسبتنده ایضاح وبیانلرغه محتاج اورنلری کوب بولووی طبیعیدر. بعض وقت ایللی یاشینه یتکان تورك قارتی، بر تورکی «مثلی»نڭ مفهومنی آڭلاب یتماووی کورلسه بعینه شوندی حال بر عرب قارتنده حتی‌که بر عرب عالمنده‌ده بولورغه ممکن. شونڭ ایچون قرآن کریمنڭ بیك کوب اورنی خارجی بیان و ایضاحلرغه محتاج بولسه و خلقلرنڭ مرتبه‌لرینه متناسب صورتده بو احتیاجلرده تفاوت کورلسه عجب قیلورغه اورن یوق. حضرت عمرنڭ منبرده طوروب خلقلردن قرآنده مذکور بولغان «تخوف» (نحل ٤٩) معناسینی صورادیغنی خلقلرنڭ سکوت قیلولری و صوڭره هذیل قبیله‌سینه منسوب بر قارتنڭ‌غنه جواب بیرگانلگی مرویدر (١). لغت علمنڭ متخصص ادیبلردن بولغان صاحب بن عباد حققنده «تبارك»، «رقیم»، «متاع» سوزلرینڭ معنالرینی بلور ایچون بدوی عربلر آراسنڭ یوروووی و عرب خاتونلرندن ایشتوب مذکور سوزلرنڭ معنالرینی بلووی بعض بر اعتمادلی اثرلرده مذکوردر. آنا تلی بولغان لغت معنالرنده بعض بر وقتلر اشتباه بولووی ممکن کورلسه، اصطلاحی و استعمالدن ناشی بولغان معنالرده اشتباهلر بولووی عجب توگلدر.

قرآن کریم عرب لساننده و عربی اسلوبده کیلدیکندن و خصوصا بر وقتده توگل بلکه جمله جمله ایندیگندن صحابه‌لر مونڭ مفرداتینی آڭلارلر و مضمونینه توشنمکدن آرتق مشقت چیکمازلر ایدی. اگرده آراده مجمل و بیان‌غه محتاج نرسه‌لر بولسه مونی رسول‌الله اوزی تفسیر و بیان ایتار ایدی. بیك کوب مجمل سوزلرنی، قرآن کریم اوزی ایکنچی بر اورنده ایضاح قیلمشدر. رسول‌الله‌دن صوڭ، صحابه‌لرینڭ عالملری‌ده قرآن کریمنی تفسیر قیلورلر ایدی. اوشبو سببدن تفسیر فنی، «نقلی» و «لسانی» اسمنده ایکی صنف‌غه آیرلدی. اولگیسی روایتلردن عبارت بولدیغی حالده صوڭغیسی ایسه عرب لغتی مساعده ایتکان معنالرنی بیرودن عبارت بولور ایدی.

(١) تفسیر کشاف ج ١ ص ٥٢٧.

امام احمد ابن حنبل حضرتلرندن: «تفسیر، ملاحم و مغازی‌لرنك اصللری یوق» مضموننده بر سوز روایت ایته‌لر. شاید مونك مرادی تفسیر حقنده رسول‌الله‌دن هیچ نرسه ثابت توگل دیمك بولمی بلکه سوره‌لرنك فضیلتلری حقنده بولغان حدیثلر یا که مخصوص بر تفسیر کتابی بولور. چونکه تفسیر حقنده «کتب سته»ده حدیثلر بار.

رسول‌الله حتی صحابه‌لر طرفندن قیلنغان تفسیرلر، اللك و قتلرده کتاب روشنده یازلمادی، بلکه یالگز آوزلردن‌غنه کوچرلوب یورلور ایدی. «ابن عباس تفسیری» دیب مشهور بولغان تفسیر کتابلری ابن عباس‌نك اوز تألیفی توگل بلکه ابوحنیفه مسندلری قبیلندن باشقه‌لر طرفندن کتاب روشنده ترتیب ایدلمش اثرلردر. ابن عباس‌غه منسوب تفسیرلرنك درستلری کوب بولدیغی کبی ضعیف و موضوعلری حتی صریح یالغانلری‌ده کوبدر. شونك ایچون بو ذات‌غه منسوب تفسیرلرنی شول حالنچه توگل بلکه تیکشروب‌گنه قبول قیلورغه تیوشلی (۱).

ایکنچی عصر هجرینك آخرلرنده و اوچونچی عصرنك باشلرنده بر صنف مفسرلر ظاهر بولوب نقلی تفسیرلرنك اسنادلرینی حذف ایتدیلر و کوب سوزلرنی یاروم یارتی یازدیلر، اوز کوگللرینه کیلگان نرسه‌لرنی‌ده شونده درج قیلدیلر. او شبو سببدن درست سوزلر یا گلشلرینه بوتالدی، ضعیف سوزلر انابتلی بولغانلرغه قاتشدی، یاخشی ایله یامانلر برلکده بلامق بولدی. صوگغی خلقلار شوشی اثرلرگه اعتماد قیلور بولدیلر و شونلرنك سوزلرینی استشهاد ایچون کوچررگه عادت ایتدیلر. مونك نتیجه‌سی اوله‌رق سلف اثرلری مهجور بولدی، الوغ و اعتمادلی عالملرنك کتابلری برچیتده قالدی، دنیا اشانچسز نرسه‌لر ایله طولدی.

---

(۱) «ابن عباس حضرتلرندن روایت ایتولگان تفسیرلر آراسنده قیس بن مسلم الکوفی [۱۲۰ده وفات] واسطه‌سی ایله عطاء بن السائب‌دن هم‌ده ابن اسحاق واسطه‌سی ایله کوچرلگانلری یاخشی، منقطع بولسه‌ده علی بن ابی طلحة الهاشمی [۱۴۳ده وفات] واسطه‌سی ایله نقل ایدلگانلری اعتمادلی، ابو صالح‌دن کلبی [۱۴۶ده وفات] کوچرگانلری واهی، اگرده بو کلبی‌گه مروان بن السدی [۱۸٦ده وفات] قوشلسه یالغانچیلر سلسله‌سی بولادر» دیرلر. مقاتل بن سلیمان [۱۵۰ده وفات] سلسله‌سی‌ده ضعیفدر. موندن باشقه‌ده ضعیف سلسله‌لر بار. شونك ایچون ابن عباس‌دن کوچرلگان تفسیرلر طوغروسنده تفتیش قیلورغه کیرك بولادر.

Из фондов Российской Национальной библиотеки

مونده‌ن صوڭ دغی‌ده بر طائفه ظاهر بولوب تفسیر یولینی بیگره‌ك‌ده بوزدیلر. بو مفسرلر، کتابلرینی محض اوزلری بلگان عاملر ایله طولدردیلر و گویا قرآن شونڭ ایچون‌گنه نزول ایتکان کبی قیلاندیلر. نحو و صرف عموما علوم عربیه عالمی طرفندن یازلغان تفسیر، صرف اسان بحثی ایله طولغان بولدی. خبر و قصه عالملرینڭ‌ده شونلردن باشقه‌لرغه التفات ایتماولری کورلدی. عقلیات عالمینڭ کتابنده‌ده عقلی مسئله‌لردن باشقه‌لرغه اهمیت بیرلمادی. بو آدملرنڭ بتون مقصدلری و غایه‌ء امللری، قرآن عبارتی کیره‌ك دلالت قیلسون و کیره‌ك قیلماسون، شول مسئله‌نڭ تفسیر ایله خواه مناسبتی بولسون و خواه بولماسون مجرد اوز بلگانلرینه حصر قیلوب یازودن و اوز مخالفلرینی قرآن اسمندن رد قیلودن عبارت بولدی. اوشبو سببدن مذهبلر، مسلکلر اصل بولوب قرآن کریم فرع حکمنده بولوب قالدی. خصوصا کلام اهللری نیندی‌گنه بر مسئله بولسه‌ده، دلالت ایتسه ایتماسه‌ده اوز فائده‌لرینه قرآن آیتلری ایله استدلال قیلورغه عادت ایتدیلر و گویا قرآن کریم آنلرنڭ مذهبلرینی تصویب قیلوب‌ده خصملرینڭ مذهبلرینی انکار ایچون‌گنه اینگان روشنده معامله‌ده بولدیلر.

هر حالده تفسیر، رسول اکرم حضرتلرندن یاکه صحابه‌لرندن درست واسطه‌لر ایله نقل ایتولگان روایتلردن، عرب لغتی مساعده قیلغان معنالردن خارج بولمازغه تیوشلی. شوشندی روایت بولغان یاکه روایت بولماسه‌ده عرب لغتی مساعده ایتکان نرسه‌لر کیره‌ك تفسیر کتابلرنده بولسون و کیره‌ك بولماسون «تفسیر» بولوب شوندن باشقه‌لر «تفسیر» توگللر. تفسیر فننده تألیف ایدلگان کتابلرده، تفسیر توگل نرسه‌لرده حتی وهم و خرافاتلر، ردی فکر و بدعتلرده بولورغه ممکن. تفسیر کتابلرینڭ یوق بار نرسه‌لردن سلامت بولماولری اسلام ایچون شینلك توگل. قرآن کریم اوزی سلامت بولدیغندن صوڭ تفسیر کتابلرنده زائد نرسه‌لر بولوودن کوب ضرر یوق. اهل اسلام آراسنده یاخشی ایله یماننی، بوزوق ایله توزوکنی آیره آلورلق عالملر هر عصرده بولوب کیلگانلر، انشاءالله مونده‌ن صوڭده بولورلر.

تفسیر کتابلرینه وهم و خرافاتلر کروی سوء قصد سببندن توگل، بلکه بر نوع مساهله سببندن بولوب بیك مقدم عصرلردن باشلانغان ایدی. محفوظ بر کتاب بولدیغندن شیطان، قرآن کریمنڭ اوزینه تصرف قیلورغه موفق بولمادی ایسه‌ده تفسیر و تأویل یوللرندن کروب برقدر اش کورساته آلدی.

عربلر، امی بر قوم بولوب علملری، کتابلری یوق ایدی. اوقوماغان خلقلرنڭ حکایت وقصه تڭلاوغه، برگه بیشنی قوشوب آرتدروغه حرصلری کامل بولووی معلومدر. بو حال عربلرده دخی ده بر آز آرتقی درجه‌ده ایدی. حمیر دولتی، مدنیتلی بر دولت بولدقلرندن بر دین‌گه کرر‌گه مجبور بولدیلر ویهودیلککنی قبول ایتدیلر (۱). صوڭ وقتلرده حمیریلردن بیك کوب یهودلر «مدینه» و انڭ اطرافینه کیلوب اورنلاشدیلر. امام مالك حضرتلری‌ده حمیر یهودلری نسلندن ایدی (۲). بو حمیری یهودیلر عربلرگه کوره علملی و کتابی بر دین‌گه تابع بولدقلرندن اوزلرینی بیك اوستون طوتارلر وهر وقت قصه‌لر، حکایتلر سویله‌ب امی عربلرنی حیران قیلورلر ایدی. اسلام قبول ایتکان بولسه‌لرده حمیریلر و یهودیلکدن دونگان آدملر، اوزلری سویلی طورغان قصه‌لرینڭ موضوعلرینی شریعت‌گه خلاف توگل دیب بلدیکلرندن، اوز عادتلرنده (قصه سویله‌ولرنڭ) دوام ایتدیلر. بعینه اوشبو حکمت ایچون تڭلاوچی مسلمانلر (امی عربلر)ده حمیریلرنڭ قصه‌لرینی تڭلارلر ایدی. خصوصا: «حدثوا عن بنی اسرائیل ولا حرج» (صحیح بخاری. ج ۴ ص ۱۴۵) مضموننده حدیثلر ایشتولدیکندن اوشبو حاللرده شریعت طرفندن هیچ بر مانع کورمادیلر. مونلرنڭ اوشبو مطالعه‌لری، فکرلری البته درست ایدی. بو حال بزنڭ بو کونمزده‌ده شوشی روشده‌در. نی قدر دیندار ومتقی آدملر بولسه‌لرده دین‌گه خلاف توگل دیب بلگان حکایتلرنی سویله‌وده، تڭلاوده دوام ایته‌لر، لذت و استراحت تابالر.

انسانلرنڭ باشلانولری ودنیاده معیشت ایتارگه کرشولری، دنیا یارالو روشلری، یرنڭ نیچوك طورووی وغیر شوشندی خصوصلرده بولغان نقللرنڭ کوبسی اسلام دنیاسینه ایشته اوشبو وقتده حمیری یهود ملالری واسطه‌سی ایله کردی واوشبو روایتلردن بیك کوبلری صوڭ وقتلرده تفسیرلرگه قاتشوب یوررگه، روایت ایتولورگه وتفسیر کتابلرینه یازلورغه باشلادی.

امی عربلر آراسنده تورات خبرلرینی بلو طوغروسنده ابو هریرةنڭ نظیری یوق ایدی دیرلر. مونڭ بو حالینه حتی کعب الاحبار کبی یهود ملالرینڭده تعجب قیلولری مرویدر. موڭا کوره ابو هریرة اسلامغه کیلمازدن

---

(۱) تاریخ ابن خلدون ج ۲ ص ۵۴.
(۲) تاریخ ابن خلدون. ج ۲ ص ۲۴۳.

مقدم وقتنده یهود قصه‌لری ایله مشغول وعلم‌گه اخلاصلی، اجتهادلی، اشلکی بر آدم بولغان بولادر.

حد ذاتنده یهود حکایتلرینڭ مسلمانلر آراسنده روایت ایتلولرندن، الوغلردن کچوکلرگه قالا بارولرندن اسلام دینی ایچون ضرر یوق ایدی. چونکه مذکور قصه‌لر دین‌گه متعلق نرسه‌لردن توگللر ایدی. لکن تفسیرلر آراسینه قاتشوب یورولری سببلی مذکور حکایتلرنی، ماجرالر حقنده‌غی نقللرنی صوڭ کیلگان آدملر، حقیقی تفسیرلر دیب زعم ایتارگه باشلادیلر. رسول‌الله هم صحابه‌لردن کوچرلگان تفسیرلر درجه‌سنده اهمیتلی نرسه‌لر قیلوب یورتورگه کرشدیلر. بلانڭ باشی ایشته شوشی نقطه‌ده‌در. اسرائیلیلردن روایت ایتولگان نرسه‌لرنی سلف‌گه نسبت بیروب باروچی، شول حقده فن طریقندن ثابت بولغان نظریه وتجربه‌لرنی سویله‌گانندن صوڭ: «ومتابعةالسلف اسلم» مضموننده خلقلرنڭ حقیقتدن یراقلاشولرینه وهر بر یاخشی نرسه‌لرگه دین‌نڭ دشمن ایدیکنی آڭلاولرینه یول باشچیلق قیلوچی تفسیر کتابلری آز توگللر.

فن وعلملر ترقی تابوب، یهود ملالرینڭ خبرلرینی ابطال قیلورغه کرشدیکلرنده، یهود قصه‌لرینی حقیقی تفسیر، وسلف مسلکی دیب بلوچی مفسرلرمز آنلرغه قارشو قیام ایتدیلر وقرآننی انکار قیلولری ایله حکملر توزودیلر، اوزلرینڭ اوشبو وهملری سببندن علم وحقیقت‌گه قارشیلق کورساتدیلر، فن اهللرینی اکفارغه قدر جسارت ایتدیلر.

کعب الاحبار، وهب بن منبه، عبدالله بن سلام کبی آدملرنڭ، منبعی یهودیلك بولغان قصه‌لری بر وقتلر حقیقی تفسیرلر حتی قرآن آیتلری حکمنڭ معتبر بولدیلر. اوشبو جهتدن مذکور خبرلرنڭ تفسیر کتابلرینه درج قیلنوب یورولرنده اسلام دنیاسی ایچون ضرر، آز و کچکنه بولمادی. تفسیرلرنی اسرائیلیاتدن صافلاو طوغروسنده بیك کوب کوچلر صرف ایتولدی وبیك کوب آدملر زحمتلر کوردیلر.

* * *

بر طرفدن یهود قصه‌لرینی تفسیردن چیقاروب شغللندیکلرنده ایکنچی طرفدن «کلام» اهللری ایله «متصوفه»لر ظاهر بولوب مونلرده قرآن کریمنی اوز مسلکلرینه تارتورغه وآیتلرنی‌ده اوزلری مشغول بولغان نرسه‌لرگه خدمت قیلدررغه باشلادیلر. بو طائفه‌لرنڭ هر برینڭ اوز طریقلرینه مناسب صورتڭ

Из фондов Российской Национальной библиотеки

تفسیر کتابلری بار، خلقلرنڭ قوللرنده تفسیر کتابلری صفتی ایله یوریلر. شونلرنی مطالعه قیلو سببندن احتمال که هدایت تابوچیلرده باردر، لکن هر حالده آداشوچیلر کوبره‌ك بولسه کیره‌ك.

هجرتدن اوچونچی دورتنچی قرنلرده اسلام دنیاسنده ظاهر بولغان «تصوف»نڭ یاشرون بر جمعیتدن عبارت ایدیکی معلوم. حتی «قطب»، «غوث»، «نجبا»، «نقباء» کبی سوزلر، شول جمعیتنڭ اداره اعضالرینه اطلاق قیلنوب یورتوله وشخصلر اوزلری حتی عادتی اعضالردن‌ده گیزلی طوتولادر ایدی، دیلر. چیتلر ایله صحبت قیلودن تحذیر قیلولرینی، صاقلاو لازم بولغان سرلرنڭ فاش بولوودن صاقلانوغه حمل قیله‌لر. تصوف کتابلری اوزلری‌ده «اوز مسلکمزدن بولماغانلر بلمه‌سونلر ایچون اوزمزگه مخصوص اصطلاحلر توزودك. اصطلاحلرمزنی بلمه‌گان کشیلر ایچون بزنڭ سوزلرمزنی نقل قیلو درست توگل» مضمونندہ سوزلر سویلیلر. مخصوص بر قوم ایچنده استعمال قیلنور ایچون قویلغان یاشرون اصطلاحلرنی بلماو عیب توگل. موندن اونبیش یللر مقدم «اوفا» شهرینڭ رسمی غزته‌سنده، تیمر یول استانسه‌لرینڭ برندن ایکنچسینه: «پویزده تمساح کیتدی، احتیاط قیلنگز!» دیب صروچنی بیرلگان تیلیغرام صورتی باصلغان ایدی. اوشبو اصطلاحدن خبردار بولماغان کشیلر «تمساح»دن مراد «کانترول» ایدیکینی قایدن بلسونلر؟ اصطلاحنی بلماوچیلرنڭ ذهنلری حقیقی «تمساح»غه کیته‌چکنده شبهه یوق. اوشبو قبیلدن صوفیه‌لرنڭ تفسیرلرینی مطالعه قیلو سببندن یاڭلش یوللرغه کرو هیچده بعید اش توگل. ابوعبدالرحمن السلمی‌نڭ «حقائق التفسیر» اسملی تفسیر کتابی حقنده امام ابوالحسن الواحدی: «اگرده شول سوزلرنی قرآن تفسیری دیب اعتقاد ایتکان بولسه، اول کشی کافر بولورغه تیوشلی» مضموننده سوز سویله‌گانلگی مرویدر.

هیئت عالم خصوصینه مناسبتلی آیتلرنی آرسطو فلسفه‌سینه تطبیق قیلوب تفسیر ایتوچیلر کلام اهللریدر. صوڭ عصرلرده بو آدملر کوچ آلوب کیتدیلر. طبع هنری میدان‌غه چیقدیغندن صوڭ، شوشی کشیلرنڭ اثرلری باشلاب باصلدی، پاراخود وتیمر یوللر واسطه‌سی ایله دنیانڭ دورت طرفینه تارالدیلر وهمیشه‌ده تارالوب طورالر.

علوم عربیه مساعده ایتکانلگندن آرسطو نظریه‌سینی تفسیر صفتنده قبول قیلورغه یاراسه بعینه شول حکمت ایچون آرسطو نظریه‌سینه خلاف

بولغان نظریه‌لرنی‌ده قبول ایتوده ممنوع براش بولمازغه تیوشلی . بوسوزمز اوشبو کونده مشهور بولغان «هیئت جدیده» نظریه‌سینه کوره‌گنه توگل بلکه تلاحق افکار وتوارد انظار سببندن آخر زمان‌غه قدر میدان‌غه چیقاچق نظریه‌لرگه کوره‌ده‌در .

سوزنڭ خلاصه‌سی هم قصقه هم آچیق بولوب ، تفسیر طوغروسنده تفسیر کتابلرندن بیگره‌ك درست نقل‌لرگه وعلوم عربیه مساعده ایتکان معنالرغه اعتماد قیلورغه ، بوکون خاطرلرگه توشه‌گان ومقدمگی عالملردن ایشدلمگان نرسه‌لرنی مطلقا انکار ایتمازگه تیوشلی . «رب حامل فقه الی من هو افقه منه» .

قرآن کریمنی صوڭندن حادث بولغان دینی مذهبلر ، دنیاوی مسلکلر ، مشهور وغیرمشهور فن و نظریه‌لرنڭ هیچ برینه تابع ایتوب طوتمی بلکه هرنرسه‌دن یوقاری وعالی اورن‌غه قویمق ونی ایچون ایندرلگان بولسه شول روشده استفاده ایتمك لازمدر . «کتاب انزلناه الیك مبارك لیدبروا آیاته ولیتذکر اولوا الالباب» (ص ۲۸) .

Из фондов Российской национальной библиотеки

طبع ایدلگان تفسیر کتابلری

بو وقتغه قدر طبع ایدلگان تفسیر کتابلرینك مشهورلری وبزگه معلوم بولغانلری اوشبونلردر:

١) جامع البیان فی تفسیر القرآن. مؤلفی ابو جعفر محمد بن جریر الطبری بولوب ٣١٠ تاریخنده «بغداد» شهرنده وفات ایتدی. ولادتی ایران مملکتنده بولغان «طبرستان»ده «آمل» شهرنده ایدی. فارس قومندن بولسه کیره‌ك. صحابه‌لردن روایت ایتولوب یازلغان اوشبو تفسیر کتابی مصرده ایکی دفعه طبع ایتولدی. مونی باصدرو ودرست نسخه‌لر تابوب بیرو طوغروسنده «نجد» امیرلرندن برینك کوب اجتهادی بولدیغی مرویدر. مؤلف حقنده ذهبی: «صادق، فیه تشیع وموالاة لاتضر وهو من کبار ائمة الاسلام المعتمدین» دیمشدر (میزان الاعتدال. ج ٣ ص ٣٥). ابن تیمیه‌ده «اصح التفاسیر التی بایدی الناس تفسیر محمد بن جریر الطبری فانه یذکر مقالات السلف بالاسانید الثابتة ولیس فیه بدعة ولاینقل عن المتهمین» مضمونده سوز سویلیدر (فتاوی ابن تیمیه ج ٢ ص ١٩٢).

٢) معالم التنزیل. مؤلفی محیی السنة ابو محمد حسین بن مسعود الفراء البغوی الشافعیدر. ٥١٦ تاریخنده خراسانده «مرورود» شهرنده وفات ایتدی. اصل وطنی «مرو» ایله «هرات» آراسنده بولغان «بغ» وایکنچی تعبیرگه کوره «بغشور» قصبه‌سی ایدی. فارس قومینه منسوب بولسه کیره‌ك. حدیث فننده «مصابیح» اسملی کتاب (مشکات کتابینك اصلی) اوشبو کیمسه تألیفیدر. «معالم التنزیل» ١٢٦٩ تاریخنده «بومبای» شهرنده تاش باصمه ایله نشر ایتولمشدر. بو اثرنی بز هنوز کوره آلمادق.

٣) الکشاف عن حقائق التنزیل. مؤلفی ابوالقاسم جارالله محمود بن عمر الزمخشریدر. ٥٣٨ تاریخنده «اورگانچ» شهرنده وفات ایتدی. ولادتی هم خیوه مملکتنده «زمخشر» قریه‌سنده ایدی. کاتب چلبی «کشاف»نی

Из фондов Российской национальной библиотеки

سویله‌گان یرده سهو قلم سببندن وفات تاریخنی یاڭلش کورساتمشدر.
حنفی هم معتزلی بولغانلغندن بو اثرنده برطرفدن حنفی مذهبنه وایکنچی
طرفدن‌ده معتزله‌لرگه نصرت بیرمش وکتابینی کلام مسئله‌لری ایله طولدرمش.
تفسیرگه متعلق بولمادیغی حالده اوز عقیده‌سینه یاردم بیره‌چك نرسه‌لرنی
آز مناسبت ایله درج ایتمشدر. طوغروسینی سویله‌رگه کیره‌ك: شوشی حالی
ایله‌ده بو تفسیر اوقور ومطالعه ایتار ایچون اڭ لذتلی بر اثر بولوب کوب
عبارتلری بلاغت تمثالی صانالورغه لائق و کوب جمله‌لری سحرحلال وسهل
ممتنع کبی شیلر ایچون کوز آلدنده حاضر طوروچی نظیرلردر. مونڭ حقنده
ذهبی: «صالح لکنه داعیة الی الاعتزال فکن حذرا من کشافه» دیمشدر (میزان
الاعتدال. ج ۳ ص ۱۵٤) لکن «کشاف»دن صاقلانه سببلی آدم بالاسینك
بیك کوب علملردن وخیرلی خزینه‌لردن‌ده محروم قالوونده شبهه یوق. ذهبی
نیچوك بولدی‌ده بو کتابده سوره‌لرنڭ فضیلتلری حقنده ذکر ایدلگان حدیثلر
گه تعرض ایتمی کیتدی؟ ذهبی ایچون بو حال عجبدر. زمخشری، تورك
قومینه منسوب ایدی دیرلر. لکن تورکچه اثر تألیف ایتمگان بولسه کیره‌ك.
کشاف تفسیری حقنده ابن تیمیه اوزینڭ فتاویسنده بر قدر بسط ایله سوز
سویله‌مشدر (ج ۲ ص ۱۹۳). فرانسز عالملری طرفندن «جامع البیان» ایله
«الکشاف» تفسیرلری آراسنده مفاضله حقنده مسابقه یاصاولرنی «آثار»ده
یازغان ایدك (ج ۲ ص ۳۷۸).

٤) **مفاتیح الغیب.** مؤلفی فخرالدین محمدبن عمرالرازی‌در. ٦٠٦ تاریخنده
«هرات» شهرنده وفات ایتدی. ولادتی «ری» شهرنده ایدی. (مرو شهرینه
منسوب آدملرگه «مروزی» دیدیکلری کبی «ری»گه نسبت وقتنده «رازی»
دیرلر). بو تفسیر، عامه قاشنده بیك معتبر بولوب «تفسیر کبیر» اسمی ایله
یوروتله‌در. مونڭ حقنده: «فیه کل شیء الا التفسیر» دییولگان بر سوز بار. بو
سوزده بر آز مبالغه بولسه بولور اما بتونله‌ی اصلسز بولمازغه تیوش. بو اثرده
تفسیر علمی ایله مناسبتی یوق نرسه‌لر آز توگل. بر آیتنڭ تفسیرینی بلور
ایچون بو کتابنی قولینه آلوب مطالعه‌گه کرشوچی آدم، بیش آلتی دقیقه‌دن
صوڭ اوزینی الوغ بر دڭز یاکه چیکلری معلوم بولماغان کیڭ صحرا اورتاسنده
کورر، کوز تگوب بارغان مقصودینه ایرشه‌چك برده سوزدن سوزگه کروب،
موضوعدن موضوعغه چیقوب حیرانلقده قالور. موندن باشقه بو تفسیر کتابینڭ

Из фондов Российской Национальной библиотеки

هیئت‌که متعلق بحثلرینڭ بتون اساسی آرسطو فلسفه‌سیدر. تجربه‌گه بنا ایدلگان یاڭا فلسفه ظهوردن صوڭ آرسطو نظریه‌لری قوتدن توشکانی ایچون بو اثرنڭده هیئت‌گه متعلق بحثلرینڭ عمری کوبدن تمام بولمشدر. فخرالدین الرازی حقنده ذهبی: «رأس فی الذکاء لکنه عری من الاثار وله تشکیکات علی مسائل من دعائم الدین تورث حیرة» دیمشدر (میزان الاعتدال. ج ۲ ص ۳۲٤).

۵) انوار التنزیل واسرار التاویل. مؤلفی ناصرالدین ابو سعید عبدالله بن عمر البیضاوی الشافعی‌در. ٦۹۱ تاریخنده «تبریز» شهرنده وفات ایتدی ولادتی هم فارس مملکتنده «بیضا» شهرنده ایدی. بو اثر، «کشاف» دن اختصار ایتولمشدر. فرق شول قدر بار: زمخشرینڭ معتزله ایله حنفیه مذهبلرینه تعصب ایتووینه قارشی بو ذات، اشعری ایله شافعی مذهبلری ایچون تعصب ایته‌در. هر ایکی اثر، مغلق و چیتون اسلوبده یازلدقلرندن صوڭغی عالملردن بیك کوبلرنڭ عمرلری شونلرنڭ مشکل اورنلرینی حل قیلوب، شرح و حاشیه‌لر یازوب اوتمشدر. معاصرلرمزدن بر ذات: «بو ایکی تفسیر کتابی حقنده یازلغان شرحلر حاشیه‌لرنڭ جمله‌سی بر یرگه کیتورلسه مڭ جلددن‌ده آز بولماس، کشف الظنون صاحبی، بو شرح وحاشیه‌لردن بیك آز عددنی‌گنه ذکر ایته‌در» دیمشدر. حالبوکه مونلرده بولغان مشکل اورنلرنڭ کوبسی یاعلوم عربیه‌گه ویا که کلام بحثلرینه متعلق بولوب اصل تفسیر ایله مناسبتلری یوق یا که آزدر. هر حالده مسلمانلرنڭ، آمریقا قطعه‌سینی فتح قیلورلق درجه‌ده کوچلری وبیك الوغ کمالاتلر کسب ایتارلك عمر وفرصتلری شوشی ایکی کتاب یولینه صرف ایتلوونده نزاع یوق. «کشاف» ایله «انوار التنزیل» مذهبلرگه تعصب قیلولری، فضائل سور حقنده بیك کوب موضوع حدیثلر کوچرولری اعتبارغه آلنماسه گوزل اثرلر، مؤلفلرینڭ مقتدر ذاتلر وکمالات صاحبلری بولولرینه اثباتلی برهانلردر. شولای بولسه‌ده مونلر ایچون عمر صرف ایتو، اورننده توگل. هر نرسه‌ده بر اولچاو بولورغه تیوشلی. «انوار التنزیل» نی‌ڭ الك مرتبه اوله‌رق آلمانیا عالملرندن فلایشر ۱۸٤۸ میلادیده «لیپسغ» شهرنده طبع ایتدردی. ایکنچی بر آلمانیالی عالم فل، مکمل بر فهرست توزوب «لیپسغ»ده ۱۸۷۸ده نشر ایتدی. فلایشر، «انوار التنزیل»نی آوروپا کتبخانه‌لرنده بولغان ایسکی نسخه‌لر ایله مقابله قیلوب طاقت بشریه‌دن خارج صورتده تصحیح قیلمش وطبع وقتنده‌ده کامل اعتنا ایله اوستنده طورمشدر. اوشبو طبعنی

Из фондов Российской национальной библиотеки

کورگان عالملر: «فلایشر، شوندی برخدمت ایتدی، موندی خدمتنی بیضاوی هیچ کیمدن امید ایتمگاندر» دیمشلردر. فلایشر طبعسینڭ بر قدر نسخه‌لری شول وقتده بولغان روسیه عالملرندن بعضیلرینه کیلـگانلـگینی «آثار»ده یازدق (ج ۲ ص ٤۷٥ - ٤۷۷) ایسه‌ده اوزمز هنوز کوره آلمادق. موندن صوڭ مصرده واستانبولده کوب مرتبه‌لر باصلدی. «کشاف» ایله «انوار التنزیل» نڭ مسلمانلر طرفندن باصلغان بیك کوب نسخه‌لری یاڭلشلیدرلر. بیضاوی فارس قومندن بولسه کیره‌ك.

٦) مدارك التنزيل وحقائق التاويل. مؤلفی حافظ الدین عبدالله بن احمد بن محمود النسفی الحنفی‌در. «بغداد» شهرینه بارغان یلنڭ ۷۱۰ تاریخنڭ وفات بولدی. اصل وطنی «نسف» (نخشب) شهری ایدی. (بخارا خانلغنده بولغان «قارشی» شهریدر). تورك قومندن ایدیکی مرویدر. بو تفسیرده «انوار التنزیل» قبیلندن «کشاف»دن اقتباس قیلنوب یازلمش، بیضاوی‌نڭ شافعی مذهبینه نصرت بیرگان یرلرنڭ حنفی‌مذهبینه نصرت بیرو التزام قیلنمشدر.

۷) غرائب القرآن ورغائب الفرقان. مؤلفی نظام‌الدین حسن بن محمد بن حسین القمی النیسابوری‌در. «نظام‌الدین الاعرج» (آقساق نظام) دیب مشهور آدم ایدی. وفات سنه‌سی تابلمادی. مگرده بو اثرنڭ ۷۲۸ تاریخندن صوڭ تمام بولووی معلوم. او شبو تفسیر، «مفاتیح الغیب»نڭ مختصری بولوب «کشاف»دن هم بعض بر نرسه‌لر آلوب قوشلمشدر. مذهب حقنده آرتق تعصبی کورلمی. مؤلف اوزی: «بو اثرمده تفسیر کبیرنڭ حاصلینی، کشافنڭ کوب اورنینی و باشقه تفسیرلرنڭ حاصللرینی جامع بولدی» دیب توصیف ایته‌در. ۳ جلد اوزرنده ۱۲۸۰ تاریخنده «دهلی»ده وآندن صوڭده «جامع‌البیان» (تفسیر طبری) هامشنده اوله‌رق مصرده طبع اولندی.

۸) لباب التاويل فی معانی التنزيل. مؤلفی: علی بن محمد البغدادی الشافعی الخازن. ۷٤۱ تاریخنده وفاتدر. مطبعه‌لر ظهورندن صوڭ اڭ کوب باصلغان وشاکردلر آراسنده اڭ کوب تارالغان تفسیر کتابی اوشبو اثر بولسه کیره‌ك. بو کتاب حقنده بر ذات: «موضوع حدیثلر، اصلسز قصه‌لر ویهود خرافاتلری ایله طولدیغندن موڭا «اکاذیب مجموعه‌سی» دیبولسه درست بولور.

بو اثرنىڭ كوب تارالووى سببىدن اسـلام دنياسىنىڭ فـكرى زهرلەندى، دينىدن بولماغان نرسەلرنى دينىدن ديب اعتقاد قيلولرينە سبب بولدى، حال شولاى بولا طوروب برگنە اسلام عالمى‌دە شوشى اشنى خلق‌غە آڭلاتمادى، آوز آچوب سوز سويلەمادى. حالبوكە اسلام عالمنى آز بولسەدە حقلق طوغروسنى اللەدن باشقەدن قورقمى طورغان عالملر بولورغە تيوشلى ايدى» ديمشدر.

٩) تفسير ابن كثير. مؤلفى عمادالدين ابوالفدا اسماعيل بن عمر القرشى الدمشقى‌در (١) «دمشق» شهرندە ٧٧٤ تاريخندە وفات ايتدى. اصلى «بصره» شهرندن ايدى. ابن تيميە حضورندە استفادە ايدوچى عالملردندر، اوزينىڭ مسلـكى بوينچە تفسيرندە كوبرەك حديث و نقل‌گە اهميت بيرلمشدر. صوڭ وقتلردە مصردە طبـع ايدلـگان نسخەسينى كوردم ايسەدە، مطالعە قيلورغە موفق بولا آلمام.

١٠) تنوير المقياس فى تفسير ابن عباس. مؤلفى ابو طاهر محمد بن يعقوب الفيروز آبادى الشافعى‌در. ٨١٧ تاريخندە «يمن» مملـكتندە «زبيد» شهرندە وفات ايتدى. بو تفسير كتابينى زور بر اثر ديب روايت ايتسە-لردە بز كورگان باصمە نسخەسى كچكنەدر. اولگى حالندە اوزينى ابو اسحاق الشيرازى نسلندن ديب يورر ايدى. «زبيد» شهرندە قاضى بولديغندن صوڭ ابو بكر الصديق نسلندن ايكنى دعوى قيلورغە كرشوب يازولرندە «الصديقى» جملەسينى قويارغە باشلامشدر. موڭا كورە عرب قومندن بولادر.

١١) تأويلات القاشانى. مؤلفى شيخ كمال الدين ابوالغنائم عبدالرزاق بن جمال الدين القاشانى‌در. ايراندە «قاشان» شهرينە منسوب بر آدم بولوب ٧٨٧ تاريخندە وفات ايتدى. بو اثردن هنـدستاندە ايكى جلددە باصلغان نسخەسينى كورگان ايدك. صوڭرە اوشبو اثرنى عينا اولەرق مصردە «تفسير الشيخ محيى الدين ابن عربى» اسمى ايلە باصدرديلر. احتمال‌كە شيخلر، مريدلر ايچون بو تفسير بيك لذتلى بر مطالعە كتابيدر. لـكن هيچ شبهە يوق اسلام ملتى و مسلمانلر ايچون الڭ ضررلى بر كتابدر. اللە تعالى‌نىڭ كلامى

---

(١) بو آدم حقندە «كتب ستە و مؤلفلرى» اسملى رسالەنىڭ ١٠٨-١٠٩ بيتلرندە اهميتلى سوزلر بار.

ایله بو قدر اویناوچیلر بولاچغینی احتمال طوتوچیلرده بولماسه کیرهك. قاشانی حقنده: «باطنیه صوفیلرندن بولوب ملاحده‌لرنك امامْلرندن ایدی» دیرلر.

١٢) تفسیر الجلالین. فاتحه سوره‌سی همده کهف سوره‌سندن تمامینه قدر بولغانلرینك مؤلفی جلال الدین محمد بن احمد بن محمد المحلی الشافعی‌در. ٨٦٤ تاریخنده وفات بولدی. آندن قالغانلرینك مؤلفی‌ده: جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر السیوطی الشافعی‌در. ٩١١ تاریخنده وفات ایتدی (١). ایکی جلال الدین خدمتی ایله تمام بولدیغندن «تفسیر جلالین» دیب شهرت تابدی. بو تفسیر، لازم درجه‌دن قسقه بولدیغی و مطبوع حاشیه‌لری‌ده لازم درجه‌دن اوزون ومناسبتسز نرسه‌لر ایله طولوغ بولدقلرندن استفاده‌لی توگللردر.

١٣) جامع البیان فی تفسیر القرآن. مؤلفی: معین الدین بن صفی الدین در. ٩٠٥ تاریخنده وفات. «دهلی»ده باصلغانلغینی ایشتدك، لکن همیشه کوره آلمادق.

١٤) الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور. مؤلفی: جلال الدین بن عبد الرحمن بن ابی بکر السیوطی الشافعی بولوب مونی ابن جریرنك «جامع البیان فی تفسیر القرآن» اسمنده بولغان مشهور اثرلرندن اختصار قیلمشدر. فقط انتقاد عالملرینك سوزینه کوره سیوطی بو اثرگه چیندن آلوب بیك کوب موضوع هم واهی حدیثلر قوشمش و شول جهتدن ابن جریر تفسیرنده‌گی کمالاتنی یوغالتمشدر. بز همیشه کوره آلمادق.

١٥) ارشاد العقل السلیم الی مزایا الکتاب الکریم. مؤلفی: مفتی ابوالسعود احمد بن محمد العمادی‌در. ٩٨٢ تاریخنده استانبولده وفات ایتدی. بو کتاب، «کشاف»دن اقتباس ایتولوب و حنفیه مذهبی اساس طوتلوب ترتیب قیلنمشدر. مؤلفی اگرده کرد قومندن بولماسه تورك قومندن بولور.

١٦) التفسیرات الاحمدیة. مؤلفی احمد ملا جیون الصدیقی الهندی‌در. ١١٣٠ تاریخنده «دهلی»ده وفات بولوب جنازه‌سی «امیتی» شهرینه کوچرلوب

(١) کاتب چلبی‌نك تفسیر «جلالین» حقنده: «من اوله الی آخر سورة الاسراء لجلال الدین المحلی وبعده لجلال الدین السیوطی» مضموننده بولغان سوزی یازلمشدر.

Из фондов Российской национальной библиотеки

دفن قیلندی. بو کتاب، قرآن کریمگه مرتب یازلغان تفسیر توگل بلکه احکام حقندەغی آیتلر انتخاب قیلنوب حنفیه مذهبینه تطبیق ایله تفسیر قیلنمشدر.

١٧) روح البیان. مؤلفی تورکیەده جلوتیه شیخلرندن اسماعیل حقی ابن مصطفیدر. ١١٣٧ تاریخنده «بروسه» شهرنده وفات بولدی. مطالعەسی ایلەمشرف بولمادق ایسەده تفسیرینک تصوف شیخلری اسلوبندەبولاچغندەشبهەمز یوق.

١٨) روح المعانی. مؤلفی ابو الثنا شهاب الدین محمود بن عبد الله البغدادی الالوسی. ١٢٧٠ تاریخنده «بغداد»ده وفات بولدی. بو تفسیرنک اصلی فخرالدین الرازینک «مفاتیح الغیب» اسملی تفسیری بولسەده آنک زائدلری حذف ایدلمش وشوگاده اسنادلری تیکشرلمکسزین سلف تفسیرلری، اهل کلام فکرلری، اهل تصوف سرلری قوشلمش و شول جهتدن بو اثر، هیچ بری لازم درجەده اساسلی بولمادیغی حالده اوچ تورلی مسلک جیولغان بر مجموعه روشینی آلمشدر.

١٩) فتح البیان فی مقاصد القرآن. مؤلفی هندستانده «بهوپال» پادشاهی شاه جهان بیکمنک زوجی صدیق حسن خان ایدی. ١٣٠٧ تاریخنده وفاتدر. بو تفسیرده روایت و درایت مسلکلری جمع ایدلگان بولسەده مذهب اهللرینه بولغان خصومت و انکار سببندن تأثر وحسیاتغه تابع بولنغان وشول سببلی امید ایدلگان درجەلرگه یتمگان بولسه کیرەك.

٢٠) تفسیر القرآن الحکیم. بو تفسیر ١٣٢٣ تاریخنده وفات ایتکان مصر مفتیسی محمد عبده درسلرندن استفاده قیلنوب یازلورغه باشلانغان ایدی، حاضرنده آنک شاکردی شیخ رشید رضا حضرتلری شول اسلوبده دوام ایتدرەدر.

٢١) صفوة العرفان فی تفسیر القرآن. اوشبو عصر عالملرندن بولغان محمد فرید وجدی افندی بن مصطفی اثریدر. «جلالین» اسلوبنده غایت قسقەدر. قرآن کریم ایله برلکده، لکن سزق آستینه آیرلوب و قرآن آیتلرینه رقم قویلوب باصلمشدر. تفسیری اهمیتلی بولماسەده، تفسیرینه یازغان

Из фондов Российской национальной библиотеки

مقدمه‌سنده بيك ياخشى بحثلر بار، مطالعه قيلورغه تيوشلى بر اثردر. قرآن ايله تفسير آيروم آيروم باصلدقلرندن قرآن كريمنڭ اوزندن گنه درس اوقوچيلر ايچون قولده يورتورگه بيك اوڭغايلى.

٢٢) **اسرار القرآن**. شيخ عبدالعزيز چاويش حضرتلرى طرفندن يازلغان تفسيردر. تمام بولوب بولماغانلغندن خبرمز يوق. فقط «الهداية» نڭ هر بر عددنده تقريبا ٢٠ بيت قدر باصلوب كيله‌در. مذهب و مسلك تعصبلرندن سلامت و بزنڭ اوز زمانمز حالينه موافق تفسيرلر اوشبو «اسرار القرآن» ايله «تفسير القرآن الحكيم» بولسه‌لر كيره‌ك. الله تعالى تمام نشرلرينى نصيب ايتسون ايدى.

* * *

بو يرگه قدر يازلغان تفسير كتابلرينڭ هر برى عرب تلنده يازلغان وچيت مملكتلرده نشر ايدلگان اثرلر ايدى. موندن صوڭ ايسه اوزمز بلگان و ايشتكانمز قدر توركيچه هم روسيه‌ده باصلغان تفسيرلر حقنده آزراق يازاچقمز.

قرآن كريمگه توركيچه تفسير يازلا باشلاوينڭ كملر طرفندن و قايسى تاريخدن باشلانووى حقنده جيغان معلوماتمز تلف بولدى. شونڭ ايچون بو طوغروده سويله‌رگه اقتدارمز يوق. روسيه مسلمانلرنده مفسرلك تاريخى «قورصاوى»دن يوقارى چيقماسه كيره‌ك. شوندن مقدم بر مفسر ظهور ايتووى بزگه معلوم توگل. توركيچه تفسيرلردن بعض برلرينى كتاب كيبتلرنده، مسافر بولغان اورنلرمزده كورگان بولسه‌قده هيچ برينى دقت ايله مطالعه ايته آلغانمز يوق. مونده يازاچق معلوماتمزده كشيلر واسطه‌سى ايله جيولغان ناتمام نرسه‌لردن عبارت بولاچقدر.

باصلوب تارالغان توركيچه تفسيرلر جمله‌سندن بزگه اوشبو اثرلر معلوم:

١) **تفسير تبيان**. توركيه عالملرندن محمد افندى عينتابى طرفندن ١١١٠ تاريخنده يازلمش و استانبول شهرنده دورت جلدده باصلمشدر.

٢) **تفسير مواكب**. مؤلفى توركيه عالملرندن فرخ افندى بولوب، استانبولده «تفسير تبيان» هامشنده طبع ايتولمشدر.

Из фондов Российской национальной библиотеки

٣) تفسیر نعمانی. فاتحه سوره‌سینڭ تفسیری ایله فتح سوره‌سندن آخرینه قدر قورصاوی، بقره سوره‌سی باشندن کهف‌گه قدر نعمانی، کهفدن فتح‌گه قدر تفسیر تبیاندن اختصار قیلنوب یازلمشدر. قورصاوی، عبدالنصیر ابو النصر بن ابراهیم و نعمانی‌دن مراده نعمان بن امیر بن عثمان الثمنی اسملی ذاتدر. هر ایکیسینڭ ترجمهٔ حاللری «آثار»ده مذکوردر (ج ١ ص ٦٥ و ج ٢ ص ١٤٦).

٤) تفسیر فوائد. مؤلفی «قازان» اماملرندن حسین بن امیرخان‌در. ١٣١٠-١٨٩٣ تاریخنده وفات بولدی (ترجمهٔ حالی «آثار»ده ذکر ایتولدی).

٥) الاتقان فی علوم القرآن. مؤلفی مینزله اویازی «یاخشیبای» قریه‌سنده امام ومدرس شیخ‌الاسلام بن اسدالله الحمیدی‌در. ١٣٢٩-١٩١١ تاریخنده وفات ایتدی. (ترجمهٔ حالی «آثار»ده مذکور). بو اثر ایکی جلدده قازان شهرنده مطبعهٔ کریمیه‌ده باصلمشدر.

٦) تسهیل البیان فی تفسیر القرآن. مؤلفی قازان اماملرندن صادق بن شاه احمد الایمانقولی‌در. قازان شهرنده ایکی جلدده طبع اولنمشدر. گویا بو اثر حسین الواعظی اسملی آدمنڭ فارسیچه یازغان بر تفسیرندن ترجمه ایمش.

٧) کشف الحقائق. مؤلفی «باکو» شهرنده «غوبیرنسکی مجلس»ده صدر مجلس میر محمد کریم بن جعفر العلوی الموسوی الحسینی‌در. مشهور صاحب خیرات بایلردن بولغان حاجی زین العابدین تقییف خراجاتی ایله ١٣٢٢-١٣٢٣نچی یللرده «باکو» شهرنده «کاسپی» مطبعه‌سنده باصلمشدر. اوچ جلدده بولغان بو تفسیرنڭ اشله‌نوی بیك گوزه‌ل، هامشینه بتون قرآن طبع ایدلوب بارغان و آیتلر رقملر ایله صانالغان، مؤلف طرفندن گوزه‌ل گوزه‌ل حاشیه‌لر قویلغاندر. دیباجه‌سنده بیان قیلندیغینه کوره بو اثر کشاف، مفاتیح الغیب، انوار التنزیل، لباب التأویل، مدارك التنزیل، مجمع البیان (للشیخ طبرسی)، روح البیان اسملی اثرلردن اقتباس قیلنوب یازلمشدر. محمود اسعد افندی حضرتلری، غربت خانه‌مزگه کروب بر آز

Изфондов Российской Национальной библиотеки

اوطوردیغندن صوڭ: «سزده حاجی زین‌العابدین باصدرغان تفسیر یوقمی؟» دیب صوراوندن و صوکره ایکی اوچ مجلسده اوشبو تفسیر حقنده سوز آچووندن بو اثر حقنده آرتق اهمیت بیرووینی آڭلادق.

* *
*

بو اورنده مذکور عربچه یازلغان تفسیرلردن اوزمز کورگانلر آراسنده بیك گوزللری و استفاده قیلورغه تیوشلیلری بار. شولای بولسه‌ده قرآن شریف‌گه یاخشی تفسیر یازو بورچی امت اوستندن توشمگان بولسه کیره‌ك. هر عصر خلقی ایچون اوز روحلرینه مناسبره‌ك بولغان تفسیرلرگه احتیاج هر عصرده بولوب طورسه کیره‌ك. نیندی‌گنه عصرده یازلسه یازلسون تفسیر یازوده مذهب اصل، اما قرآن آنگا فرع ایتلمازگه تیوشلی. بو، مقصودغه ایرشدره طورغان یول توگل. بلکه قرآن اصل بولوب مذهبلر آنگا فرع بولووی دستور طوتلسون!

قرآن کریم ایله انسانلر آراسنده یاخشی ترجمان و عدل واسطه بولورلق تفسیرگه هر تلده احتیاج بار. اوشبو خدمتنی هر عصرده ادا قیلوب طورمق شول عصر مسلمانلرینڭ اوستلرنده بورچدر. مونی ملاحظه‌غه آلورغه و چاره‌سینه کرشورگه تیوشلی. مونندی اشلرنی برگنه کشینڭ باشقارووی ممکن بولمادیغندن الوغ بر هیئت طرفندن اشلنووی لازمدر. بر کشی طرفندن‌غنه اشلنگان اش‌گه کوره کوب کشی طرفندن اشلنگان اشده یاڭلشلق، قصورلق آزراق بولور.

تفسیر کتابلری باصدرلغانده هر بیتده سوره اسملری و آیتلرنڭ صانلری کورساتلوب بارسه عمرلری بیك برکاتسز، وقتلری قیمتلی بولغان بو زمان خلقی ایچون زور ینگللکلر یاصالغان بولاچقدر.

١٦) قرآن کریم آیتلری، حدیث شریفلر ظاهرلرینه حمل ایدلورگه تیوشلی. ضرورت بولمادیغنده تأویل قیلنمازلر، برر دلیل بولماسه آنلرغه هیچ بر نرسه آرتدرلماز.

قرآن، اوشنداق سنت، ظاهری بولغان معنالرینه حمل قیلنور، اگرده ظاهری معنالری آڭلاشلماسه الله‌تعالی و رسولینه تفویض ایدلور، آنی تفتیش و تأویل ایله شغللنلماز. اما هیچ بر ضرورت بولمی طوروب سمعی دلیللرنی

Из фондов Российской Национальной библиотеки

ظاهرلرندن دوندرمك ، علوم عربیه‌نك مقتضاسندن بولماغان و عربلرگه آڭلاشلمی طورغان معنالر چیقارمق ، کیره‌ك اهل تصوف و کیره‌ك باشقه‌لر طرفندن بولسون الحاد و زندقه‌لکدر ، آنلرغه اعتماد ایتمك درست بولماز. «سلوك و مجاهده سببندن آنلرغه بعض بر سرلر آچلورغه ممکن ، شونك ایچون آنلر بلکه شونلری معنالر فهم ایتسه‌لر ایته‌رلر» دیب فساد ایشکلری آچارغه ، قرآن ایله سنتنی اوینچق قیلورغه باراماسه کیره‌ك . دینلرنك تحریف بلاسینه اوچراولری و اهل اسلامنك بر چوق باطل عقیده‌لر ایله مبتلا بولولری ظاهری عالملردن بیگره‌كده کشفلری و مجاهده‌لری سببندن کوب سرلرگه مطلع بولوچیلر (مطلع ظن ایدلمش آدملر) طرفندن میدان‌غه کیلووی ، اربابینه معلومدر. ابن راوندی ضررندن هر کیم صاقلانا آلدیغی حالده صوفیه‌لرگه مخصوص سرلر سببندن بیك کوب آدملرنك آداشوب کیتولری حتی دینلرندن یازولری کورلمشدر. سر آڭلاوچیلر طرفندن کشف ایدلگان سرلر اگرده امت ایچون اهمیتلی نرسه‌لر بولسه ، شول کون‌گه قدر آنك یاشرون طوررلق صورتده دوام قیلووی ممکن توگل. تبلیغی لازم بولغان شیلرنك مجموعسینی رسول اکرم بیان قیلوب کیتدی ، «یا أیها الرسول بلغ ما انزل الیك من ربك» (مائده. ٧٢) فرمانینی یرینه تمام کیتوردی. اگرده اهمیتسز نرسه‌لر بولسه ، امت ایچون اول سرلرنك کیره‌گی یوق. سر آڭلاوچیلر ، قرآن کریمنی فال‌نامه اورننده استعمال ایتماسه‌لر و تابشماق اورننده یورتماسه‌لر دخی‌ده یاخشیراق بولور ایدی.

اوشنداق اعتقادات و عمل‌گه متعلق مسئله‌لر حقنده قرآن وسنت عبارتلری دلالت ایتکان قدردن (ایکنچی بر دلیل اجبار ایتماسه) هیچ بر شی آرتدرلماز و کیموتلماز . قرآن نزولی تمام بولدیغندن صوڭ حادث بولغان اصطلاحلر ، عرفلرنی قرآن حکملرینه تابع ایتولماز مثلا: قرآن اصطلاحینه کوره «حکمت» سوزی آلهی الهام ایله شیطانی وسوسه‌نی آیره بله طورغان قوتدن همده اوزینك صاحبینی یاخشی اشلرگه سوق ایته طورغان درست علمدن عبارتدر. شوشی صفتلر تابولغان کشیلر ، قرآن اصطلاحینه کوره «حکیم» عنوانی آلورغه مستحق بولالر. اما صوڭغی خلقلر «حکیم» سوزینی طبیبلق ، منجملك ایتوب یوروچیلرگه قدر و «حکمت» دیب‌ده یونان ایسخرلاستیقلرینه اطلاق ایته باشلادیلر. شونك ایچون : «یؤتی الحکمة من یشاء و من یؤت الحکمة فقد اوتی خیرا کثیرا» (بقره. ٢٧٢) آیتنی اوشبو صوڭغی معناغه حمل قیلنماز

Из фондов Российской национальной библиотеки

و صوکغی معناسی قرآن حکمینه تابع ایتولماز. خلاف نرسه‌نی موهم بولدیغندن اصلی آرسطو فلسفه‌سندن عبارت بولغان «حکمت» کتابلرینک هامشلرینه، طرفلرینه اقتباس طریقچه‌غنه بولسه‌ده یوقاریده ذکر ایتولگان آیت کریمه‌نی یازوب قویو یاخشی اش توگلدر. بعض بر اورنلرده طریقت شیخلرینه ایه‌رگان و «مرید» بولغان آدملرگه «فقیر» و مریدلر جماعتینه «فقراء» سوزلری استعمال قیلینه‌در. موکا قارابده بای بولغان بو «فقیر»لرنی «انما الصدقات للفقراء» آیتنده «فقراء» کلمه‌سینه مصداق قیلورغه ممکن توگل. مونلرنک نظیرلری بیک کوب.

هر حالده عربی کلمه دلالت ایتمی و عربی اسلوبدن آکلاشلمی طورغان روش ایله قرآن حقنده تصرف قیلمق جائز توگلدر. بو طوغروده اوزون سویله‌رگه حاجت بولماسه کیره‌ک.

او شبوکا کوره مذهب و مسلک جهتندن مخالف بولغان فرقه‌لرنک، الزام و اسکات قصدی ایله، دلالتلری بولماغان آیتلر ایله استدلال و استشهاد ایتولرینه قارشو، مقابله بالمثل قیلولر هیچ مناسب بولمی طورغان ادبسزلک صانالورغه تیوشلی. «یا أیها الذین آمنوا کونوا قوامین لله شهداء بالقسط و لا یجرمنکم شنآن قوم علی ان لا تعدلوا» (مائده . ۱۱).

Из фондов Российской Национальной библиотеки

۳

سنت

۱۷) سنت ، رسول اکرم حضرتلرینک شرعی حکملرگه مناسبتلی و دین امرلرینی تبلیغ حقنده بولغان سوزلرندن و فعللرندن عبارت بولوب مونلردن اولگیسی «سنت قولیه» و صونگغیسی‌ده «سنت فعلیه» دیب معروفدر.

سنت، شریعت تبلیغ ایدوچی ذاتنک دینی اشلر حقنده بولغان سوزلرندن اوشنداق بر اشنی اوزینک قیلووی و یا که باشقه‌لرنک قیلولرینی کوروب طوردیغی حالده انکارسز، سکوت ایتووی کبی فعللرندن عبارتدر. رسول اکرم حضرتلری دین‌گه عائد بولغان اشلرنک بتونیسنی امت اوزرینه تبلیغ قیلدی و باشقه‌لر طرفندن قوشارغه حاجت نرسه قالدرمادی. شوشی تبلیغ روشینک «قرآن»دن باشقه قسمی عموما «سنت» اسمی ایله یاد قیلنور. رسول اکرم حضرتلرینک سنتلرینی صحابه‌لر و آنلردن‌ده تابعونلر، آنلردن صونگ‌ده آنلرغه صحبت ایتکان عالملر روایت قیلوب طوردیلر و هجرتدن یوز یللر تمام بولورغه یاقین بر تاریخده مجموعه و کتابلر روشنده ترتیب قیلورغه باشلادیلر. ایکنچی قرنده ایسه بو مجموعه‌لر کوبایدی و بیک کوب حدیث کتابلری قلم ایله‌ده یازلوب حفظلر ایله‌ده تارالدی. مگرده هر نرسه‌نک کامل و اکملی، ناقص و انقصلرینی بتررگه سبب بولدیغندن هر جهتدن کامل بولغان الوغ حدیث کتابلری تألیف ایدلولری سببندن اولگیلری اونودلدی حتی دنیا یوزندن‌ده یوغالدیلر.

اوچونچی قرن هجریدن باشلاب اوشبو کونمزگه قدر اهل اسلام آراسنده مقبول و معتبر طوتولغان حدیث مجموعه‌لری شونلردر:

۱) **صحیح البخاری.** مؤلفی: ابو عبد الله بن اسماعیل بن ابراهیم الجعفی البخاری. ۲۵۶ تاریخی ذو الحجه‌سنده وفات بولدی.

Из фондов Российской национальной библиотеки

٢) صحیح مسلم. مؤلفی: ابوالحسین مسلم بن الحجاج بن مسلم القشیری. وفاتی ٢٦١ تاریخی رجبنده‌در.

٣) سنن ابی داود. مؤلفی: ابو داود سلیمان بن الاشعث بن اسحاق الازدی السجستانی. ٢٧٥ تاریخی شوالنده وفاتدر.

٤) المجتبی. مؤلفی: ابو عبدالرحمن احمد بن علی بن شعیب النسائی. ٣٠٣ تاریخی شعباننده وفات بولدی.

٥) جامع الترمذی. مؤلفی: ابو عیسی محمد بن عیسی بن سورة السلمی الترمذی. ٢٢٩ تاریخی رجبنده وفاتدر.

٦) سنن ابن ماجه. مؤلفی: ابوعبدالله محمد بن یزید بن ماجة القزوینی الربعی. وفاتی ٢٧٣ تاریخی رمضاننده‌در.

٧) الموطأ. مؤلفی: مذهب امامی بولغان ابو عبدالله مالك بن انس بن مالك الاصبحی الحمیری (١) المدنی. ١٧٩ده «مدینه»ده وفات بولدی.

مؤلفلرینك وفات تاریخلری ایله ترتیب ایتولسه‌لر بو حدیث کتابلری اوشبو روشده تزلورلر ایدی: ١) الموطأ. ٢) جامع الترمذی ٣) صحیح البخاری. ٤) صحیح مسلم. ٥) سنن ابن ماجه ٦) سنن ابی داود. ٧) المجتبی.

اسلام دنیاسنده «کتب سته»، «امهات ست»، «صحاح سته» دیب مشهور بولغان و حدیث فننده‌ده اك اعتمادلی صانالغان کتابلر اوشبونلردر. (٢). اشانچ طوغروسنده مونلر درجه‌سنده بولوب یتماسه‌ده باشقه محدثلرده بار

(١) امام مالك ایله کعب الاحبار بر قبیله‌دن ایدیلر. تاریخ ابن خلدون. ج ٢ ص ٢٤٣-٢٤٤.

(٢) اولگی بیش مجموعه‌نك «کتب سته» دن صانالووی حقنده علم اهللری متفقلردر. اما آلتنچی کتاب حقنده بر آز خلاف بار. کوب عالملر آلتنچی کتاب قیلوب «الموطأ» نی صانادقلری حالده ایکنچی بر فرقه «سنن ابن ماجه»نی صانامشلردر. «کتب سته» نك اناثبت طوغروسنده‌غی درجه‌لری مختلف بولوب اك مقبوللری صحیح البخاری وآندن صوڭده صحیح مسلم‌در. قالغانلری آراسنده کوب آیرمه یوق.

Из фондов Российской национальной библиотеки

مونلرده حدیث روایت ایتمشلر و مجموعه‌لر ترتیب قیلمشلردر. احمد ابن حنبل، الدارمی، البزار، ابو یعلی، ابن خزیمة النیسابوری، ابو عوانه، الطحاوی، ابن حبان، الطبرانی، ابن عدی، ابن السنی، الدارقطنی، ابو نعیم، الحاکم، عبدالغنی، البیهقی، ابن عبدالبر، ابن الخطیب، الطیالسی و غیرلر اوشبو جمله‌دندر.

حدیث روایتی طوغروسنده واسطه‌لر آز بولو بیك قیمتلی صانالادر. واسطه‌لر، نی قدر کوب بولسه حدیثنڭ درجه‌سی توشه و نی قدر آز بولسه شول قدر کوتارله بارادر. اوشبو سببدن «مصابیح»، «مشکات المصابیح»، کبی کتابلرنڭ درجه‌لری یوقاریده اسملری مذکور بولغان ذاتلرنڭ اثرلرینه کوره کوب توبان‌در. اما «کنز العمال» هم سیوطینڭ «الجامع الصغیر»لری لازم درجه‌ده صافلانغان کتابلر بولمادقلرندن آنلرنی یالڭز حدیثلرنی تابار ایچون فهرست اورننده‌غنه استعمال قیلورغه ممکن.

عمرلر کوب اوتووی، سلف و محدث هم راویلر یاشاگان زمانلرنڭ بیك یراق قالووی سببندن ایندی بو کونلرده حدیثلرنی راویلر سلسله‌سی ایله رسول الله حضرتلرینڭ اوزینه طوغری اسناد قیلورغه حاجت‌ده یوق، ممکن‌ده توگل. حدیثلر اوزلرینڭ متخصص عالملری طرفندن کتابلر روشنده ترتیب قیلندیلر، کوبمی آزمی آدملر مؤلفلرنڭ اوزلرندن ایشدوب روایت قیلدیلر. اسلام ولایتلرنده باصمه‌چیلق صناعتی رواج تابدیغندن صوڭ، معتبر مصححلر طرفندن اشانچلی نسخه‌لر ایله مقابله قیلنوب باصلدیلر. بعضیلری حتی بر قاچ دفعه طبع ایدلدی. شوشی مطبوع نسخه‌لرنی بتون اسلام دنیاسی کوردی، یازغان نسخه‌لردن درس اوقوچیلرده مونلرنی مطالعه ایتدیلر. جامعلرده و دینی مدرسه‌لرده همیشه درس قیلنوب اوقولالر، شاکردلر اوزلرینڭ شیخلرندن ایشدوب طورالر، قارتلر یاشلرگه ایرشدره‌لر. شونڭ ایچون بو نسخه‌لرنڭ درستلکلرنه و مؤلفلرینه منسوبلکلرنده شبهه قیلورغه اورن یوق. ایندی بو کونگی خلقلر ایچون شوشی اثرلرنی دستورالعمل طوتارغه، حدیثلرنی اوشبو مجموعه‌لردن کوچروب سویله‌رگه و شونلرده بولغان حدیثلرنی گویا، مؤلفلرنڭ اوزلرندن واسطه‌سز ایشتکان حکمده صانارغه ممکن. مونڭ ایچون برر محدث حضورنده درس قیلوب اوقورغه یا که تل ایله و یاخود کاغدگه یازدروب اجازت آلورغه، شریعت نظرندن حاجت یوقدر.

٭

رسول‌الله حضرتلرینك سوزلری وفعللری «تبلیغی» هم «غیر تبلیغی» اسمنده ایکی قسم‌گه آیرلادر. بزنك بوبرده «سنت» دیب بحث ایته طورغان واحت ایچون دلیل ایکانلگینی بیان قیلغان نرسه‌مز اوشبو ایکی قسمدن یالگز اولگیسی (تبلیغی بولغان سوزلری وفعللری) گنه‌در.

رسول اکرم، باشقه انسانلر مثالنده برانسان بولدیغندن و شوشی انسانلر ایله برلکده عمر ودنیا سوردیگندن «غیر تبلیغی» بولغان فعللری، سوزلری ده بیك کوب بولورغه ممکن. اوزینه‌گنه خاص ایکانلگی شرعی دلیل ایله بیان قیلنغانلقدن یاخود طبیعی ودنیاوی اشلر بولغانلقدن «سنت» اسمی مونلرنی شامل بولمیدر. شول وقت اقتضاسینه کوره قیلغان سیاسی اشلری، رعایت مصلحت ایچون قیلغان عمللری، مجرد اوز فکری وظنی ایله یا که شول وقتلرده خلق آراسنده مشهور ومعروف بولوغه کوره سویله‌گان سوزلری «غیر تبلیغی» قسم‌گه کردیگلرندن «سنت» هم مسلمانلر ایچون دینی دلیل بولمازسزلقلری طبیعیدر.

افندمز حضرتلری، اوزینك فعللری، اوشبو روشده ایکی قسم‌گه آیرلووینی وهر برقسمنك حکمینی: «انما انا بشر اذا امرتکم بشئ من دینکم فخذوا به و اذا امرتکم بشئ من رأیی فانما انابشر» دیگان حدیثی ایله (١) ایضاح قیلمشدر. «ان کنتم تحبون الله فاتبعونی یحببکم الله و یغفر لکم ذنوبکم» (آل عمران ٢٩) آیتندن اولگی قسم‌گنه مراد ایکانلگی اوز اوزندن معلوم بولور.

«غیر تبلیغی» بولغان قسم‌گه اوشبو نرسه‌لر کره‌در: ١) اوزینه‌گنه خاص ایکانلگینه دلیل بولغان اشلر. ٢) انسانلر ایچون طبیعی بولغان فعللر. ٣) شول وقتلرده‌غی تجربه‌لرگه کوره سویله‌گان سوزلری. مثلا: «خیر الخیل الادهم الاقرح الارثم» (آتنك یاخشیسی چوم قارا توسلی همده ماگلاینده آزغنه آق قاشقه‌سی، یوقاری ایرنی آق بولغانیدر) دیگان سوزی کبی (جامع ترمذی ج ١ ص ٢٠٢). عملری اعتمادلی عالملر، اوشبو حدیث حقنده: «رسول‌الله بو سوزنی شول وقتده‌غی تجربه‌لرگه کوره‌گنه آیتکان ایدی» دیلر. ٤) خلق ادبیاتی جمله‌سندن قیلوب سویله‌گان سوزلری. مونك مثالی «حدیث خرافة»

---

(١) صحیح مسلم. ج ١ ص ٣٢٣.

همده «ام زرع» دیب مشهور بولغان حدیثلردر (۱). مونلردن باشقه‌ده کوبدر. دین هم تبلیغ ایله مناسبتی بولماغان حدیثلرنڭ هر بری اوشبو قسمدندر.

«غیرتبلیغی» بولغان قسمده درست موضوعلر و شایان امتثال نرسه‌لر کوب بولووی ایله برابر نادرلك اوزرنده بعض بر یا کلشلرده بولورغه ممکن. مونی استبعاد قیلو اورنسزدر. «بدر»ده بولغان حباب بن المنذر واقعه‌سی و باشقه‌لر معلوم. بناءعلیه فن و قطعی دلیللر، درست تجربه‌لرگه منافی، معیشت اصوللرینه ودنیاوی قاعده‌لرگه خلاف روشده بعض برحدیثلر کورلسه ویا که بو کونگی طب قاعده‌لرینه خلاف صورتده بعض بر دوالر کورساتلگان حدیثلر بولسه، حدیثلرنی اصل واساس اعتبار ایتوبده فن هم قطعی دلیللر ایله اثبات قیلنغان نرسه‌لرنی، طبیعی حاللر ودرست تجربه‌لرنی رد ایتمك وحکمسز قالدرمق تیوشلی بولماز. چونکه بولای ایتو، اسلام دیننڭ نیگزینی علم هم حقیقتگه خلاف قیلوب کورساتو بولغانلقدن دین دشمنلریمك قوللرینه قورال حاضرلاب بیرو بولور. امام نسائی طرفندن: «فلان اشدن منع ایتمکچی ایدم، فارس وروم خلقنده اول عادت بار لکن آنلر ضرر کورمیلر، دیب ایشتکانم صوڭنده منع ایتمادم» مضموننده برحدیث روایت ایتولنه‌در (المجتبی ج ۲ ص ۸٤). بو حدیثدن آڭلاشلا طورغان نرسه شولدر: رسول اکرم برنرسه‌نڭ سلامتلك ایچون ضررلی ایکانلگینی خلقلردن ایشتکانده امتنی شول اشدن منع قیلورغه قصد ایتکان، صوڭره روم وفارس خلقنده شول اش بولسه‌ده ضرر کورمادیکلرندن خبر آلغانده اولگی قصدندن دونگان. اگرده روم و فارس حاللرندن خبر بیرلماو سببلی رسول اکرم، شول زمانده‌غی خلق سوزینه کوره منع ایتکان بولسه و اوزندن صوڭ مذکور نرسه‌نڭ ضررسز ایکانلگی آچیق بلنسه ایدی مسلمانلرنڭ یا قطعی منزلده بولغان درست تجربه‌لرنی انکار ایتولری و یا که سنتنی رد قیلولری لاز بولور ایدی. شوندی محذورلرگه اوچراماسون ایچون آندی اشلرنی «سنت»که کرتمی قالدرو اڭ یاخشی چاره‌در.

ابن خلدوننڭ: «رسول‌الله‌دن کوچرلگان دوالر وطبغه متعلق نرسه‌لر وحی جمله‌سندن توگل بلکه آنلر شول وقتده‌غی تجربه وعادتلرگه بنا قیلنغان نرسه‌لر ایدی. رسول‌الله حضرتلری طب وشوڭا اوخشاش نرسه‌لر تعلیم قیلور

(۱) بو سوز «ام زرع» حدیثنی مرفوع ومسند صاناوچیلرغه کوره‌در. (صحیح البخاری ج ۱ ص ۱٤٦. شمائل ترمذی ص ۱۸).

ایچون توگل بلـکه شریعت ودین تعلیم قیلور ایچون یبارلـدی شونك ایچون درست حدیثلرده بیان ایتولـگان دوالرنی دینی ومشروع (سنت) اش کـه حمل قیلورغه تیوشلی توگل. مگرده رسول‌الله قوشقان دوالرنی طب جهتـدن توگل بلـکه بر تبرك نیتی ایله‌گنه قبول ایتسه، بو باشقه مسئله. اعتقادی کامل بولغان سببلی احتمال فائده‌ده کورلور» دیگان سوزلری (١) بزنك بو یرده یازغان نرسه‌لرمزنك خلاصه‌سیدر.

پیغمبرلر طب، حساب، ریاضیات کبی فنلر اوگره‌تور ایچون یبارلـگان بولسه‌لر ایدی انسانلرنك عقلـلری، حسلری، استقلالـلری بتونله‌ی ابطـال قیلنوب دنیاوی اشلرنك‌ده هر برنده پیغمبر اوگره‌تووی بوینچه‌غنه بورر گه تیوشلی بولور ایدی. یر یوزنده خلیفه‌لك قیلور ایچون تاراتلغان انسانلر حقنده مونك ممکن توگللـگینی هرکیم اوزی بلسه کیره‌ك.

اوشبو سببدن کوك کوکره‌و، یاشین یاشینلاو، آنا قارننده‌غی بالالرنك مذکر یا که مؤنث بولولری، اوشنداق بالالرنك آتا وآنادن برینه اوخشاوینه سببلر، بالالرنك یاراتلولری و اوـولری، خسته‌لکلر و آنلرنك دوالری، چبن قاناتلرینك برنده آغو و ایـکنچیسنده دوا بولوـده آش غه صوغه آغولی قاناتلری ایله توشولری (٢)، قویاش مغرب طرفنده بایودیغندن صوك عرش آستینه کیتووی (٣)، هیئت وخلقت عالم حقنده بولغان حدیثلر دینی وعملی اشلر جمله‌سندن بولمی بلـکه «غیرتبلیغی» قسمدن صرف دنیاوی نرسه‌لر بولووی ممکن. اك یاخشیسی‌ده مونلرنی رسول‌الله حضرتلری شول وقتده خلق آراسنده مشهور بولغانلقدن سویله‌گـان‌گه حمل قیلورغه تیوشلی. مونـدی نرسه‌لرنك واقعغه مطابق بولماولرندن نبوت منصبی ایچون ضرری یوق.

«وما ینطق عن الهوی ان هو الا وحی یوحی» (نجم ٣-٤) نظم جلیلی ظاهرده عام بولسـه‌ده حقیقت حالده موندن قرآن هم رسـول اکرمنك تبلیـغ شریعت حقنداغی سوزلری‌گنه مراد بولسه کیره‌ك. بو روشده تخصیص ایتولمگاننده یبارووی مشکل بولغان ایرادلر کیله‌چکـدر. ذوالیدین‌نك: «اقصرت الصلاة ام نسیت یا رسول‌الله!» دیگان سؤالینه «کل ذلك لم یکن»

---

(١) تاریخ ابن خلدون. ج ١ ص ٢٤٠.
(٢) صحیح بخاری ج ٤ ص ١٠٠ و ج ٧ ص ٣٣
(٣) صحیح بخاری ج ٤ ص ٧٥ وصحیح مسلم ج ١ ص ٥٥

Из фондов Российской национальной библиотеки

دیب جواب بیرووننده (۱) «وحی»نڭ یا ئلشلغی لازم بولور، چونکه واقعده ایکینڭ بوی بار ایدی. اولم خسته‌لگی وقتنده: «ائتونی بکتاب اکتب لکم کتابا لن تضلوا بعده» (۲) دیگان سوزینه: «وعندنا کتاب‌الله حسبنا» دیب قلم کاغذ کیترونی موافق کورمگان صحابه‌لرنڭ «وحی»نی رد قیلولری لازم کیلور. مونلرنڭ باشقه مثاللری‌ده بار.

خلاصه: تبلیغ شریعت طوغروسنده بولماغان دنیاوی اشلرده‌گی بعض بر سوزلرنڭ واقعغه مطابق بولوب یتماوینڭ رسالت منصبی ایچون ضرری کوب یوق. بعض بر دنیاوی اشلرنی بلمه‌وچیلك دنیا اهللری ایچون‌ده عیب بولماسه پیغمبرلر ایچون بیگره‌کده عیب بولمازغه تیوشلی

بو سوزلر، یوقاریده ذکر ایتدیکمز حدیثلرنڭ رسول‌الله حضرتلرندن ثابت بولووی تقدیرنده‌در. حالبوکه مذکور حدیثلردن بیك کوبلرینڭ رسول‌الله‌دن ثابت بولمی بلکه بعض، راویلرنڭ وهملرندن، غلطلرندن تارالغان بولووی‌ده ممکن.

بحثنڭ نتیجه‌سی: قرآن ایله حدیثنڭ هر ایکیسینی برگه جیوب ایکیسی ایله‌ده عمل قیلورغه حتی‌که حدیثنی تفسیر و شرح اورنندە استعمال قیلورغه‌ده ممکن بولماسه، بو وقتده حدیث شول حالنچه قالوب طورر و قرآن کریم ایله عمل قیلنور (۳).

۱۸) سنتنڭ شرعی دلیل بولووی ایچون اوزینه مخصوص بولغان طریقلر ایله ثبوتی شرطدر.

بو شرطلر «مصطلح الحدیث» فننده یازلغان اثرلرده تفصیل ایله بیان ایدلمشدر. «کتب سته» وشونلر کبی معتبر مجموعه‌لرده بولغان حدیثلرنی، انتقاد عالملری طرفندن موضوع یاکه ضعیف ومتروك، سهو وغلط ایدکلری بیان ایدلگان حدیثلرنی استثنا صوڭنده، «مصطلح الحدیث» فننده مذکور

(۱) صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۶۰

(۲) صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۷.

(۳) حضرت معاذ حدیثنده‌گی: «بم‌تحکم قال بکتاب الله قال فان لم تجد قال بسنة رسول الله» دیگان جمله‌لر همده حضرت عمرنڭ: «اذا اتاك امر فاقض بما فی کتاب الله فان اتاك ما لیس فی کتاب الله فاقض بما سن فیه رسول الله» دیب شریحگه یازغان فرمانی شوشی فکرنی تأیید ایته‌در. الموافقات. ج ٤ ص ۷.

Из фондов Российской Национальной библиотеки

بولغان طریقلر ایله رسول‌اللّٰهغه اسناد ایدلگان دیب حساب قیلورغه تیوشلی. تبلیغی لازم بولغان دینی امرلر حقنده اساس طوتولاچق حدیثلرنڭ بعض برلری‌گنه بولسه‌ده شول مجموعه‌لرگه کرمی قالووی ممکن توگل. چونکه بو تقدیرده بعض بر شرعی حکملرنڭ امتگه تبلیغ ایتولمی قالغان بولووی لازم کیله‌در. حالبوکه رسول‌اللّٰهنڭ تمام تبلیغ قیلووی و شونڭ سببلی اسلام دینی کامل بولووی خبر بیرلمشدر. (۱). حدیثلرنڭ رسول‌اللّٰهغه طوتاشو طریقی شول حدیث کتابلری بولدیغندن بو کون بر کشی چیقوب ده شونلرغه کرمگان برعبارتنی حدیث بولمق اوزره روایت قیلورغه کرشسه و محدثلر اسمی توزوب حدثنا فلان عن فلان دیب بر سلسله بیان ایتسه موگا اشانورغه ممکن بولماز.

موضوعات فننده تألیف ایتولگان صوڭغی اثرلرده، درست اسناد تابولماغان بعض حدیثلر حقنده: «بو حدیث، اسناد جهتندن ثابت بولماسه‌ده، معناسی درست» روشنده سوزلر کورله‌در. موندی اش: «بر حدیثنڭ درست بولووی ایچون معناسی درست بولو کفایت قیله ایکان» دیب وهم قیلدررغه سبب بولدیغندن طوغری بر حرکت توگل. حدیث بولور ایچون معناسی درست بولوغنه بیتمی، بلکه اسناد جهتندن ثابت بولووی شرطدر.

١٩) حدیث وسنتلر، دلالتلری قطعی بولغان قرآن آیتلرینه یا که بدیهی ویقینی دلیللرگه خلاف بولوب بولماولرینی قارامق، راویلر حاللرینی تیکشرمك ومعتبر حدیث کتابلرنده ذکر ایتولوب ایتولماولرینی تفتیش ایتمکدن مقدمدر.

موگا کوره یقینی دلیللرگه و بدیهی قاعده‌لرگه اوشداق دلالتلری قطعی بولغان آیتلرگه صریح صورتده خلاف حدیثلر کورلسه شوشی حدیثلرنڭ راویلرینی وآنلرنڭ حاللرینی تیکشروب طوررغه، کتب ستّه مؤلفلری ومسندلر صاحبلری یاخود باشقه بر معتبر شیخلر طرفندن روایت ایتولوب ایتولماولرینی بلورگه حاجت یوق. بلکه اشانچلی بولسه‌لرده بنده‌چیلك سببندن راویلردن برینڭ یاگلشووینه حمل قیلورغه و عملگه قویمازغه تیوشلی. رسول‌اللّٰهنی حقیقتگه قارشو سویله‌تو وآنڭ طرفندن بدیهینی انکار ایتدروگه کوره، شول

(۱) المائدة. آیت ٦.

Из фондов Российской Национальной библиотеки

حدیثنڭ درست بولماوی ایله حکم ایتو بیگلره‌کدر. اخف الضررین‌نی التزام ایتو قاعده‌سی اوشبوگا اجبار قیله‌در. بو، یاکا بر سوز توگل. عصر سعادتده‌ده دستور طوتلمش بر قاعده‌در. حضرت عمر ایله اوغلی عبدالله: «ان المیت یعذب ببعض بکاء اهله علیه» (صحیح بخاری. ج ۲ ص ۸۱. صحیح مسلم. ج ۱ ص ٤٥٤) دیب روایت ایتدیکلرنده حضرت عائشه: «حسبکم القرآن: ـ ولا تزر وازرة وزر اخری» دیب رد قیلمشدر.

اوشبو اصلغه بنا قیلوب رسول الله حضرتلرینه سحر تأثیر ایتو سببندن خیاللنووی، فرشته‌لر قویاشنی آلتون آرباغه صالوب کوکدن تارتوب بارولری، یرنڭ بر چیتندن ایکنچی چیتی هم اوستی ایله آستی آراسنده‌غی مسافه‌نڭ اولچاولری، اوشنداق یر یدی قات بولوب (۱) هر قاتده بر تورلی حیوانلر طورووی، یرنڭ اوگز و بالقلر اوستنده طوروبده قیامت کوننده اوگزنڭ بوغازلانوب آشالووی، بزنڭ قافقاز تاوومزدن عبارت بولغان «قاف» تاوینڭ زبرجددن، کوکلرنڭده قایوسی باقر وقایوسی آلتون وکموشدن ایدیکلری، نیل و فرات همده سیحان و جیحان یلغه‌لرینڭ باشلری جنتدن چیقوب طورووی (۲)، مهدی، خضر والیاس خبرلری همده دنیانڭ عمری تعیین قیلنووی، آزغنه اشلرگه افراط کوب ثوابلر یاکه افراط الوغ عذابلر بیان ایدلووی حقنده‌غی حدیثلر شول حاللرنچه حکمسز قالورغه تیوشلی بولور. چونکه آنلرنڭ بعضیلری صریح بولغان قرآن آیتلرینه و بعضیلریده حس و مشاهده، بدیهی و یقینی دلیللرگه خلافدر.

مسلم طرفندن: «ابوسفیان، مسلمان بولدیغندن صوڭ اوزینڭ قزی ام حبیبه‌نی نکاح قیلوب آلووینی رسول اللهدن رجا قیلدی» مضمونی ایله روایت ایدلگان (ج ۲ ص ۲٦٤) حدیثنی تاریخی حقیقتگه خلاف (۳) بولدیغندن

(۱) «الله الذی خلق سبع سماوت ومن الارض مثلهن» آیتی حقنده «شورا» ده سویله‌ندی. شونده مراجعت قیلنه‌در. ج ٥ ص ٥ ـ ۳۸.

(۲) صحیح مسلمده اوشبو حدیث بار: «سیحان وجیحان والفرات والنیل کل من انهار الجنة» (ج ۲ ص ۳٥۱). اوشبو حدیث شرحنده نووی: «ففیه تأویلان احدهما ان الایمان عم بلادها وان الاجسام المتغذیة بمائها صائرة الی الجنة. والثانی وهو الاصح انها مادة من الجنة» دیمشدر. لکن بو حدیثدن آڭلاشلغان نرسه: «جنتده شوندی اسمده یلغه‌لر بار» دیمکدن‌گنه عبارتدر. موننڭ ایسه یر یوزنده بولغان شول اسملی یلغه‌لرغه مناسبتی بولماسه کیره‌ك.

(۳) ابو سفیان هجرتدن سکزنچی یل مکه فتح ایدلگان کونلرده اسلام دینینه کردی.

Из фондов Российской национальной библиотеки

شـول حالنچه قبول ایتماسه‌لر آ کّا کوره‌ده قوتلی دلیللرگه خلاف بولغان
حدیثلرنی (برر راوی وهمینه حمل قیلوب) اولوبت طریقی ایله قبول ایتمازگه
تیوشلی بولور. یرنك برطرفی دائما قویاش‌غه قاراب طوررووی و قویاشنك
هیچ بر وقتده بردن غـائب بولماوی ایکی یرده ایکینك دورت بولووی قدر
آچیق حقیقتلردندر. علم ومعرفت ترقیسی سببندن بیك کوب نرسه‌لرنك
اوزگارووی ممکن بولسه‌ده بدیهیاتنك اوزگارووی وباشقارووی ممکن توگل.
کیله‌چك زمانده انسانلر اوزلرینك هنرلری سایه‌سنده حتی لوح المحفوظنی
کوررگه‌ده موفق بولسونلر، اجرام سماویه‌لرگـه اطـلاع کسب ایته آلسونلر،
ایکی عدد، همیشه‌ده دورتنك یارطیسی بولوب طورر، نفی ایله اثبات هیچ
بر وقتده جیولماز، ایکی نقطه آراسنده‌غی اك قسقه یول هرچاقده طوغری
سزق بولوب طورر. شوشندی بر حقیقتگه قارشو بولدیغی ایچون: «قویاش،
بردن بایودیغندن صوك عرش آستینه باروب سجده قیله وتـکرار چیقار
ایچون اذن صوری، اذن بیرلدیکندن صوك مشرق طرفندن دحی چقادر، کونلر
نك برنده مشرقدن چیقار ایچون آ کّا اذن بیرلماز، بلـکه: ـ کیلـگان یو-
لـکّدن کیری قایت! دییولور، شول وقت قویاش مغربدن چیقار» مضموننده
بولغان حدیث (صحیح البخاری. ج ٤ ص ٧٥ وصحیـح مسلم ج ١ ص ٥٥)
ظاهرنچه قبول ایدلماز. بو حدیث ایله مثال کیتورمك بخاری ایله مسـلم
روایت ایتدیکـلرندن ومونلرنك روایتلری بیك اعتمادلی بولدیغندندر.
یوقسه «حضرت علی ایکندی نمازی اوقوسون ایچون، بایغان یرندن قویاش
تکرار قایتدی وکیری چیقدی» مضموننده بولغان حدیثلر (١) نی بو اصل‌غه
بنا قیلورغه حاجت یوق. چونـکه اول حدیثلر روایت جهتندن‌ده اشانچلی
توگللر (٢). اگرده اوزینك یاشین روشنده‌گی آتلوب بارووده بولغان

مونده حتی خلاف‌ده یوق. اما ام حبیبه بو وقتده کوبدن رسول‌الله نکاحنده ایدی. مشهور
روایتکه کوره ام حبیبه. حبش مملکتنده طوردیغی کونلرنده هجرتدن آلتنچی یاکه یدنچی
یلده رسول‌الله‌غه نکاح ایدلگان ایدی.

(١) مونی قاضی عیاض «شفا» ده ذکر قیله‌در.

(٢) المحققون من اهل العلم والمعرفة بالحدیث یعلمون ان هذا الحدیث کذب موضوع.
منهاج السنة. ج ٢ ص ١٨٦. آزغنه مناسبت ایله بو یرگه ابن سبکی‌نك آوزندن صولر آغزوب
یازغان بر حکایه‌سینی کوچره‌مز: «انه (اسماعیل ابن میمون) قال یوما لخادمه وهو فی سفر
قل للشمس تقف حتی نصل الی المنزل وکان فی مکان بعید وقد قرب غروبها فقال لها الخادم:

Из фондов Российской национальной библиотеки

قویاش (یر کرەسی) یاروم‌غنه دقیقه طوقتاب طورسه ایدی اجرام سماویه (یولدزلر)، زلزله وقتنده پیالا شیشه‌وا استا کانلر صاتولاطورغان مغازینلر قبیلندن بربرینه صوغولوب قوم اورننده تتلگان، اوشنداق دگزلر تاشوب چیقغان تاو تاو بولوب قوری اورنلرنی باصقان و دنیانی‌ده طوفان غرق ایتکان بولور ایدی. پیغمبرلرنڭ معجزەلری حقلغنده شبهه یوق، لکن معجزەلرنڭده اوزینه کوره بر چیگی بار. «قل سبحان ربی هل کنت الا بشرا رسولا» (بنی اسرائیل. آیت ٩٥). لکن بوماده، نیندی کافرلرنڭ صوراوی بوینچه معجزه ایتولوب کورساتلگان؟ شول وقتده «مدینه‌ده کافرلر بار ایدیمی؟» شونلرنی‌ده تیکشررگه تیوشلی.

انشقاق قمر حدیثی ثابت بولسه، اول واقعەده موندی استحالەلر یوق. چونکه آنده بر قدر هلاکت لازم بولسه، اول هلاکت فقط «آی» کرەسنده وآی اوستنده طوروچی حیوانلر (اگرده حیوانلر بولسه) آراسنده‌غنه بولورغه ممکن. بو هلاکتلرنڭ یر خلقی ایچون تأثیری بولماسه کیرەك. شول وقتده «آی»ده زور بر هلاکت بولمادی دیب دعوی قیلورغه ممکن توگل.

خلاصه: راویلر، نی قدر اشانچلی بولسەلرده قطعی دلیللرگه وخصوصا قرآن آیتلرینڭ ظاهرلرینه خلاف بولغانلرینڭ شول حاللرنچه درست بولولرینی اوستگه آلمازغه تیوشلی (١). آندی حدیثلرنڭ حکمسز قالولرندن ضرر یوق، بلکه فائده بار. (استغفرالله ان طغی القلم اوزلت القدم والعصمةلله وحده).

قال لك الفقیه اسماعیل قفی فوقفت حتی بلغ مکانه ثم قال للخادم اما تطلق ذاك المحبوس فامرها الخادم بالغروب فغربت واظلم اللیل فی الحال» (طبقات الشافعیة. ج ٥ ص ٥١) بوحکایتنی: «ابن حزم کلام علمی بلمیدر ایدی. ذهبی ترجمهٔ حاللرنی انصاف ایله یازمیدر ایدی» دیوچی و ٧٧١ ده وفات بولغان تاج‌الدین ابن السبکی یازا هم‌ده حقیقت حالده اشانوب یازادر. ذهبی، اثرلرینی مونداى قب قزل یالغانلردن صاف قیلووی سببلی ابن سبکی قاشنده انصافسزدر.

(١) حنفیه مذهبنده بیك الوغ ذاتلر بوطوغروده: «یکثرلکم الاحادیث من بعدی فاذا روی لکم عنی حدیث فاعرضوه‌علی کتاب الله فماوافق فاقبلوه وماخالف فردوه» روشنده حدیث کوچرسەلرده محدثلر. اوشبو حدیثنی مطعون صانامشلردر. مذکور حدیث، کتب سته نڭ هیچ برنده یوق. تفتازانی، «صحیح البخاری» نی کورماوی سببلی «تلویح» ده «وایرادالبخاری ایاه فی صحیحه لاینافی الانقطاع» دیمشدر (توضیح. ج ٢ ص ٢٦١ - ٢٦٣ - ٣١٣. تلویح. ج ٢ ص ٢٦١. حاشیة المرجانی. ج ٣ ص ٧٧. الموافقات. ج ٣ ص ٨ وج ٤ ص ٩. المجموعة الکبری لابن تیمیة. ج ٢ ص ٣٤٢.

Из фондов Российской национальной библиотеки

٢٠) رسول اللهنڭ حديثلرى (سنت)، اوزندن صوڭ كيلگان امتلرينه اوشبو اوچ تورلى طريقنڭ برى ايله كوچرلهدر: خبر متواتر، خبر مشهور، خبر واحد.

٣نچى ماده شرحنده رسول اكرم حضرتلرينڭ اوزندن طوغرى ايشدوچيلرگه كوره حديثلر، حس ايله بلنديكلرى ايچون قطعى و يقينى بولوب ده باشقهلرغه كوره يالڭز خبر آرقلىغنه بلورگه ممكن ايديكنى سويلهدك. شوڭا كوره اوزندن طوغرى ايشتهگان كيمسهلرگه رسول اللهنڭ حديثلرى، خبر متواتر، خبر مشهور، خبر واحددن برى ايلهگنه ايرشورگه ممكن.

٢١) خبر متواتر، شوندى خبردركه، آنى سويلهوچيلر اوز آرالرنده اتفاق توزو سببلى يالغان سويلهولرينى عقل درست كورماز.

متواتر خبر حقنده دنياوى و شرعى خبرلر، جملهسى بر نسبتده بولوب آيرمه يوقدر. خبرنڭ متواتر بولووى ايچون اوشبو نرسهلر شرط: ١) روايت قيلوچيلردن نصابغه يتارلك قدر بولغانلرينڭ هر برى عقللى بولسون، شول خبرنڭ مضموننى بلسونلر، شول خبر مضمونى ايله اوزلرى اعتقاد قيلغان بولسونلر. ٢) خبرنڭ منبعى مشاهده و حس ايله بلنگان بولسون. ٤) يالغان سويلهرگه اتفاق قيلولرينى عقل درست كورماز درجهده هر بووننده كوب بولسونلر، اورنلرىده باشقه باشقه بولسون. الك وقتده «قازان» شهرى مسلمانلر قولنده بولديغنى و شوننده هم مسلمان پادشاهلرى حكم قيلوب طوردقلرينى بلوومز كبى. آدم بالالرى اوزلرى كورمهگان واقعهلرنى باشقهلردن ايشدوب وبازلغانلرنى اوقوبغنه بله آلالر. بز، اوتكان زمانلرده سيبويه و ابو حنيفه اسملى عالملر بولغانلغينى اوشنداق محمد عليه السلامغه پيغمبرلك كيلوب قرآن اينگانلگينى اوز كوزمز ايله كورمادك، چونكه بونلر كوبدن بولغان واقعهلردر، بزلر اول وقتلرده يوق ايدك. حاضرگى كونده اوز وقتمزده بولغان نرسهلرنڭده كوبسينى كوره آلميمز. بو كونده دنياده «بغداد» و «تونس»، «دهلى» و «نيورق» اسملى زور شهرلر بارلغنى بلسهك كوزمز ايله كوروب توگل بلكه باشقهلردن ايشدوب (خبر ايله) گنه بلهمز. خلقلر بعض بر خبرلرگه اشانمادقلرى و بعضيلرى حقنده اشانور اشانماز صورتده ايكيلى طوردقلرى و بعضيلرى حقنده بر طرفنى آرتق كورديكلرى حالده قايسى بر خبرلر حقنده هيچ

تردد قیلمازلر واوز کوزلری ایله کورگان نرسه قبیلندن شونڭ درست ایدیکنی بلوب طوررلر. ایشته شوشی صوڭغی خبرلر «خبر متواتر» اسمنده بولور. بعض بر وقتده بیك آز کشیلرنڭ و بعض وقتلرده حتی بر گنه آدمنڭ خبرلری ایله‌ده «علم» حاصل بولور، انسانلر هیچ‌ده شبهه قیلمازلر. مثلا: بر غرداوای طرفندن اوز اسمینه یازلغان برر محکمه‌نڭ پاۋیستکه‌سینی آلوچی آدم اوزینڭ محکمه‌گه چاقرلووندە ترددی بولماز وغوبیرنسکی پراۋلینیەدن اوکاز کوتوب طوروچی کیمسه ۋولص پیسری طرفندن کیتورلگان اوکازنی هیچ بر شبهه‌سز اشانوب آلور. لکن بوندی نرسه‌لرده «علم» بولمقی خبردن توگل، بلکه باشقه قرینه‌لر سببندندر. مملکت ایچنده‌گی رسمی تیلیغراملر، هر تورلی رسمی کاغدلر (شول جمله‌دن ملالر طرفندن میتریقه‌لرگه یازلغان نرسه‌لر)، ناتاریوسلر طرفندن تصدیق ایدلمش حجت نامه‌لر، شفره‌لی یا که خصوصی آدملرنڭ اوز آرالرنڭ اصطلاح قیلمش تیلیغرام و یازولری قرینه‌لرینڭ درجه‌لرینه کوره خبر متواتر درجه‌سنده دلیل بولورلر، علمنی افاده قیلورلر. فقط «قرینه»لرنڭ قوت و ضعیفلکده بولغان درجه‌لرینی آڭلامق شرطدر.

قرآن کریم، اوشنداق نمازلرنڭ شفع هم رکعتلرینڭ کیفیتلری (مثلا: هر رکعت بر قیام، بر رکوع و ایکی سجود هم‌ده هر نماز آخرنده قعده بولو کبی نرسه‌لر) رسول الله حضرتلرندن کوچرلوب هر بووندەغی امتلرگه ایرشوب طورادر. متواتر خبر، کیره‌ك دینی و کیره‌ك دنیاوی بولسون محسوس و بدیهی نرسه قبیلندن، هیچ بر شك و شبهه‌نی احتمال طوتمی طورغان علمنی موجب بولادر. اگرده متواتر طریق ایله حدیث کوچرلسه، گویا رسول‌الله حضرتلرینڭ اوزندن واسطه‌سز فلانسز ایشدلگان حکمنده‌در.

متن و روایتلری تورلی تورلی بولغان بیك کوب خبر واحدلرنڭ‌ده التزاما گنه بولسه‌ده مشترك بر معناغه دلالت ایتمکلری، شول دلالت قیلغان نقطه‌لری طوغروسنده «متواتر خبر»گه کوره‌در. لکن مونده لفظ وعبارتلرده برلك بولماوی سببلی موڭا «تواتر معنوی» اسمی بیرله. اولگیسی ایسه «تواتر لفظی»در. مثلا: بری «حاتم»نڭ هدیه ایدوب آت بیردیکی، ایکنچیسی‌ده بردن بردوه‌سنی بوغازلاب قوناق قیلدیغنی، اوچونچیسی آقچه بیردیکنی و غیر شوشی قبیلدن بیك کوب واقعه‌لر بیان ایدلوب بیك کوب منبعلردن چیقمش خبر واحدلرنڭ جمله‌سندن بر «جومردلق» معناسی آڭلاشلور. خبرلر جومردلقغه التزاما دلالت قیلورلر. حاتمنڭ آت بیرووی و دوه‌سینی

بوغازلاب قوناق صيلاووى كبى خبرلر برەم برەملرى خبر واحد بولوب ظن درجەسندن او تماديكلرى حالدە جومردلغى تواتر معنوى ايلە ثابت بولور.

تواتر لفظى، يقين و قطعيلـكنى مفيد بولديغى كبى تواتر معنوىدە بعينه شونك كبى يقين‌نى مفيد بولادر. بو جهتدن بونلرنك آيرمەلرى يوق، ايكيسى بر حكمدەدر. فقط «تواتر لفظى» نە قدر عزيز بولسە «تواتر معنوى»دە شول درجەدە عزيز (نادر)در. كوبسنچە جزاف سويلەرگە عادت ايتـكان مؤلفلر بر طوغرودە بيش اون عـدد حديث كورسەلر اسناد طريقلرينى تيكشرمكسزين، متنلرنك نيندى نقطەلرغە مشترك صورتدە دلالت قيلولرينى تدقيق ايتماكسزين: «بو حديثلر تواتر لفظى ايلە متواتر بولماسەلردە تواتر معنوى ايلە متواتر بولالر» ديە دعوى قيلورلر. لـكن مونى اثبات ايتمك، يينگل بر اش توگلدر.

دنيادە بولغان متواتر خبرلرنك مصداقلرى «تواتر معنوى» بولوب «تواتر لفظى» ايسە فـكرمزگە كورە اسلاملرغە خاص بر نرسەدر. قرآن كريمدن باشقە، موكا مصداق تابولماسە كيرەك. تابولسەدە بيك آز تابلور.

متواتر خبر ايلە كوچرلـگان «سنت فعليە» كوب بولسەدە (١) «سنت قوليە» بارلغندە اسلام عالملرى اختلاف قيلمشلردر. بعضيلرى مصداق تابارغە طريشوب: «انما الاعمال بالنيات»، «من كذب على متعمدا فليتبوء مقعدە من النار» كبى حديثلر ايراد قيلسەلردە مونلرنك متواتر بولولرينە: «بو حديثنى عشرەء مبشرە روايت ايتدى و بو حديثنى ايكيوز صحابە نقل قيلدى» ديمك كبى شيلردن باشقە دليل كيتورماديلر. تواترلق ايچون بو دليللرگنە كافى

---

(١) متواتر خبر ايلە ثابت بولغان «سنت فعليە»لر عبادت و اخلاق طوغروسندە كوب بولسەدە معاملات قسمندە آزدر. معاملەدە بولغان سنت فعليەلرگە مثال ايتوب اوشبو نرسەلرنى كورساتورگە ممكن: ١) محصن بولغان زناچينى رجم قيلو وتوباندەگى نرسەلرنك حرام بولووى: ٢) آشاو ايچو وقتندە آلتون وكموش نرسەلرنى استعمال قيلو. ٣) ايرلرنك يفاك، كموش وآلتون كيولرى. ٤) يورت ايشاگينك ايتينى آشاو. ٥) اوزندن بالاسى بولغان كنيزەگنى صاتو. ٦) خاتونى ايلە آنك عمەسينى ياكە خالەسينى بر وقتدە نكاحغە جيو. شونلردن باشقە نرسە احتمالگە بتونلەى يوقدر ياكە بيك آز بولور. رسول‌اللەنك مرتدنى قتل ايتدرووى شول وقتنك اقتضاسندن سياسى بر اش بولغان بولسە كيرەك. شونك ايچون اول عملنى «سنت فعليە»دن صانارغە و رسول‌اللەدن صوڭ (اگردە سياست مقتضى بولماسە) آنك ايلە عمل قيلورغە ممكن بولماز. مرتدنى قتل قيلوحقندە امام بخارى طرفندن كيتورلگان آيتلرنك مطلوبغە دلالتى يوق ديلر. (صحيح البخارى. ج ٨ ص ٤٩).

Из фондов Российской национальной библиотеки

توگل. اما اشراط ساعت حقنده خصوصا نزول عیسی کبی مسئله‌لرده متواتر حدیث قطعیا یوقدر.

۲۲) «خبر مشهور»، شوندی خبردرکه برنچی عصرده خبر واحد بولوب، صوڭ عصرلرده متواتر درجه‌سینه ایرشور.

«خبر مشهور» اسملی خبر، حقیقت حالده خبر واحددر. لکن ایکنچی عصرده کوب آدملر طرفندن قبول ایدلوب روایت قیلندیغندن بر تورلی اهمیت کسب قیلور. یوقسه بر خبرنڭ ایکنچی قرنده متواتر بولووندن آنڭ قطعی صورتده رسول‌اللهدن ایشدلووی لازم توگل. شونڭ ایچون ده «خبر مشهور» یقین وقطعیلکنی مفید توگل بلکه عادتی خبر واحددن‌اوستون بولغان علمنی گنه مفیددر. اوشبو سببدن خبر مشهورنی انکار ایتودن بعض‌بر صورتلرده ضلالت‌که توشمك لازم بولسه‌ده کفرلك لازم بولماز. «خبر مشهور»، اهل اسلام اصطلاحی‌غنه بولوب یالکز سنت وحدیث بابلرینه‌غنه مخصوصدر. باشقه خبرلرنڭ بعضیلرنده «بو خبر، مشهور» دیب سویله‌سه‌لر، اول بو معنا ایله توگل بلکه لغوی معنا ایله گنه‌در.

۲۳) «خبر واحد» شوندی خبردرکه برنچی وایکنچی عصرده متواترلك درجه‌سینه یتماز. موندن صوڭغی عصرلرده متواترلك درجه‌سینه یتووی سببندن «خبر واحد» لکدن چیقمیدر.

بوده سنت وحدیث روایتینه گنه مخصوص بولغان اهل اسلام اصطلاحیدر. یوقسه باشقه صورتلرده خبر، یامتواتر یا خبر واحد بولوب ایکی گنه قسمدر. خبر واحد ایله «ظن» غنه حاصل بولور. خبر متواتر ایله اعتقادده عملده لازم بولور. خبر مشهور هم خبر واحد ایله عمل لازم بولور، اعتقاد لازم بولماز. «خبر واحد ایله ظن‌غنه حاصل بولور» دیگان سوز هر تورلی قرینه‌لردن یالانعاج ایتلوب خالص حالده بولغان خبرلرگه کوره‌در. یوقسه خارجی قرینه‌لر قوشلو سببندن بعض بر خبر واحدلردن «قوتلی ظن» حتی‌که «یقین» حاصل بولورغه‌ده ممکن. رمضان آینده مؤذننڭ آخشام نمازینه اذان أیتووینی بلوچی مسلمانلرنڭ قویاش باتووی حقنده کوب شبهه‌لری قالمیدر.

هر حالده حدیث روایتلری حقنده بولغان «خبر واحد» لر کوب وقتده «صرف ظن» نی غنه توگل بلکه «قوتلی ظن» نی موجب بولالر. بوحال حدیثلرده

Из фондов Российской национальной библиотеки

توگل حتی تاریخی روایتلرده‌ده اوشبو روشده‌در (قوتلی ظن‌نی افاده ایله‌لر).

۲۴) مشهور محدثلرنك هر بری یا که بعض برلری طرفندن روایت ایتلوب‌ده جرح وتعدیل عالملری طرفندن خلافسز قبول قیلنغان حدیثلر، «برنچی صنف» و آندن باشقه‌لری «ایکنچی صنف» اعتبار قیلنورلر.

«کتب سته» ومشهور «مسند»لر همده «مستدرك» ومجموعه‌لرده بولغان حدیثلر مونده ذکر ایتولگان نقطه‌دن «برنچی صنف» و«ایکنچی صنف» اسمنده ایکی‌گه آیرلالر. «ایکنچی صنف»دن بولغان حدیثلرگه کوره «برنچی صنف» حدیثلری آرتق معتبر بولاچغی معلوم. شولای بولسه‌ده «برنچی صنف»دن بولو ایله‌گنه ظن مرتبه‌سندن چیقوب قطعی درجه‌لرینه کوتارله آلملر.

اعتقادغه دائر یازلغان بعض بر اثرلرده: «زمان آخری یتکانده دجال ودابة الارض. یأجوج ومأجوج هم مهدی چیقار، قویاش مغرب طرفندن طوغار، کوکدن عیسی پیغمبر توشار، مونلرنك هر بری حق» مضموننده سوزلر بار. مونلدن مقصود ایسه «اوشبو فکرده بولو، جمهور مسلمگنده بولوغه علامتدر، خبر واحد بولسه‌لرده بو طوغروده بخاری ومسلم همده باشقه سنن کتابلرنده ومسندلرده حدیثلر بار، ذاتلرینه نظر ایتولگانده بواشلر محال وممتنع توگل» دیمك بولسه کیره‌ك. بوقسه مذکور نرسه‌لرنی، انکار قیلو سببلی کفرلگنی موجب بولا طورغان اعتقادی مسئله‌لردن وضرورات دینیه‌دن دیب حکم ایتو ممکن توگل. چونکه اعتقادات ایچون خبر واحدلر کفایت قیلمی، بلکه قطعی دلیللر (قرآن آیتلری) کیره‌ك (٦ نچی ماده). حالبوکه مذکور ماده‌لر حقنده صریح دلالت ایته طورغان قرآن آیتلری بارلغی بلنمی. امام غزالی: اصول دین (معتقدات) حقنده قرآننی اصل طوتارغه تیوشلیلگینی دعوی قیله‌در (۱). بو طوغروده امام غزالی متفرد توگل بلکه اسلام دینینك امامری مونده متفقلردر.

اهل اسلامنك جمهوری، قطعی دلیللر ایله ثابت بولغان معتقدات ایله برلکده گرچه ظن طریقنچه‌غنه ثابت بولسه‌لرده اشراط ساعت حقنده خبر بیرلگان نرسه‌لرنك بعض برلرینی اوز مسلکلری ایچون علامت ایتوب آلغان

(۱) القسطاس المستقیم. ص ۸۸.

Из фондов Российской национальной библиотеки

بولورلر. برمسلك خلقینڭ اوزلری ایچون شعار قیلوب آلغان ماده‌لرینڭ بعض برلری رکن اورننده بولغان حالده بعض بر ماده‌لری مستحب ومندوب اورنندن بولووی عادتده بار.

اشراط ساعتدن صانالا طورغان نزول عیسی بن مریم حقنده‌غی حدیثلر نڭ متواتر بولووینی دعوی قیلوچیلر بارلغی معلوم (۱). بزنڭ اوز تیکشروومزگه کوره بو خصوصده‌غی حدیثلرنڭ کوبیسی ابوهریره‌دن روایت ایتوله. آندن باشقه دخی ایکی اوچ صحابه بولسه‌ده روایت ایتوچی صحابه‌لرنی آلتی یدیگه طه‌لدره آلمادق. بزنڭ استقرامز البته ناقص وقاصردر، بو اش هرکیمدن مقدم اوزمزگه معلوم. ایندی استقرالری کامل واعتمادلی بولغان کشیلر صحابه‌لردن یکرمی راوی تابسونلر، اوتوز صحابه بولسون، شوشیلر ایله‌گنه حدیثلر متواتر دائره‌سینه کره‌لرمی؟ کرماسه‌لر آندی حدیثلر ایله اعتقادات نیچوك ثابت بولادر؟. مخالفلرنی هر وقت: «قل هاتوا برهانکم ان کنتم صادقین» (آل عمران ٤٨) همده «ان تتبعون الا الظن وان انتم الا تخرصون» (انعام ١٤٩) دیه تعجیز وتوبیخ قیله طورغان قرآنغه تابع بولغان خلقلر قرآن کریم تعلیمینه موافق روشده برهان قائم بولماغان، دلیللری ظن درجه‌سندن یوقاری چیقماغان موضوعلرنڭ اعتقادلی ینی لازم کورسه‌لر قرآن کریم الزاملرینه وتوبیخلرینه اوزلری طوغری کیلمازلرمی؟. «یاعیسی انی متوفیك ورافعك الی ومطهرك من الذین کفروا» (آل عمران ٤٨) آیتی نزول عیسانی انکارغه دلالت ایتماسه، اثباتینه‌ده دلالت ایتماز (۲).

خلاصه: اشراط ساعت حقنده‌غی حدیثلر، معنا ایله‌گنه توگل بلکه لفظلری ایله کوچرلگانلکلری (۳)، معنا ایله‌گنه کوچرلگان تقدیرده مفادلری اصلا اوزگرمگان حالده روایت ایتلولری اثبات قیلنسه‌غنه عقائد کتابلرنده ذکر قیلنغان اشراط ساعتنڭ معتقدات وضروریات دینیه‌دن بولووی لازم کیلور.

(۲۵) «سنت» نڭ بو یرده ذکر قیلنغان هر بر قسمی، قرآن

(۱) جامع البیان. ج ۳ ص ۲۰۳.

(۲) عن ابن عباس «متوفیك» ممیتك. جامع البیان. ج ۳ ص ۲۰۳.

(۳) چونکه سوزنی معنا ایله‌گنه کوچروچیلرنڭ، سویله‌وچی مرادندن بیکره‌ك اوز آڭلاولرینه کوره کوچرولری، لفظلرنی اوز فهملرینه موافق روشده سوق‌ایتولری معلومدر.

کریمدن صوڭغی درجەدە اهل اسلام ایچون شرعی حجتدر.

شریعت تبلیغ قیلوچینڭ سوزلری و عمللری، کیرەك متواتر و مشهور، کیرەك واحد خبرلر ایلە کوچرلسون اوز درجەلرندە حجت بولورغە تیوشلی. مونڭ حقندە عقلی و شرعی دلیللر کیتروب سوز اوزایتورغە حاجت کورلمی.

سنت قولیەنڭ و قتلیغنە شریعت بولووینی دعوی قیلوچیلر کوراسەدە دقت جلب ایتارلك دلیللر کیتورە آلمادقلرندن دعوالری قبول کورلمامشدر. بعض بر آدملردە «سنت قولیە»دن بولغان «خبر واحد»نڭ گنە شرعی حجت بولووینی انکار قیلوب آنڭ حجت بولماوی سببلی اسلام دینینە کیمچیلك کیلماوینی دعوی ایتدیلر. بو صوڭغی آدملرنڭ دلیللری بتونلەی اهمیتسز بولمادقلرندن بویردە ذکر قیلو مناسب کورلدی. مونلرنڭ سندلرینی اوشبو مادەلرگە جیارغە ممکن:

۱) روایت بابندە، محدثلر قاشندە اساس طوتولغان نرسە «عدالت» ایلە «صدق»در. حالبوکە بو ایکی صفت، حسی میزانلر برلە بلنە طورغان شیلردن توگل. «صدق» ایلە «عدالت»نڭ بعض بر علامتلری ودلیللری بیك آشکار بولغان حالدە بعضیلری شول نسبتدە یاشرون بولوب یالگز «وجدان» ایلەگنە حکم ایتولەدر. «وجدان» هم «تحری» خطالقلردن، یاڭلشلقلردن امین توگللر. شونڭ ایچون مونلرغەغنە بنا قیلنو سببندن عدل توگل آدملرنڭ عدل ظن ایتلولری و عدل آدملرنڭدە عدل توگل دیب تانلولری، اوشنداق صادقلرنڭ کاذب و کاذبلرنڭ صادق دیب گمان قیلنولری بیك ممکن. بر یالغانچینڭ، اوزینڭ مکری واونکونلگی ایلە اوزینی راست سوزلی کورساتورگە قولندن کیلە و بر فاسق آدمدە، نفاق و مداهنە قیلوب اوزینی عدل آدم ظن ایتدرە آلادر. کوڭللری پاخشی، نفاق و ریا ایلە اشلری بولماغان و اوزلرندن باشقەلرغە حسن ظن قیلونی عادت و وظیفەء انسانیت قیلغان صاف ذاتلرنڭ شوشندی آدملرگە آلدانولری و شول سببلی مذکور کشیلرنڭ حدیثلرینی برنچی درجەدە حساب ایتوب کوچرولری مستبعد توگل.

۲) پیغمبرلردن باشقە آدملر معصوم بولمادقلرندن، نی قدر «صادق» ونی قدر «عدل» بولسەلردە اونوتولری ویا ڭلشولری جائزگنە توگل بلکە هر وقت واقع بولوب طورادر (۱).

---

(۱) الوغ صحابەلردن عمران بن حصین: «واللە ان کنت لاری انی لوشئت لحدثت عن رسول اللە صلی اللە علیه وسلم یومین متتابعین ولکن بطأنی عن ذلك ان رجالا من اصحاب

٣) حدیثلرنڭ یالـگز معنالر ایله‌گنه کوچرلولری بولا حتی عبارتی ایله کوچرلـگان حدیثلرگه کوره یالـگز معنالری ایله‌گنه کوچرلـگان حدیثلر کوبره‌ك بولسه کیره‌ك. معنا ایله سوز کوچروچیلر عادتده، سویله‌وچی مقصودندن بیگره‌ك اوز آڭلاولرینه کوره تعبیر قیله‌لر و جمله‌لرنی اوز فهملرینه کوره سوق ایته‌لر. بو تقدیرده، اهمیتلی بولغان بر کلمه. شول اهمیتدن خالی لکن معنا جهتندن بوزوق بولماغان ایکنچی بر کلمه برله آلماشنووی ممکن.

٤) راویلرنی جرح و تعدیل قیلو خصوصنده هر کیم ایچون دستورالعمل طوتلورغه صلاحیتلی بولغان قاعده‌لر آز. اوشبو حکمت ایچون بر قدر خلقلر بر راوینی تعدیل قیلدقلری حالده ایکنچی برلری شول راوینی جرح ایته‌لر. بر وقتده یاکه بر آدمده بولغانده بر صفت، جرح صانالمادیغی حالده ایکنچی بر وقتده یاکه ایکنچی بر آدمده بولسه، شول صفت جرح قیلنه‌در (٢).

رسول‌الله سمعوا کما سمعت وشهدوا کما شهدت ویحدثون احادیث ماهی کما یقولون واخاف ان یشبه‌لی کما شبه‌لهم». تأویل مختلف الحدیث لابن قتیبة. ص ٤٩ـ٥٠.

(٢) موڭا اوشبو ماده‌لرنی مثال قیلورغه ممکن: ١) اهل اسلامنڭ جمهوری ابوهریره رضی الله عنه‌نی، تعدیل ایتدیکلری حالده بعض بر صحابه‌لر: «حضرت رسول‌الله ایله اوچ گنه یل طوردیغی حالده شول قدر کوب حدیث روایت ایته‌درکه، بو مدتده‌گنه اول حدیثلرنی کوچررگه امکان یوق» دیمشلر واوزینه‌ده: «بر اوزڭ گنه نیچوك بو قدر کوب حدیث روایت قیله‌سن، شول حدیثلرنی رسول اللهدن بر یالـگزڭ‌غنه ایشتدڭمی یوقسه ایبده‌شلرڭده بار ایدیمی؟ ایبده‌شلرڭ بولغان بولسه آنلر کیملر ایدی؟» دیب سؤال بیرمشلر. ب) بتون سیر علمینڭ دنیاغه تارالووینه سبب بولورلق درجه‌ده خدمت ایتوچی محمد بن اسحاق (صاحب المغازی) گه بعض محدثلر. حدیث عالملرینڭ اڭ الوغلرینه بیرله طورغان «امیر المؤمنین» عنوانینی بیردیکلری حالده ایکنچیلری «اکذب الناس» روشنده ذم قیلمشلر (میزان الاعتدال. ج ٣ ص ٢١). ج) بر فرقه خلق طرفندن زندقه‌لك ایله تهمت ایتولوب باشی کیسلورکه سعی قیلنغان مشهور محدث ابن حبان حقنده ایکنچیلری: «الحافظ، من ایمة زمانه» دیب مدح قیلمشلر د) «بدعت صاحبلری» دیب عمروبن عبید، معبد الجهنی کبی معتزله عالملرندن حدیث روایت ایتمادیکلری حالده شونلرنڭ اعتقادلرینه موافقت قیلوچی قتاده کبی آدملردن روایت قیلدیلر. (قال قتادة: «کل شیء بقدر الاالمعاصی». ومع هذا الاعتقاد الردی ماتأخر احد عن الاحتجاج بحدیثه سامحه‌الله. تذکرة الحفاظ. ج ١ ص ١١). اگرده روایت ایتو طوغروسنده معتزله‌لك مانع بولسه ایدی آنلرنڭ عقیده‌لرینه موافقت ایتوچیلرنڭ ده حدیثلری مقبول بولمازغه تیوشلی ایدی. هـ) خوارج، بدعت اهل‌لرینڭ شنیعلرندن صانالدیغی حالده، روایتلرینی قبول ایتدیلر. حتی مباشر بولوب حضرت عثماننی اولدروچی عمر بن سعد بن ابی وقاص الزهری حقنده جرح وتعدیل عالملری

Из фондов Российской Национальной библиотеки

ایندی شولای بولغاندن صوڭ «سنت قولیه»دن خبر واحدلر نیچوك حجت بولا آلورلر؟

بو آدملرنڭ باشقه شبهه‌لری بولسه‌ده اهمیتسزلردر. مونلرغه جمهور طرفندن اجمالی وتفصیلی روشده جوابلر بیرله‌در. اجمالی جواب اوشبو: سزنڭ طرفگزدن کیتورلگان سببلر ایچون‌ده خبر واحد، ظن‌نی‌غنه مفید بولادر. اگرده بو سببلر بولماسه ایدی اول وقتده حتی قطعی‌نی مفید بولور ایدی.

تفصیلی جواب اوشبودر: نفاق و ریا سببلی بر ایکی یاخشی کوڭللی کشی آلدانو ممکن بولسه‌ده بواشنڭ بتون خلقدن یاشرلوب قالو وی ممکن توگل. حالبوکه جرح وتعدیل عالملری بر ایکی کشیدن‌گنه عبارت بولمی. بلکه حسابسز کوب عالملردن عبارتدر. «وجدان» هم «تحری» اوز اورنلرنده دلیل بولوونده شبهه یوق. شونلر سببندن تابلغان «عدالت» ایله «صدق»

آراسنده «تابع ثقة» دیبوچیلر بار (میزان الاعتدال. ج ۲ ص ۲۵۸). صحابه‌لر اوزلری‌ده حضرت عثماننی اولدرگان کشیلرنڭ شهادتلرینی قبول ایته‌لر ایدی. و) احمد ابن حنبل شیخی بولغان عامر بن صالح بن عبدالله بن عروة بن الزبیر بن العوام حقنده یحیی بن معین: «کذاب خبیث» دیمشدر (میزان الاعتدل ج ۲ ص ٦) احمد ابن حنبل شیخی حقنده شوندی سوز بولسه باشقه‌لرغه نی قالدی؟ ز) بخاری طرفندن توثیق ایتولگان احمد ابو جعفر بن صالح المصری. نسائی طرفندن تضعیف قیلنمشدر (میزان الاعتدال. ج ۱ ص ٤٩) ح) اوزی «انا من الشیعة» دیب سویله‌وچی شریك بن عبدالله حدیثلری ایله بخاری استشهاد قیله و مسلم‌ده متابعت طریقی ایله روایت ایته‌در. ط) امام مالك حضرتلرندن «الموطأ» نی روایت ایتوچی یحیی بن بکیر (بو آدمنڭ اسمی یحیی بن عبدالله بن بکیر بن نسر بولوب کنیه‌سی ابو زکریادر «الموطأ» مقدمه‌سنده عبدالحی اللکنوینڭ یحیی بن یحیی دیب کورساتووی یاگلشدر. قزان باصمه‌سنده کنیه‌سینڭ ابو زکریا رسمنده باصلووی‌ده درست توگل) حقنده ابو حاتم «لایحتج به» و نسائی‌ده «ضعیف» دیدکلری حالده بخاری ایله مسلم احتجاج قیلمشلر و بر واسطه ایله حدیث روایت ایتمشلردر. اوشنداق حدیثلری طبرانی، ابن عدی، دارقطنی و باشقه‌لر طرفندن روایت ایتوله طورغان ابن عقده (ابو العباس احمد بن محمد) حقنده: «لایتدین بالحدیث لانه کان یحمل شیوخا بالکوفة علی الکذب یسوی لهم نسخا و یأمرهم ان یحدثوا بها ثم یرویها عنهم» دیبوچیلر بار (تذکرة الحفاظ. ج ۳ ص ٦٠). ی) بعض عالملر: «وقد اتفقت الامة علی ان ما اتفق البخاری و مسلم عل صحته فهو حق وصدق» دیدیکلری (شرح صحیح مسلم للنووی ج ۱ ص ۲٤) و بعضیلرده «فکثیر من متون الصحیحین متواتر اللفظ عند اهل العلم بالحدیث وان لم یعرف غیرهم انه متواتر» مضمونده سوز سویله‌دیکلری حالده (فتاوی ابن تیمیة ج ۱ ص ٤٠٩) ایکنچیلر: «بخاری ایله مسلم حدیثلرنده آیروم امتیاز یوق، هر بری‌ده خبر واحد بولمقده بر درجه‌ده‌در» دیمشلر

Из фондов Российской Национальной библиотеки

هر بری محترمدر . حتی بو کونگی مدنیتلی قوملر ، «وجدان» ایله «تحری» نی الڭ اشانچلی حجتلر جملەسندن یورتورلر وشونلرغه بنا قیلوب هر تورلی حکملر اجرا قیلورلر . آفروژنی صودلردەغی پریساژنی زاسیداتلـلر ، یـازو وامضالرنی معاینه قیلوچیلر ، ایکسپیرت بولوب چاقرولوچی عـالملر ، دوقتورلر اوز فتوالرینی اوزلریـڭ «وجدان» و«تحری»لرینه بنا قیلوب بیرەلر ، محکمه‌ـ لرده شوشی فتوالرغه استناد ایتوب هر تورلی حکملر اعلان قیلەلر . مذکور فتوا بیروچی عالملر ، اوز فتوالرینی « وجدان » غه بنا ایتدیکلری سببندن هر تورلی تهمت وظنلردن سلامت ومحترم صانالالر . « وجدان » غه بنا قیلنو سببلی برآدمنڭ حبس ونفی ایتلووی ، قاتور خدمتلرینه کیتووی یاراسه «عدالت» ایله «صدق» حکملرینڭ استناد قیلنولری کوبدن یارار . «عدالت» ایله «صدق» مسئلەلری حبس ونفیلرگه کوره بینگل بولورغه تیوشلی . جرح

(التحریر لابن همام . ج ۲ ص ۲۷۰) . یا) بخاری ، مشهور عالملردن بولغان ابو حنیفه ، ابو یوسف و آنڭ ایدەشی محمد بن الحسن اوشنداق محمد بن اسحاق (صاحب المغاذی) ، حماد بن سلمه ، داود الظاهری و مکحول کبی عالملرنڭ حدیثلرینی صحیحغه کرتورگه لائق تابمادیغی حالده حفص بن بعیل ، خالد بن مخلد القطوانی ، عباد بن یعقوب ، عمران بن حطان . مالك بن الحسن ، مروان بن الحکم و شونلر قبیلندن مستور یاکه دینلرنده متهم بولغان کوب آدملرنڭ حدیثلرینی صحیحغه درج ایتمشدر . یب) مسلم ، خوارج رأینده بولو ایله تهمت ایدلوینی سبب کورساتوب عکرمه حدیثلرینی آلمادیغی حالده بخاری ، خوارجلك ایله متهم گنه توگل بلکه صاف خارجی و خوارجلرنڭ ده مفتیلری بولغان عمران بن حطان حدیثلرینی کوچرەدر . یج) دنیانڭ هیچ بر نمرودی و نیرونی اشلەمازلك ظلم و جفالرنی اسلام دنیاسی اوستینه یاودرغان بسر بن ارطاة دن کتب سته مؤلفلری حدیثلر نقل ایتەلر . مونڭ حقنده : « ولا یرتاب منصف ان الرجل لیس باهل للروایة وقد فعل فی الاسلام افاعیل لاتصدر عمن فی قلبه مثقال حبة من ایمان » دییوچیلر بار (نیل الاوطار . ج ۷ ص ٤۹) . ید) مسندلر ، مستدرکلر و آنلرنڭ صاحبلری حقندەده سوزلر بار ، مثلا : احمد بن حنبل مسندی حقنده بعض عالملر : «فیه زیادات زادها ابنه عبدالله لاسیما فی مسند علی بن ابی طالب رضی الله عنه» ، «کتاب الفردوس» حقنده : «فان فیه من المو- ضوعات احادیث کثیرة جدا» ، بیهقی حقنده : «یروی فی الفضائل احادیث کثیرة ضعیفة بل موضوعة» ، ابو نعیم حقنده : «صاحب الحلیة روی فی فضائل ابی بکر و عمر و عثمان و علی و الاولیاء غیرهم احادیث ضعیفة بل موضوعة باتفاق اهل العلم» دیمشلر (منهاج السنة . ج ۳ ص ۷ ـــ ۱۷ ـــ ۱۸ ـــ ۱۲۸) . ابن ماجه حقنده : « فلقد شان ابن ماجه سننه بادخال هذا الحدیث الموضوع » (میزان الاعتدال ج ۱ ص ۲۲٤) و حاکم حقنده ده : «ولاریب ان فی المستدرك احادیث موضوعة شان المستدرك باخراجها فیه . فالحاکم شیعی ولیته لم یصنف المستدرك » دییوچیلر بار (تذکرة الحفاظ . ج ۳ ص ۲٤٥)

Из фондов Российской Национальной библиотеки

وتعدیــل عالملری، راویلر حقنده‌غی حکملرینی اوزلرینك پاك وجدانلرینه بنا قیلسه‌لر معذور گنه توگل بلکه مونك ایچون مأجورده بولورلر. شونلك ایچون بر محدث، اوز وجدانینك تأثیرینه کوره بر راوی طرفندن کوچرلگان حدیثنی قبول ایتدیگنده ایکنچی بر محدث اوز وجدانینك اجبارینه کوره شول راوینك حدیثینی قبول ایتماسه مونده بر استحاله‌ده یوق.

محدثلر، روایت بابنده «عدالت» ایله «صدق» نی اساس ایتوب طوتسه‌لرده بدعت که دعوت قیلو ایله قیلماو جهتینده‌کوب اهمیت بیره‌لر ودعوت قیلوچیلر نك حدیثلرندن ممکن قدر صاقلانالر. معتزله‌لرنك اوزلرندن صاقلانوب ده آنلر مذهبلرینه موافقت ایتوچیلرنك حدیثلرندن صاقلانماوچیلرنك حدیثلرینی قبول ایتولرینك سببی اوشبودر. حضرت عثماننی اولدروچیلر همده خوارج وبسر بن ارطاة کبیلرنك عیبلرینی سیاسی عیبلردن صاناولری سببلی بولسه کیره‌ك، شول اشلرینی عدالت‌گه خلاف کورمه‌گانلر. گناه طوغروسنده مذهبلری بیك نچکه بولغان سببلی خوارجلرنك حدیث کوچرولری احتیاطلی وحدیثلری ده بیك درست بولووینی دعوی ایتوچیلر بار (منهاج السنة. ج ١ ص ١٥). هر حالده: «بدعت اهللرینك حدیثلری مقبول بولماز» دیگان سوز عمومنچه توگل بلکه بر قدر تعدیل‌گه محتاجدر (١). کتب ستّه مؤلفلری ابوحنیفه، ابو یوسف کبی الوغ مجتهدلرنك حدیثلرینی قبول ایتمه‌گان بولسه‌لر، شونلرنك حدیثلری باشقه واسطه‌لر برله حدیث کتابلرینه درج ایتولمشلردر. متهم و مستور آدملرنك حدیثلری‌ده ایکنچی بر متهم ومستور توگل آدملردن روایت ایتولوب حدیث مجموعه لرینه کرمشلر. شونك ایچون مونلرنك بعض برلرینك حدیثلری کرماو وبعضیلرینك کرو، صحیح و مسندلر، سنن و مستدرکلر ایچون کیمچیلك توگل. صحیحین حدیثلرندن کوبلری متواتر دیگان دعوانك بو مسئله‌گه تعلقی یوق. اونوتو ویا ئلمشو جائز بولونك‌ده بو طوغروده ضرری یوق. اونوتولری، و یا ئلمشولری جائز بولغان شاهدلرنك شهادتلری‌ایله بتون دنیاده حکملر ایتوله‌در. بو اشلرگه مانع بولماغان نرسه، حدیث حقنده مانع بولماز. معنا ایله کوچرو حقنده، دلیل‌گــه مبنی

---

(١) البدعة علی ضربین فبدعة صغری کغلو التشیع اوکالتشیع بلاغلو ولاتحرق فهذا کثیرفی التابعین وتابعیهم مع الدین والورع والصدق فلو رد حدیث هؤلاء لذهب جملة الاثار النبویة وهذه مفسدة بینة. ثم بدعة کبری کالرفض الکامل والغلو فیه کالرفض والغلوفیه والحط علی ابی بکر وعمر رضی‌الله عنهما والدعاء الی ذالك فهذا النوع لایحتج بهم ولا کرامة. میزان الاعتدال ج ١ ص ٤

Из фондов Российской Национальной библиотеки

بولماغان احتماللرنكده ضررى يوق، محدثلر حقنده بولغان شبهه‌لرنك کوبسی لازم درجه‌ده آڭلاشلوب بتمازدن مقدم سويله‌نگان سوزلردن عبارتدر. سبب معلوم بولغاندن صوڭ عجبله‌نورگه اورن قالماز. مثلا: اوز حقنده تعجب قيلوچيلرغه ابوهريره رضى الله عنه «مهاجرلر بازارلرده سودا قيله‌لر، انصار-لرده اوزلرينك باقچه‌لرنده اشليلر ايدى. مين، فقير ومسكين برآدم بولديغمدن شوندى مانعلرم بولمادى، رسول‌الله حضرتلرينه ملازمت قيلدم، باشقه‌لر حفظ ايتمه‌گان نرسه‌لرنى حفظ قيلدم و باشقه‌لر اونوتقان سوزلرنى‌ده اونوتمی صاقليدر ايدم، باشقه صحابه‌لرگه کوره مينم حديثلرم کوب بولووينك سببى اوشبودر» مضمونده جواب بيروب شبهه‌لرينى دفع ايتدى (١).

حقيقت حالده مال جيار ايچون آدملرده آيروم بر استعداد، قابليت بولو و شوڭا بتونله‌ی کوڭل قويو شرط بولسه، سوز جيار و سوز صاقلار ايچون‌ده شوندى بر استعداد و قابليت بولو شرطدر. بر الوغ آدم يانده ايكى اوچ ساعت قدر برلکده صحبت قيلوب چيقغان ايكى کشينك برى يونلى باشلى بر سوز کوچره آلماديغى حالده ايكنچيسى عمر بويينه يتارلك سوز آلغان بولادر. بو حال کتاب مطالعه قيلوچيلرده‌ده بار. مثلا: بر آدم، محمد عبده‌نك «توحيد» رساله‌سينى شاکردلرينه درس قيلوب اوقوتديغى حالده، شوڭا اسناد قيلوب علمى مجلسلرده بر سوزده سويلى آلمى. موننك خلافنچه بعض، بر آدملر بر ايكى ساعت مطالعه قيلو سايه‌سنده علم مجلسلرينه عرض ايتارلك بيك کوب خزينه تابقان بولادر. اوشبو قيلدن، سوز آلو طوغروسنده باشقه‌لرغه کوره ابو هريره‌نك آيروم بر امتيازى و خصوصيتى بولوده عجب توگل. موندن باشقه، ابو هريره حديثلرينك بر قسمى مرسل (صحابه‌لردن ايشتوب‌ده اسملرينى گنه توشروب قالدروب سويله‌گان) بولوويده ممکن. احمد ابن حنبل مسندنده زياده‌لر، ديلمى (کتاب الفردوس مؤلفى)، بيهقى، ابو نعيم اثرلرنده ضعيف و موضوع حديثلر بولسه بو کونده شول حديثلر عبارتلرى ايله معلومدر. آثار حقنده آيروم تأليفلر بار. مذکور موضوع وضعيف حديثلر اوزلرى حجت بولماسه‌لر آنلرنك باشقه حديثلر ايچون تأثيرلرى يوق.

خلاصه: معترضلر طرفندن کيتورلگان سببلردن خبر واحدنك حجت بولماوى توگل بلکه دليل قطعى بولا آلماغانلغيغنه لازم کيله‌در. ظنى دليللر اوز درجه‌لرنده حجت بولدقلرندن «سنت» هم مطلقا امت ايچون حجتدر.

(١) صحيح البخارى. ج ٣ ص ٢.

Из фондов Российской национальной библиотеки

«وما اتاكم الرسول فخذوه وما نهاكم عنه فانتهوا» (حشر ٧).

*

موندن صوڭ حدیث کتابلری یازوچیلر ایچون حدیث کتابلرینی اعتقاد، عبادت، معامله، اخبار قسملرینه آیروب چیارغه وهر قسمنی اوزینه مستقل جلد قیلورغه احتیاج بارلغنده شبهه یوق. حدیث علمینه خدمت ایتوچیلرده مخصوص بر مجتهد مذهبینه انتساب ایتمازگه تیوشلی. مذهبکه منسوب آدملر، نی قدر بی طرف ونی قدر صاف کوڭللی بولسه‌لرده بشرلك حسبیچه اوزلری سیزمازدن، مذهب محبتینه مغلوب بولالر و طرفدارلق قیلودن بتونله‌ی قورتولوب بته آلمیلر.

اوشنداق ایسکی حدیث کتابلرینی خصوصا «کتب سته»نی بر تورلی نظام ایله طبع ایتارگه و شوڭا قاراب هر بری ایچون مکمل فهرستلر تیزرگه تیوشلی. بو اشلر، استفاده یوللرینی بیك بیڭگللشدره‌چکدر. بو زمانلرده عمرلر بیك بیتالی بولوب کیتدیکندن خلقلر، اوزون وقت صرف قیلورغه حاجتلی بولغان اشلردن اعراض قیله‌لر و شونڭ سببندن حدیث کتابلرندن فائده‌لنه آلمیلر.

٢٦) صحابه، رسول اکرم صلی الله علیه وسلم حضرتلرینڭ مجلس شریفلرینه ملازمت ایتکان ومسلمان حالنده دنیادن اوتکان آدملر.

سنت وحدیثلرنڭ برنچی راویلری «صحابه»لر بولدیغندن آنلرنڭ کیملر ایدیکلرینی بلورگه تیوشلیدر. لغت معناسی ایله آزغنه، بر رگنه ساعت قدر مجالسلش بولوغه «صحبت» سوزی صادق بولسه‌ده رسول اکرمنڭ صحابه‌سی بولور ایچون مجلسینه بر آز ملازمت قیلو و استفاده ایتو شرطدر. عادتده ابو حنیفه اصحابی، احمد ابن حنبل و شافعی اصحابی دیب اوزلرینه ملازمت ایتکان کشیلرگه گنه آیتوله‌در. صحابه‌لر بیك حرمتلی آدملر بولوب آنلرنڭ فضیلتلری حقنده حدیثلرده روایت ایتوله‌در. شونڭ ایچون «صحابه» طوغروسنده «لغت» معناسینی آلغه قویوغه کوره عرفی معنانی ترجیح قیلو مناسبره‌ك بولسه کیره‌ك. «صحابه» تعریفی حقنده اختلاف و نزاع آز توگل. سعید بن المسیب حضرتلرندن: «رسول الله حضرتلری ایله بر گنه یل بولسه‌ده برلکده طورمغان و بر گنه صوغش سفرنده‌ده یورمگان آدملرنی بز، صحابه‌لردن صانامیمز» دیب مرویدر (١).

(١) اسد الغابة. ج ١ ص ١٢.

Из фондов Российской национальной библиотеки

رسول‌الله وفات بولغان وقتده صحابه‌لرنك صانی تخمینا یوز یکرمی دورت مکلر بار ایدی. شونلردن سیکزمك قدرینك اسملری تراجم اصحاب کتابلرنده مذکوردر. اسلام حافظلری صحابه‌لرنی کوب طبقه‌لرغه بوله‌لر و تخصص ایتکان حاللری ایله کوب صنفلرغه آیرالر.

صحابه‌لر تاریخلری حقنده بو کونده مطبوع بیك گوزل اوشبو اثرلر بار: ۱) الاستیعاب فی معرفة الاصحاب. مونده ذکر ایتولگان صحابه‌لرنك صانی ۳۰۰۰ قدردر. مؤلفی: ابن عبد البر بولوب ٤٦٣ تاریخنده وفات ایتدی. ۲) اسد الغابة فی معرفة الصحابة. مونده سویله‌نگان صحابه‌لر ۷۵۰۰ مقدارنده‌در. مؤلفی: عزالدین ابن الاثیر بولوب ٦۳۰ ده وفات بولدی. ۳) الاصابة فی تمییز الصحابة. مونده‌غی صحابه‌لر تخمینا ۸۰۰۰ در. مؤلفی: حافظ ابن حجر العسقلانی بولوب ۸۵۲ تاریخنده وفات ایتدی.

Из фондов Российской национальной библиотеки

٤

اجماع

۲۷) اجماع، مسلمانلرنڭ اولوالامرلری طرفندن شرع مقصودینه خلاف بولماز روشده اوز عصرلرنده بولغان مصالح عامه طوغروسنده اتفاق ایله بیرلـگان قرارلردن عبارتدر.

بو مسئله‌نی اوشبو بابلرغه آیروب بحث قیلونی موافق کوره‌مز: اجماع اوزی نیندی نرسه‌دن عبارت؟ اجماع، نیندی اشلر طوغروسنده بولورغه ممکن؟ اجماع بنا قیلنه‌چق اساسلر نیندی شیلر؟ اجماع‌غه نی جهتدن حاجت بار؟ اجماعنڭ شرعی حجت بولووینه دلیل نیندی نرسه؟ اجماع‌غه نظارت قیلو کیملر وظیفه‌سی؟ اجماعنڭ قوتی نی مرتبه‌ده؟ اوشبو بحثنڭ سببی

۱) اجماع نیندی نرسه؟

اجماع، مسلمانلرنڭ اولوالامرلری طرفندن شرع مقصودینه خلاف توگل دیب ظن قیلنو شرطی ایله، اوز عصرلرنده بولغان مصالح عامه (معاملات) طوغروسنده اتفاق اوزرنده بیرلـگان قرارلردن عبارتدر. «اولوالامر»، اش باشقاروچیلر و جماعت خدمتلرین قیلوب طوروچیلر، دیمك بولوب بو یرده‌گی «اولوالامر»دن مسلمانلرنڭ دین و جماعت خادملری (اهل حل وعقد) اراده قیلنورغه تیوشلی. «اولوالامر» سوزی اڭ برنچی مرتبه‌ده مجتهدلرنی و آنلردن صوڭده اقتصادی و اجتماعی، مدنی و سیاسی، عمرانی و عموما دنیاوی عالملرنی‌ده ایچینه آلادر. هر تورلی جمعیت خیریه‌لرنڭ باشلقلری، عسکری رئیسلر، و باشقه مؤسسه‌لرنڭ مدیرلری، آدواقات و دوقتورلر، مهندس و سوداگرلر، محرر و مؤلفلر، اشچیلر و هر تورلی مشروع مؤسسه و اداره‌لرنڭ باشلرنده طوروچیلر، شوشی یرده مذکور بولغان «اولوالامر» سوزی آستینه داخل بولسه‌لر کیره‌ك. بناء علیه اجماع مجلسینه کرر ایچون هر تورلی مشروع حزبلرنڭ اولوالامرلری حقلی بولورلر. بنده‌لرگه عائد مصالح عامه حقنده یالـگز مجتهدلر

Из фондов Российской национальной библиотеки

نك گنه بر حقده قرار بیرولری کافی بولوب یتماسه کیره‌ك. شول حقداغی قرارنك شرعی جهتی ایله برابر آنك اجرا قیلنوونده و عملگه قویلوونده دنیاوی برر مانع بولوب بولماوینی، مملکت واقلیملرنك حاللری مساعده قیلوب قیلماوینی، اقتصادی یا که مدنی جهتدن برر تورلی مصلحتسزلك که طوغری کیلوب کیلماوینی ده بلورگه و آڭلارغه تیوشلیدر. رسول اکرم، اشچیلرگه امام بولغانده اوزون سوره‌لر اوقوچی بر صحابه‌گه تنبیه یاصاغان ایدی. شوڭا کوره «اجماع» تحققی ایچون شول وقتده‌غی «اولوالامر»لرنك کوبره‌کلری قاتنشولری لازم بولور. دینی عالملر و مجتهدلر مسئله‌لرنك دینی جهتلرینی واجتماعی هم دنیاوی عالملرده شول مسئله‌لرنك دنیاوی طرفلرینی تدقیق ایتارلر. مسئله‌نك ایچ یاغی‌ده طش یاغی‌ده آڭلاشلوب بتدیکندن صوڭ قرار بیرلور (اجماع بولور) و اوشبو سببدن انسانلر تحمل ایته آلمازلق یا که معیشتکه موافق کیلمازلك و یاخود طب و باشقه بر عمرانی و اجتماعی قاعده‌گه موافق بولمازلق حکملر حقنده اتفاق قیلودن امینلك بولور. عالملرنك خصوصا مجتهدلرنك وظیفه‌لری، سلبی گنه توگل بلکه ایجابی بولورغه‌ده تیوشلی (بو نرسه‌ده یارامی، تگی اش‌ده درست توگل دیب گنه طورو بولمنچه بلکه فلان تورلی اش شریعتده یارامی اما آنك خدمتینی ایتارلك ایکنچی بر فلان تورلی اش بار آنسی درست، دیب طورمقدر).

«اولوالامر» اتفاقندن مراد هر صنف و هیئت همده حزب و جمعیتلرنك اتفاقلری بولوب فردلرنك اتفاقلری شرط بولماز. فردلرنك اتفاقلری شرط ایتولسه، نیندی گنه مسئله بولسه‌ده بعض بر فردلرنك مخالفت قیلولرندن امینلك بولمادیغی ایچون هیچ بر وقتده اجماع بولمازلغی لازم کیله‌در. رسول الله حضرتلری وفات بولدیغنده مسلمانلر، بوکونگی حالگه نسبت ایله کچکنه گنه بر جمعیتدن عبارت بولوب حزبلر، مسلکلرگه آیرلماغانلر، مملکت و اقلیملر سببندن دنیاغه چیغاجق فائده و حقلر حکم سوره باشلاماغانلر ایدی. اگرده بر مسئله حقنده بتون افرادنك اتفاقی ممکن بولسه البته شوشی وقتده بولورغه تیوشلی ایدی حالبوکه صحابه‌لر وقتنده بتون فردلرنك اتفاقلری ایله واقع بولغان بر «اجماع» بارلغی بزگه معلوم توگل. اڭ اهمیتلی بولغان خلیفه‌لك مسئله‌لرنده‌ده بتون افراد بر سوزگه کیلوب یته آلمادی. اڭ حرمتلی صحابه‌لرنك بری و انصارنك سیدی بولغان سعد بن عباده، حضرت ابوبکر نك خلیفه بولووینه رضا بولمادی و اولگی ایکی خلیفه‌گه بیعت بیرمادیکی

Из фондов Российской национальной библиотеки

حالده وفات ایتدی. حضرت فاطمه‌نڭده حضرت ابوبکرنڭ خلیفه‌لیگینی اعتراف و تصدیق قیلمادیغی حالده وفات ایتووی معلومدر (١). ایمدی، بتون اسلام خلقینڭ حیات و ممات، دوام و انقراض مسئله‌سندن عبارت بولغان خلیفه‌لك حقنده عربستاننڭ بر پوچماغنده‌غی آزغنه جماعتنڭ فردلری بر سوزگه کیله آلماسه‌لر، مشرق و مغرب، شمال و جنوبکه تارالغان بو صوڭ زمان مسلمانلری ایچنده‌گی فردلرنڭ بر سوزگه کیلولرینی امید قیلو عبث بولور. شونڭ ایچون «اجماع» طوغروسنده حزب و صنفلر، جمعیت و فرقه‌لرنڭ اتفاق ایتولری کافی بولورغه تیوشلی.

بو اورنده تصویر ایتولگان معناده‌غی «اجماع» سوزی قرآن وحدیثده کیلمه‌گان بولسه اصول فقه کتابلری تعریف ایتکان معنا ایله بولغان «اجماع»ده کتاب وسنتده کیلگانلگی معلوم توگل. اگرده اصول فقه عالملری اوزلری تعریف ایتکان «اجماع»نی آیت وحدیثلرنڭ التزاما دلالت قیلغان نرسه‌لرندن استخراج ایتکان بولسه‌لر بواش، بز تعریف ایتکان «اجماع»غه‌ده صادقدر.

موندن باشقه، اصول فقه عالملری «اجماع»نی تعیین ایتو حقنده بر قرارغه کیله آلمادیلر وشونڭ اوستینده اوزلری تعریف ایتکان «اجماع»لرینه مصداقلر تابودن عاجز قالدیلر وبیك آچیق کیله طورغان اعتراضلرنی مدافعه قیلو طوغروسنده‌ده زور مشکلکلرگه توشدیلر. خلاصه: اصول فقه عالملری آراسنده «اجماع» حقنده الوغ نزاعلر باردر. بو نزاعلرنڭ اڭ مهم نقطه‌لرینی اوشبو ماده‌لرگه جیارغه ممکن: ١) اجماع دیگان نرسه‌نڭ بولووی ممکن توگل. ٢) اجماع بولسه بولور لکن آنی بلو ممکن توگل. ٣) اجماعنڭ بولووی‌ده آنی بلوده ممکن بولسه بولور لکن آنڭ خبرینی کوچرو متصور توگل. ٤) بواشلرنڭ هربری ممکن بولسه بولور لکن اول شرعی حجت توگل.

موندن باشقه نقطه‌لرده بار، شوشی نقطه‌لرنڭ هربرنده کوبمی آزمی عالملر آیرلمشلر و شونی‌ده اوزلرینه مسلك ایتوب آلمشلردر. شوشی چوالچقلرنی ملاحظه‌گه آلوب بولسه کیره‌ك احمد ابن حنبل حضرتلری: «من ادعی الاجماع فهو کاذب» مضموننده بر سوز سویله‌مشدر.

(١) «مسلم الثبوت» وغیرلرنڭ: «الاجماع حجة قطعا عندالجمیع ولایعتد بشرذمة من (الحمقی) الخوارج والشیعة لانهم حادثون بعدالاتفاق» دیگان سوزلرینی کوردڭ. لکن اول سوز تیکشرو، آڭلاو خدمتلرینی التزام ایتمگان شاگردلر ایچونگنه یاراسه یارار. یوقسه آنی اثبات ایتو بیك مشکل. اثبات ایتولسه ایکنچی یاقدن بیك الوغ ضررلر بولاچقدر

Из фондов Российской Национальной библиотеки

اما بو یرده تعریف ایتولگان «اجماع»، اساس جهتندن اولدهگی عالملر
نڭ اجماعلرینه خلاف توگل، مقصود جهتندن قارالسه تمام آنلر آرزو قیلغان
بر نرسهدر بو «اجماع»نڭ بولووی‌ده ـ بلنووی‌ده، کوچرلووی‌ده هیچ شبههسز
ممکن. احمد ابن حنبل سوزی مونی شامل توگل. اما فائده ونتیجه جهتندن
فوق‌العاده اهمیتلیدر. سوزنڭ قسقهسی: بز تعریف ایتکان اجماع، متقدمین
واصول‌فقه‌عالملری‌طرفندن‌تعریف‌ایتولگان اجماعلرنڭ‌قانونلاشقانی‌غنه بولاچقدر.

اصل «اجماع»، دینی بر اش بولسهده آنی تشکیل قیلو و ادارهلرینی
ترتیب ایتو، اعضالرینی تعیین قیلو کبی شیلر دنیاوی واجتماعی نرسهلردر.
شونڭ ایچون بو نرسهلرنی هر عصرده اوز آدملری ترتیب قیلورلر ومصلحتلر
نڭ اقتضا قیلوینه کوره حاللردن حاللرگه کوچروب طوررلر.

۲) اجماع نیندی اشلر طوغروسنده بولورغه ممکن؟

اجماع، ٦ نچی مادهده ذکر ایتولگان «معاملات» (مصالح عامه) حقندهـ
غنه بولاچقدر. شوندن باشقهلرده «اجماع» بولو صورت طوتماز. ایکی یرده
ایکی دورت بولووی کبی یقینی وبدیهی نرسهلرنڭ «اجماع»غه محتاج بولمازسزـ
لقلری هر کمگه معلوم. اعتقادات، قطعی دلیللردن‌گنه آلنووی، عبادات،
قرآن وسنت طرفندن تعلیم ایدلووی لازم بولدیغندن مونلرده «اجماع»نڭ
لزومی‌ده یوق، معناسی‌ده یوق. موندن باشقه، «عبادت» دیب، برابرلرینه
ثواب وعده قیلنغان نرسهلرگه آیتولهدر. اگرده «اجماع» ایله برر تورلی
عبادت تأسیس ایتولسه آخرنده ثواب بولاچق بر عمل توزلمش بولنهدر.
حالبوکه ثواب وعده قیلو، شارعنڭ اوزینهگنه خاص بر وظیفه بولوب مونده
بندهلرنڭ کیرهك فردلر بولسون وکرهك هیئتلر بولسون دخللری یوق.
اخلاق ایسه یا «اخلاق شرعی» ویا که «اخلاق صنعی» (۱) قسملرندن عبارتدر.
مونلرده اولگیسی «عبادت» ایله بر حکمده، صوڭغیسی ایسه هیچ کیم ایچون
لازم بولمی طورغان عادتلردندر. مونلرنڭده «اجماع» ایله مناسبتلری یوق.

شونڭ ایچون اجماع، یالگز «معاملات» و«مصالح عامه» حقندهغنه بولور.
مونڭده هر بر قسملرنده وهر بر جزئیاتندن توگل بلکه قرآن هم سنت ایله
ثابت بولماغان قسملرندهگنه، شریعت مقصودینه خلاف توگللگی ظن قیلنغان

(۱) موڭا «اخلاق عرفی» دیدهایتولهدر.

Изготовлено в Российской национальной библиотеке

صوڭندەغنە بولورغە تیوشلی. خلاصە: بو کوندە پارلامینتولی بولغان حکومتلردە پارلامینتولرنڭ خدمتلری نیندی نرسەلر بولسە «اجماع» خدمتیدە اوزینڭ موضوعندە شوندی نرسەلردن عبارت بولور. اوشبوڭا کورە «اجماع» مجلسی هر حاجت وقتدە خلیفە حمایتندە جیولا طورغان رسمی بر «مجلس» بولورغە تیوشلی.

پارلامینتولردە ملت وکیللری قانونلر توزوب طورسەلر قرآن وسنت ایلە ثابت بولماغان مسئلەلر حقندە اجماع مجلسیدە قانونلر توزور. پارلامینتولر طرفندن توزولگان قانونلر، حکمدارلر امضا ایتکانلری صوڭندە ملتلر ایچون اجراسی لازم بولسە «اجماع» مجلسی طرفندن توزولگان قانونلردە مسلمانلر ایچون لازم بولور واسلام حکومتلری اوز تبعەلرینە شول قانونلرنی یورتورگە مجبور بولورلر. پارلامینتو اعضالری ملت طرفندن صایلانوب قویلسەلر، اجماع اعضالریدە وعدەلی یاکە وعدەسز ایتولوب اهل اسلام طرفندن صایلانورغە ممکن.

خلاصە: مستقل اسلام حکومتلرینە کورە اجماع مجلسینی «مبعوثان مجلسی» ویا کە «شورای دولت» اصولی روشندە توزودن حتی کە «شورای دولت» نڭ اوزینی اجماع مجلسی قیلودن شرعی مانع بولماسە کیرەك. شول قدر فرق بولورغە ممکن: مبعوثان مجلسندە وشورای دولتدە اعتبار، تاوش کوبلگینە بولدیغی حالدە، «اجماع» مجلسندە کتاب وسنت کە موافقراق بولغان طرف کوچلی بولورغە وعمل گە قویلورغە تیوشلی. اگردە کتاب وسنت کە مناسبتلی بولو یا کە بولماو طوغروسندە هر ایکی طرف برابر بولسە اول وقتدە طبیعی، تاوش کوبلك معتبر بولاچقدر.

٣) اجماع بنا قیلنەچق اساسلر

اجماع، خلقلر اوستلرندە بولغان حاجتلرنی بیارمەك، معیشتلرینی ینگللەتدرمەك، اهل اسلامنی گوزل روشدە تربیە ایتمەك، شریعت مقصودلرینی یرینە یتشدرمەك وعموما «جلب منفعت ودفع مضرت» همدە «رعایت مصلحت» اصللرینە بنا قیلنورغە تیوشلی. زمان اوزگرووی واورنلر باشقارووی سببندن «جلب منفعت ودفع مضرت» اوشنداق «رعایت مصلحت» اصللری اوزگروب باشقاروب طورولری ممکن. شونڭ ایچون مذکور اساسلرغە بنا ایتولگان

Из фондов Российской национальной библиотеки

«اجماع»لرنڭ حکملری، آیت وحدیثلر ایله ثابت حکملر قبیلندن مؤبد توگل، بلکه شول حکملرنی لغو قیلەچق ایکنچی بر «اجماع»لر بولغانغه قدر، یعنی موقت بولور. بناءعلیه بو کون بر نرسه حقنده بر تورلی اجماع بولسه بر آز وقتدن صوڭ شونڭ خلافینه ایکنچی بر اجماع بولوب، شونڭ ایله اولگی اجماع نڭ حکمی بتووی و قوتندن توشووی ممکن. صبی وقتلرنده آتالری طرفندن تزویج قیلنغان قزلر، رسما فرقت ایتولمکادیکلری حالده عمرلری بارنچه ایرلرینڭ ظلملری، جور وجفالری آستنده طوروچی یا که نفقەسز تاشلانمش خاتونلر حقنده شوشندی «اجماع مجلسی» طرفندن قطعی حکم مادەلری توزولورگه تیوشلی. مونلرنڭ مثاللری بیك کوب.

٤) «اجماع»غه نی جهتدن حاجت بار؟

اوشبو برده سویلەنگان روشدەگی «اجماع»غه بو کونگی مسلمانلرنڭ احتیاجلری بارلغنده شبهه ایتمازگه تیوشلی. ایشته سزگه مونڭ بیانی:

دنیاده یاشارغه تیوشلی بولغان ملتلر اوز اوزلرینی مستقل فکرلی ایتارگه و زمان اوزگرووی و ترقیسی ایله برابر ترقی قیلوب باررغه، سیاسی و قضائی، اقتصادی و اجتماعی اشلرینی زمان احتیاجینه موافق روشده یا گارتوب و توزەتوب طوررغه مجبورلردر. شوشی اشلرنی میدانغه کیترو، شول ملت ایچندەگی علملی و معرفتلی، فکرلی و درایتلی کشیلرنڭ یول باشچیلق ایتوب آلدن یورولری و ملتیده اوزلرندن آرتده قالدرمی ینه کلەب بارولری، بر طوتاشدن آلغه حرکت ایتولری ایلەگنه بولور. دنیادەغی مخلوقلرغه خواجەلق قیلورغه نیتلری بولغان، یر یوزنده «خلیفه»لك ایتونی شرف و کمالات حساب ایتکان امتلر ایچون اوشبو نرسەلر هیچ بر اوزگرمی، بوزولمی طورغان قاعدەلردر. مذکور قاعدەلر ایله حسابلاشماغان قوملرنڭ جزالری، تقدیرلری یر یوزنڭ خواجەلق، خلیفەلك قیلو توگل بلکه باشقەلرغه اسیرلك، اقتصادی و اجتماعی، علمی و سیاسی اشلرده بانقروتلق و سفیللکدن عبارت بولور.

ملتلرنڭ حاللرینی تفتیش ایتوچیلر و امتلرنڭ حیاتلرینی تشخیص قیلوچیلر، منقرض بولغان قوملرنڭ تاریخلرینی اوقوچیلر، «وهو الذی جعلکم خلائف الارض» (انعام ١٦٥) خطابینه دقت ایتوب فکر یورتوچیلر بو سوزلرنڭ حقلغنده شبهه ایتمازلر.

اسلام دینی ایسکی دینلرنی تعدیل، عرف و عادتلرنی، حقوق و قانونلرنی اصلاح ایتوچی و انسانلرنك ابدی سعادتلرینی تأمین قیلوچی بر دین بولووی اوستینه، دنیاوی سعادتلرینی‌ده تأمین ایتکان ایدی. وحی‌گه بنا ایتولگان واسلام دینی ایچون قانون اساسی اعتبار قیلنغان مسلمانلرنك حاجتلرینی ادا قیلور ایچون کافی بولغان بو شریعت، رسول اکرم واسطه‌سی ایله تبلیغ ایتولدی ایسه‌ده مونك حکملری زاقون کتابلری قبیلندن ماده ماده ایتوب تزو، جزئی نرسه‌لرگه قدر تفصیلات بیرو وانسانلرنك معامله‌لرینی تورلی قسملرگه آیروب هر بری ایچون مناسب بابلر قویو روشنده توگل ایدی. معاملات بابنده‌غی نرسه‌لردن بر قدر حکملر قرآن و حدیثلرده کلی قاعده‌لر صورتنده بیان ایتولدیلر ایسه‌ده مونلر بیك آزدر. ظن قیلورغه یول باردرکه: قرآن وسنت، اهل اسلام ایچون هر عصرده و هر مملکتده عمل قیلورغه ممکن بولغان قدر مسئله‌لرنی‌گنه بیان ایتکان‌ده شوندن باشقه‌لرینی حتی کتاب و سنت ایله ثابت بولغان حکملردن‌ده بیك کوبلرینك عمل‌گه قویو ترتیبلرینی امتنك اوزینه تابشرغان. شونك ایچون امت، اجتماعی و اقتصادی، عموما معامله‌گه دائر اشلرنی هر عصرده اوزی تیکشروب طوررغه و حاجت توشکان بر واقعه حقنده عمومی مجلس ایله قرار بیررگه تیوشلی.

قرآن شریف مسلمانلردن مجبور طورماسون و اسلام شریعتی یربنده فرانسوز زاقونلری اوطورماسون دیبولسه، بوقاریده سویله‌دیکمز روشده عمل قیلورغه مجبورلك بار. چونکه اسلام دینی صرف عمل یاکه صرف اعتقاددن‌غنه توگل، بلکه اوشبو نرسه‌لر ایله برابر بر قانون وحقوق، بر دستور اخلاق و بر نظام معیشت‌دن‌ده عبارتدر.

خلیفه‌لر زمانلرنده معاملات حقنده‌غی اشلر بیك جیناق بولوب مسلمانلر برگنه یرده و برگنه جماعت حکمنده طوردقلرندن و خصوصا شول چاقده‌غی خلقلر رسول الله‌نك حکم و قضالرینه، تعلیم و فتوالرینه واقف بولدقلرندن معاملات طوغرولرنده احتمال‌که کوب مشکلکلر کورمگانلردر احتمال‌که آنلر ایچون آیت و حدیثلرده بولغان کلی قاعده‌لردن باشقه نرسه‌لر حاجت‌ده بولماغاندر. تکلفسز معیشت ایتوچی، دین‌گه تمسکلری کامل بولو سببندن طمع وحرص، حب جاه وحب نفس، کبر و غرور کبی نرسه‌لردن صافلانوچی خلقلرنك دنیاوی حاجتلری کوب بولماو و شونك ایچون‌ده قاضی و مفتیلرگه، قانون و نظاملرغه التجا قیلورغه مجبوریت کورلماوی بیك طبیعی بر اشدر.

Изфондов Российской национальной библиотеки

بناء علیه اصحاب کرام «فقه» اسمنده بر فن تدوین ایتماسه‌لر و شریعت حکملرینی تألیف ایته‌چك هیئتلر توزوماسه‌لر تعجب قیلورغه اورن بولماز و آنلرنڭ بو طوغرو ده‌غی معامله‌لرینی آنلر مثالنده عالی طبیعتلی و گوزه‌ل اخلاقلی بولماغان خلقلر اوشنداق آنلر زمانلرینه کوره دون زمانلر ایچون دستور العمل ایتمك ممکن بولماز. مع ما فیه سلف وقتلرنده «مشورت» اصولی بار ایدی، کتاب و سنتده حکملری تابلمی طورغان حادثه‌لر بولور ایدی. حضرت ابو بکر و عمر، قرآن و حدیثدن دلیل تابماغان مسئله‌لرنی خلقلرغه عرض قیلورلر و: «شوشی طوغروده رسول اللّٰه‌دن برر نرسه بلمیسزمی؟» دیب صورارلر. اگرده رسول اللّٰه‌دن روایت ایتوچی بولماسه معتبر آدملرنڭ فکرلرینه بنا قیلوب مسئله‌نی حل ایتارلر ایدی.

ایکنچی عصرده مسلمانلر کوب مملکتلر ضبط قیلدیلر و حسابسز شهرلر فتح ایتدیلر، مملکتلرینڭ بر چیتندن بر چیتی آیلر ایله یوررلك مسافه‌لر بولدی، مختلف قوملر ایله آرالاشدیلر، یراق یرلرگه تارالدیلر. اوشبو سببدن بیك کوب ملت حاکمه‌لر ملت محکومه بولدیلر، دنیاده کلی بر انقلاب وجودگه کیتردیلر.

اوشبو واقعه‌لر واوشبو ماجرا وحادثه‌لر سببندن تورلی مقصودلر حکم سوررگه باشلادی، عمرانی احتیاجلر عجایب روشده آرتدی وکوبایدی. بناء علیه خلقلرنڭ دینی آکلاولری، حکم و قضا مسئله‌لری ایله آشنالقلری، انصاف ووجدانی آلد، طوتولری اولگیلر مثالنده بولوب بتماوی عجب توگل ایدی. شونڭ ایچون قاضیلر وحاکملر قوللرنده دستور العمل طوتولورلق روشده «فقه» توزورگه حاجت بولدی.

اسلامنڭ روحی ایله آشنا وشریعت امامینڭ مرادندن خبردار عالملر ومجتهدلر اوز عصرلرینڭ احتیاجلری ومملکتلرینڭ حاللری ایله بولغان مناسبتلرینی تدقیق قیلوب قانونلر توزودیلر. فقط بو آدملر اوزلری طرفندن توزولگان قانونلر حقنده: «مونلر بتون دنیا خلقی ایچون همده آخر زمانغه قدر صوزلاچق عمرلر ایچون کافی ومتکفل بولور» دیب دعوی ایتمادیلر. حالبوکه انسانلر آراسنده بولغان عمومی مصالح هر عصرده‌غنه توگل بلکه یاروم وربع عصرده ده کوب اوزگرر. بعض وقت برافلیم وبر مملکت و بر زمان ایچون مناسب بولغان نظاملر ایکنچی بر زمان ومملکتلر ایچون اصلا مناسب بولماز. بواشلر طبیعی بولوب مدنی قوملر طرفندن تجربه ایدلوب طورلمقده‌در.

شریعت، الله‌تعالی‌نک لطف ومرحمتلرندن عبارت بولوب انسانلر اخلاقلرینی توزه‌تسونلر، عدالت کوله‌گه‌سنده یاشاسونلر، دنیا وآخرتده سعادت برله مشرف بولسونلر ایچون توزولگان سماوی قانونلردن، حریت ومساوات گه بنا ایتولگان نظاملردن عبارتدر. شونك ایچون آنك آدم بالالرینك مصلحتلری ومعیشتلری ایله موافق بولووی، حاجتلر ایله مناسب صورتده یورووی طبیعی ولازمدر. نیندی‌گه بر مسئله حقده عدالت برینه جور وجبر حکم ایتسه یاکه مرحمت اورننده آنك ضدی کورلسه ویاخود مصلحت بدلینه مفسدت بولسه، اول مسئله‌ده شریعتدن چیتدن چیقولغان بولنور. آندی نرسه‌لرنی شریعت قیلوب کورساتور ایچون تأویللر ایتو و توجیهلر توزو عبث اشدر. الله‌تعالی‌نك عدل حکمی هیچ وقت توجیهلر، تأویللرگه محتاج بولماز وهیچ کیم قویاش نورینی کورساتور ایچون شم یاندرماز.

زمانلر اوتو، اقلیملر باشقارو سببندن مصلحتلرنك باشقارووی وشوکا کوره‌ده شرعی فتوالر وحکملرنك اوزگرووی‌ده ممکن. اسلام قانون اساسیسی دائمی ولایموت بولسه‌ده آنگا استناد ایتولگان نظاملردن بعضیلری و قتلی وخصوصی‌غنه بولورغه، اوزینك اورنی وزمانی آلماشنو سببلی آیت وحدیث گه بنا قیلنوب ایکنچی بر نظاملر ایله اوزگه‌رر گه تیوشلی بولولری ممکن. حاجتلر قانونلرغه موافق بولورغه توگل، بلکه قانونلر، حاجتلرکه موافق بولورغه مجبورلك بار. «خلقلر زاقون ایچون توگل بلکه زاقونلر خلق ایچون» دییولگان سوز مشهوردر. دنیاده، اوزگه‌رودن امین بولغان برگنه قانون بار. اول‌ده: «زمان اوزگرووی سببلی حکملر اوزگه‌ره» دیگان سوزدر. بو قانون بوکون‌گه قدر اوزگه‌رمادی، موندن صوك‌ده اوزگرماز.

اولگی قرنلرده‌گی عالملر وسلف عصرنده بولغان مجتهدلر قانون اساسی دائره‌سنده نظاملر توزو اصولینی تأسیس قیلوب اسلام دنیاسی ایچون بیك فائده‌لی اش باشلاغانلر وبیك خیرلی مقصدلرغه یول آچقانلر ایدی. لکن بو حرمتلو ذاتلر اوزلری ملك یاشامادیلر، طبیعی عمرلری بتدیکنده کوچوب طوردیلر. خلفلری ایسه مونلرنك ئزلرندن یورمادیلر. بو حرمتلو ذاتلرنك عمللری لازم درجه‌ده تقدیر ایتولمادی، معامله‌لرندن عبرت آلنمادی، حرکت وعمللری اورنه‌ك طوتولمادی، یالقاولقلر، مسلمانلرنك اشلری حقنده‌غی قیدسزلکلر تغوالق پرده‌لری ایله یابلدی، بوکونگی حاجتلرنی مناسبتی بولسه بولماسه‌ده ایسکی زمان روحینه توزولگان قاعده‌لرگه حواله ایله قناعت

قیلندی. مونڭ نتیجەسی ایسە اسلام شریعتی منسوخ بر نظام قیلنمدن عمل قیلنمی طورغە محکوم بولدی. مصر، استانبول، بغداد و شام مطبعەلرندە فقەفننده برر یوکدن عبارت کتابلر باصلوب تارالدی، بازارلردە صاتولدی، اما تورکیا حکومتندە حاکملر بیك کوب دعوالرنی فرانسز زاقونلرندن عاریتگە آلنوب یازلغان کچکنەگنە کتابلردن قاراب فصل قیلەلر. برر یوکدن عبارت کتابلرمز شوشی وقت ایچون یارامادیغندن صوڭ مسلمانلر آنلردن قایسی وقتلردە استفادە قیلورلر؟..

بر مجتهد، اوزینڭ «کوفه» شهرندە طورغان وقتندە توزوگان براصولی ایلە «بغداد»دە عمل قیلورغە اوڭغایسز ایدیکین «بغداد» غە کیلدیکندن صوڭ بلگان ایدی. «ایندی زمان باشقاردی، اول وقتلرغە یاراغان حکملر نڭ هر بریدە بو زمان ایچون یاراب بتمی» دیب ابو یوسف و امام محمد حضرتلری بایتاق مسئلەلردە استاذلری بولغان ابو حنیفە حضرتلرینڭ سوزینە خلاف یوللر توزوگانلر ایدی. اش شولای بولغان صوڭ یکرمی بیش اوتوز یللرغنە توگل بلکە اون ایکی عصرلر مقدم، معصوم توگل بندەلر طرفندن عراق ایلە مصردە توزولگان قانونلرنڭ هر برینیدە دنیا بتکانگە قدر، یرنڭ بتون قطعەسینە، آوروپا وآمریقاسینەدە یاری وتمام موافق دیب دعوی قیلەمزمی؟ شوشی دعوانی قیلوچی بولسە شوڭا اوزی اشانادرمی؟..

ابو حنیفە ایلە احمد ابن حنبلنڭ بغداددە یاصاغان قانونلرندن بیك کوبلرینی بو کونگی مسلمانلر شول بغداددە عملگە قویا آلمیلر، لیث بن سعد ایلە امام شافعینڭ مصردە ترتیب ایتکان کوب نظاملری بوکوندە شول مصردە تطبیق قیلنە آلمیدر. اگردە مذکور مجتهدلر بو کون اوزلری قایتوب کیلسەلر احتمال اوز نظاملری ایلە اوزلریدە عمل قیلە آلمازلر ایدی. مونڭ سببی ایسە بوکونگی مسلمانلرنڭ دیندە مساهلە قیلولری توگل، بلکە معاملە روشلری اوزگەرودر.

اسلام دینی، دینلرنڭ آخری بولسە وموندن صوڭ ایکنچی بر پیغمبر یبارلمازلگی حقندە خبر بیرلسە موندن ایسە اسلام دینینڭ زمان آخرینە قدر کیلەچك خلقلرغە عمل قیلورغە ممکن بولاچق وحاجتلرینی ادا قیلەچق بر دین بولووی لازم کیلور. اسلام دینی، دینلرنڭ آخری ایدیکی معلوم بولسەدە زمانە آخری قایسی وقتدە بولاچغی معلوم توگل. یاڭادن مڭلر ایلە یللر طورماز دیب بولمی، میلیون یللر طوروندندە ظاهردە مانع

کورلمی. حالبوکه عصرلر اوتو سببندن مصالح عامه‌نك باشقاروب طورووینی سویله‌دك. مونی سویله‌رگه‌ده حاجت یوق، چونکه هر کیم اوز تجربه‌سی ایله‌ده بله‌در. شولای بولسه اولدن توزولگان قاعده‌لرگه تطبیق قیلورغه ممکن بولماغان وهر کون میدانغه چیقوب طورغان یا کی معامله و یا کی مصالح حقنده خلقلر، نی اشله‌رلر؟ مونده ایکینك بری لازم بولور: یا قرآن وحدیثلر نی مهمل وشریعتنی معطل طوتمق ویا که سوزلری حجت توگل آدملرنك سوزلرینی شریعت قیلمق. بو ایکی تورلی محذورنك هر ایکیسی‌ده خطره‌لیدر. موندن قورتولمق ایچون برگنه یول بار: اولده اسلام دنیاسنده مسلمانلر ایچون مجبوری قرارلر ببرو وظیفه‌سینی حائز بولغان برقوتنك دوام قیلویدر (*)

نی قدر عالم ونی قدر انصافلی بولسه‌لرده تورلی اورنلرده معیشت ایتوچی ومختلف مقصدلر ایله مشغول بولوچی خلقلرنك احتیاجلرینی ببارلك روشده قانون توزومك، معصوم بولماغان فردلر ایچون ممکن بولماز. چونکه هر مملکتنك اوزینه کوره حاجتی وهر بر قومنك بعض بر خصوصیتی بولورغه ممکن. اوشبو نرسه‌لرنی بلوب بترو فردلر ایچون حتی احتمالده طوتماز. فقه قاعده‌لری ترتیب ایتولگان وفقه اساس قیلنه‌چق بولغان «جلب منفعت ودفع مضرت» همده «رعایت مصلحت» اصولینك اقلیملر، قطرلر همده مختلف قوملرگه کوره آلماشنولری، اوزگه‌روب ده‌باشقه‌بر صورتلرگه کرووی ممکن وواقع. شونك ایچون جماعت ایله برلکده توزولگان قانونلرغه کوره برگنه ویا که کوب یرده بررگنه کشیلر طرفندن توزولگان قانونلرده یا کلش کوب بولووی حتی بعض برخلقلرغه نسبت ایله معامله‌گه تطبیق قیلنه آلمازلق قاعده‌لر قویلووی ممکن. حالبوکه بتون بنو بشرنك معامله‌لری حقنده بولغان احتیاجلرنی اوته‌ب طورمق امتنك الوغلری وملتنك رکنلری اوستنده امانت بولدیغندن بر ایکی یا که بیش اون آدملرنك یالگز یالگزلری‌غنه فقه (نظام وقاعده‌لر) ترتیب قیلولری ایله‌گنه امتنك رکنلری والوغلری طرفندن اشله‌نگان اش معناسی بیرلماز.

بره‌ونك کمالاتی یازو یازوده و بره‌ونك کمالاتی‌ده سوز سویله‌وده بولسه ایکنچی بره‌ونك هنری‌ده خلقنك معیشتینی واحوال روحیه‌لرینی، عمرانی اشلرینك نیندی نرسه‌لر اقتضا قیلدیغینی وتوزوله‌چك قانونلرنك انسانلرنك معیشتلرینه موافق بولوب بولماولرینی آیرا بلوده بولور.

(*) قال المحققون ان للعلماء وضع الاحکام حیث شاؤا بالاجتهاد بحکم الارث لرسول الله صلی الله علیه وسلم. میزان الشعرانی. ج ١ ص ٦١.

اوشبو سببدن امت ایچون توزولەچك نظاملر، قانونلر (فقه) امتنڭ بیوك آدملری (اولوالامرلری) طرفندن بر اورنده جیولوب، هیئت حالنده مذاکره ومباحثه صوڭنده توزولورگه تیوشلی بولسه کیرەك. بزنڭ «اجماع» و «اجماع امت» دیگان نرسەلرمز ایشته اوشبو هیئت همده شول هیئتنڭ قرارندن عبارتدر.

٥) اجماعنڭ شرعی حجت بولووینه دلیل.

اوتکان بابده سویلەگان نرسەلرمز «اجماع»نڭ شرعی حجت بولووینه عقلی دلیل صانالورغه یاراسه کیرەك. اما شرعی دلیل قرآن کریمنڭ: «یا أیها الذین امنوا اطیعوا الله واطیعوا الرسول واولی الامر منکم فان تنازعتم فی شیء فردوه الی الله و الی الرسول...» دیگان فرمانیدر. (نساء ٦٢).

اوشبو فرمانڭ مسلمانلر الله تعالیگه اطاعت ایتمك، رسول‌الله حضرتلرینه اطاعت ایتمك (١) و موندن صوڭ «اولی الامر»گه اطاعت ایتمك. ناگاه بر شی حقنده نزاع چیقسه، معلوم قاعدەلرگه بنا قیلوب الله تعالی همده آنڭ رسولینڭ حکملرینه تابشرلمق ایله امر ایتولمشلردر. خلاصه: آیت کریمه، مسلمانلر ایچون اوشبو دورت تورلی اصلنی دستور العمل طوتارغه قوشادر: ١) اللهغه اطاعت قیلمق. قرآن حکملرینه بوی صنوب شریعت مسئلەلرنده آنی اساس طوتمق و شوڭا موافق عمل ایتمك، الله تعالیگه اطاعت قیلمق بولور. ٢) رسول‌اللهغه اطاعت ایتمك. رسول اکرم سنتی ایله عمل قیلمق وآنی شریعت ایتوب طوتمق رسول‌اللهغه اطاعت ایتمك بولور. ٣) «اولوالامر»گه اطاعت ایتمك. امتنڭ بیوك آدملرندن، اهل حل وعقددن عبارت هیئت طرفندن بیرلگان قرارلرنی قبول ایتمك «اولوالامر»گه اطاعت قیلمق بولور. (آیت کریمەده بولغان «منکم» سوزندن «اولوالامر»لرنڭ مسلمان بولولری شرط ایدیکی آڭلاشلور). ٤) نزاع بولسه الله هم رسولینه رد ایتمك. مسئلەلر حل قیلنغان وقتده مخالفت و نزاع ظاهر بولسه مخصوص قاعدەلرگه بنا قیلوب قرآن و سنت مقتضالری ایله نزاعنی کیسمك «فردوه الی الله

---

(١) فان قیل الیس ان طاعة الرسول هی طاعة الله فما معنی هذا العطف قلنا قال القاضی (اظنه عبدالجبار او ابا بکر الباقلانی) الفائدة فی ذلك بیان الدلالتین فالکتاب یدل علی امر الله ثم نعلم منه امر الرسول لامحالة والسنة تدل علی امر الرسول ثم نعلم منه امر الله لامحالة. مفاتیح الغیب. ج ٣ ص ٢٤٩.

والی الرسول» سوزی ایله عمل قیلو بولور.

قرآن کریم اوشبو فرمانی ایله «اولوالامر»گه اطاعت قیلو ایله جزمی وقطعی صورتده بیورادر. بوروشده اطاعت ایتلو ایله بیورلغان ذاتلرنڭ خطالردن معصوم بولولری لزوما کیلور. خطا قیلولری جائز بولغان ذاتلرغه اگرده الله تعالی اطاعت قیلو ایله جزمی بیورغان بولسه صوابلری مقطوع بولماغان نرسه‌لرگه اطاعت قیلو ایله جزمی بیورووی لازم بولوب کیله‌چکدر. الله تعالی طرفندن بوروشده امر بولو ممکن توگل. شونڭ ایچون الله تعالی طرفندن اطاعت قیلنو ایله امر ایتولگان ذاتلرنڭ خطالردن معصوم بولولری قطعی صورتده لازمدر. مبهم و مجهول آدملرگه اطاعت حقنده بیورلونڭ معناسی بولمادیغندن بو آیتده بولغان «اولوالامر»لر خلق قاشنده معلوم آدملر بولورغه تیوشلی. اوشبو سوزلردن «اولوالامر»نڭ معصوم همده امت قاشنده معلوم بولولری لازم کیلدی.

«اولوالامر»دن مراد فلان طائفه ویا که فلان فرقه و مسلك صاحبلری دیب ایتورگه اصلا امکان یوق. حمل قیلورغه ممکن بولغان برگنه فرقه بار اولده «اهل حل وعقد»دن عبارتدر. بالضرور «اولوالامر» سوزینی شونلرغه حمل قیلو لازم بولور. اهل حل وعقدنڭ افرادینه معصوملق ایله حکم قیلو یاراماسده مجموع هیئتینه معصوملق ایله حکم ایتو درستلگنده شبهه یوق. اهل حل وعقد هیئتی اجماع اهلی بولوب، آنلرنڭ اتفاق ایله قرار قیلولرینڭ «اجماع» ایکنلگینی سویلب کیله‌مز. شوڭا کوره آیت کریمه‌نڭ اجماع حجت بولووینه حتی قطعی صورتده دلالت قیلووینی آڭلارغه ممکن.

⁂

رسول اکرم حضرتلری زماننده «اجماع» اسمنده بر مجلس بولماسه بو اش «اجماع»، شرعی دلیل بولماوینه توگل بلکه اول وقتده آڭا احتیاج یوقلغینه‌غنه دلیلدر. رسول الله اوزی صاحب شریعت بولدیغندن اوستون مسلمانلر آز و برگنه اورنده طوررلر، شول سببلی بونلر آراسنده مملکت باشقه‌لغی سببندن مصلحت باشقه‌لغی کبی نرسه‌لر کورلماز ایدی، کورلسه‌ده اجماعغه حاجت یوق، چونکه شریعت صاحبی اوز آرالرنده طوردیغندن هر بر کیره‌ك نرسه‌لرینی آندن صوراب بلورلر و هر وقت آنڭ تعلیملرندن خبردار بولوب طوررلر ایدی. بر نرسه‌گه بر وقتده احتیاج بولماو، آنڭ دلیل بولورغه یاراماوینه حجت بولماز. شولای بولسه‌ده رسول‌الله حضرتلری

Из фондов Российской национальной библиотеки

خصوصی آدملرگه و بعض وقت عمومی مجلسلرده کیڭاشلر قیلور، مجلس طرفندن بیرلگان قرارلرغه موافق اشلر یورتور ایدی. انسانلرنڭ اکملی، آدم بالالرینڭ اعقلی بولغان ذات، فرشته کیلووینی، وحی ایندرلونی کوتوب طورمی، صحابه‌لرینه مشورت قیلووی و مجلس قرارینه موافق عمل ایتووی خلقلرنڭ شوندی مشورت مجلسلرینه و شوندی مجلسلرنڭ قرارلرینه موافق عمللر قیلوغه احتیاج بولاچغینه دلیلدر. بزنڭ سویله‌گان «اجماع»مزده شوندی مشورت مجلسی و آنڭ قرارندن باشقه بر نرسه توگل.

اما حرمتلو خلیفه‌لر حقیقت حالده مشورت ایچون خلقلرنی جیارلر و اوز حمایتلرنده مجلس توزوب مشورت قیلورلر، سویلر ایچون هر کیمگه حق بیرلور و هر بر سوزنی دقت ایله دڭلارلر، مجلسلرنڭ قرارلرینه کوره اش یورتورلر ایدی (۱) حضرت عمرنڭ، بر مشکل اش بولغانده یاشلرنی جیوب کیڭاش قیلووی و شونلرنڭ اوتکن ذهنلرندن فائده‌لنووی مرویدر (مختصر جامع بیان العلم. ص ۴۲). اگرده اوشبو خلیفه‌لردن صوڭ حکم سورگان امویلر و عباسیلر «اجماع»نی بو کونگی پارلامینتولر اصولینه قویماغان بولسه‌لر بو اشلری شریعتنی اجرا قصدی ایله توگل بلکه اوزلرینڭ استبدادلری وعصبیتلری سببندن ایدی. آنلرنڭ استبدادلری و تیوشسز حرکتلری قیامت کونینه قدر کیله‌چك اسلام دنیاسی ایچون مثال بولماسه کیره‌ك.

«اجماع»نی پارلامینتولر اصولینه قویمق، قرآن کریمگه نقطه‌لر، حرکتلر قویمق - حدیثلرنی کتابلرغه جیوب یازمق درجه‌سنده مهم ایدی. کتابلرغه یازلو سببندن حدیثلر، حدیثلکلرندن چیقماز ایسه قاعده و ترتیبگه قویو سببندن گنه «اجماع» ایله قیاس‌ده حجتلکدن چیقماز.

مسلمانلر اوزلرینڭ «اجماع»لرینی پارلامینتو اصولینه قویوغه محتاج بو- لاچق یرده مدنی قوملر اوزلری مسلمانلردن کورمکچی پارلامینتولر توزورگه مجبور بولمقلری درکار ایدی. فقط شوندی تیوشلی اش اوز وقتنده اشلەنما- دی وشونڭ نتیجه‌سی اوله‌رق مسلمانلر دنیانڭ زبون ملتی وذلیل برامتی بولوب قالدیلر. اوشبو اهمیتلی نقطه‌لرنڭ اهمال قیلنوب طورووندن بولسه کیره‌ك بیك کوب آدملر آیت شریفه‌ده بولغان «اولو الامر»نی جابر وظالم بولسه‌لرده امیر وسلطانلرغه خصر ایتمشلر وبعضیلرده «مجتهدلر» دیه تفسیر

(۱) حضرت عمرنڭ مشورتلرندن بعضیلرینی ابو یوسف «کتاب الخراج»ده یازادر. مراجعت بیورله.

Из фондов Российской Национальной библиотеки

قیلوب قرآن کریمنڭ کیك وعالی بولغان معاسینی آز ودائره‌لری تار بولغان نرسه‌لرگه تخصیص قیلمشلر وقویاش کبك آچیق وفائده‌لی بر اصلنی پرده‌لب جزئی معنا ایله کفایت ایتمشلر. مونڭ نتیجه‌سی اوله‌رق قرون وسطی اهالیسی بربرینڭ کوپیه‌سی بولغان: «قال فلان کذا وقال فلان کذا...»دن یوقاری بولمغان روشده کتابلر یازوب دنیانی طولدردیلر. کوبلری اصلسز وقائلّلری مجهول ومستور آدملردن عبارت بولغان روایتلرنی شریعت اسمندن خلقلرغه تقدیم ایتدیلر. بزنڭ اوشبو زمان مسلمانلرینڭ آزاو تشلری ایله یابشقان نرسه‌لرینڭ کوبسی شوشی کتابلر وشوشی روایتلردر.

زمان اوزینڭ طبیعی سیرنده دوام ایتوب طوردیغندن آدم بالالرینڭ تربیه‌لری آلماشنوب طورا، آڭ وذهنلری کیڭایه بارا، فکرلری طوغریلانا، هر کون یاڭی بر نرسه کشف ایتوله، طبیعت عالمی تسخیر قیلنه، اوشبو نرسه‌لرنڭ اثرلری، نی قدر چیتده طورسه‌لرده مسلمانلرغه‌ده تییه. شونلر سببندن مسلمانلر اوزلرینڭ نادانلقلرینی، ضعیف و فقیرلکلرینی کوررگه باشلادیلر. بیك کوب آدملر، اوشبو کیمچیلکلرینی دین‌گه اسناد قیلورغه مجبورلردر. اسلام دنیاسنده (مستقل اسلام حکومتلرنده) کوندن کون فرنڭ قانونلری قبول ایتولوب بارووی ودعوالر اوشبو قانونلر یاردمی ایله حل قیلنووی بیك کوب آدملرگه معلوم بولسه کیره‌ك. بو اشلر بیك طبیعی بولوب سببلری‌ده یاشرون توگلدر.

قرون وسطده حاللری معلوم ومجهول آدملر طرفندن یازلمش وهویتلری‌ده یالڭز باش طرفلرینه قویلغان اسملر ایله‌گنه بربرندن تمییز ایتولمش کتابلرنڭ اوشبو عصر خلقی ایچون هیچ بر تغییرسز، نیسز مناسب بولوب یتمیه‌چگی معلوم. لکن بو اشده قرآن وحدیثنڭ، رسول اکرم کیتورگان شریعتنڭ نیندی عیبی بار؟ خارجی سببلر وبعض شخصلرنڭ عمللری نیندی دلیللرگه بنا قیلنوب «دین»گه اسناد ایتوله‌در؟.. قرون وسطی مقلدلری بلکه مقلدلرگه مقلدلر طرفندن یازلغان اثرلرنڭ تمامی ایله بوزمان خلقی ایچون عمل قیلوب یتکررگه ممکن بولماسه قرآن وسنت ایله عمل قیلمق‌ده ممکن توگلمی؟ بو اش قایچان وقایسی وقتده تجربه قیلنوب کورلدی؟.. بو کوندن باشلاب اسلام فقهیسی وحقوق مسئله‌لری رسمی بولغان «اجماع» مجلسندن اشلنوب چیقارلسون وعمل‌گه قویلسون، اسلام فقهیسی ایله بو زمانده عمل قیلو ممکن بولوب بولماوی شول وقتده معلوم بولور. اسلاملر فرنڭ حقوقلرینی آلورغه

Из фондов Российской национальной библиотеки

مجبور بولورلرمی یوقسه فرنکلر اسلام فقهسینی اوزلرینه کوچررگه لازم تابار-لرمی؟ بو اش شول وقتده کورلور.

***

آیت کریمه‌ده بولغان «اولوالامر» سوزندن مقصود، مجتهدلرگنه بولسه مجتهدلردن عبارت بر هیئت بولوب طورمادیغندن طبیعی فردلرگه حمل قیلمق لازم بولور. حالبوکه مجتهدلر، اجتهادی مسئله‌لرده بر برینه موافق بولولرینه نسبت ایله مخالف بولغان اورنلری کوبره‌کدر. بری مباح کورگان نرسه‌نی ایکنچیسی درست کورماز، بری حلال دیگان نرسه‌نی ایکنچی برسی حرام صانار، حتی آنلرنڭ بر نرسه حقنده جیارغه ممکن بولماغان روشده آلتی یدی ماده‌لرگه آیرلا طورغان خلافلری، نزاعاری بار. ایمدی قرآن کریم، مجتهدلرگه اطاعت قیلو ایله بیورغان بولسه قایسی مجتهدلرگه اطاعت قیلو ایله بیورغان بولادر؟ صو دوڭغزینی آشاو حرام دیگانینه‌می یا که حلال صاناغانینه‌می؟

قرآن آیتلرنده بولغان آیتلرنڭ مفرداتینی، لغاتینی، فصاحت و بلاغتینی تیکشروب اوتوگنه یتمی بلکه آنڭ عملیاتینی‌ده تصور قیلورغه و شونلرنڭ ممکن بولوب بولمیه‌چقلرینی‌ده فکر قیلورغه تیوشلی بولسه کیره‌ك. سلطانلرغه حمل ایتکان تقدیرده آنلر موندن‌ده بدتر صورتله اوڭغایسزلاناچقدر.

مجتهدلر، امیرلر و سر عسکرلرگه اطاعت لازم بولسه اول اش عقل ایله‌ده معلومدر. اگرده شرعی دلیل کیره‌ك بولسه امیرلرگه اطاعت قیلو حقنده حدیثلر بیك کوب. اگرده اوشبو آیت بولسه اول وقت آنلر «اولوالامر»نڭ تمام موضوع لهلری بولووندن توگل بلکه بعض فردلری بولو اعتبارندندر.

بو یرده سویله‌گان بتون سوزمز اوشبو بحث باشنده ذکر ایتولگان آیت کریمه‌ده بولغان «اولوالامر» سوزی حقنده‌در. اگرده باشقه آیتده بولغان «اولوالامر» سوزندن باشقه معنالر مراد بولسه آنڭ، بزنڭ بو یرده بولغان سوزلرمزگه ضرری یوق.

٦) اجماعغه نظارت ایتوچیلر

مساهله‌لر، خطالقلر بولماسون ایچون «اجماع»نڭ‌ده بر نظارت و کانترول آستنده طورووی لازمدر. کیره‌ك خلیفه و کیره‌ك امیر و سرعسکرلر بولسون «اولوالامر»لر اوستلرندن نظارت قیلوب طورو وظیفه‌سی امت اوستنده

بولاچقدر. اوشبو سببدن «اجماع»غه نظارت قیلوچیلر، حاجت بولسه انتقاد ایتوچیلرده امت اوزی بولورغه تیوشلی. خلیفه‌لر عصرلرنڭ حتی ایلك ضعیف آدملرده خلیفه‌لرنڭ بعض اشلرینی انتقاد قیلورلر و بعض نرسه‌لرنڭ سببلرینی جماعت حضورنده صورارلر ایدی (زاپروص حکمنده بولادر). حضرت عمر، مسجد شریف منبرنده شرعی بر فرمان بیروب طوردیغنده بر خاتون آیاق‌غه قالقوب، خلیفه‌گه قارشی: «یا کُلش سویلیسن!...» دیب انتقاد قیلوویی مرویدر (مختصر جامع بیان العلم. ص ٦٦). حضرت عمر، بو اشنی مکروه کوروب توگل بلکه تحسین ایتوب، خاتوننڭ سوزی درست واوزینڭ سوزی یا کُلش ایدیکینی شول مجلسده بیان و اعلام قیلدی. حضرت عمرگه عقل بیروب اوطوروچی بر کشی‌گه: «یارار ایندی، امیرالمؤمنین‌گه آرتق سویلیسن!» دیگانلر ایدی. حضرت عمر بو آدملرگه قارشی: «دعه لاخیر فیهم ان لم یقولوها لنا ولاخیر فینا ان لم نقبل» دیدی (کتاب الخراج ص ٧). حضرت عمر حقنده و حضرت عمر زماننده یاراغان اشلر باشقه‌لر حقنده‌ده و باشقه زمانلرده‌ده یاراسه کیره‌ك. اوشبو سببدن «اجماع مجلسی» مسلمانلرنڭ اوز کانترولرنده بولورغه، مطبوعات آرقلی و باشقه طریقلر ایله حاجت اورنلر انتقاد قیلنوب طورلورغه تیوشلی.

٧) «اجماع»نڭ قوتی نیندی مرتبه‌ده؟

اجماع، شرعی حجتلردن بولسه‌ده آنڭ درجه‌سی، ثابت بولغان سنتلرنڭ حجتلکلرندن توبان درجه‌ده‌در. شونڭ ایچون ثابت بولغان سنتلرگه خلاف روشده «اجماع» بولمازغه تیوشلی. مگرده قرآن و سنتلر ایله ثابت حکملرده مبهملکلرنی، مجمللکلرنی ایضاح وتفصیل، شول حکملرنڭ دائره وحدودلرینی تعیین ایتو، بو کون حادث بر واقعه‌نڭ مذکور حکملر آستینه کروب کرماولرینی تیکشرو، بر اش توغروسنده «رعایت مصلحت» قاعده‌سینی تدقیق قیلو حقنده «اجماع»نڭ دخلی بولورغه ممکن. چونکه مونلرنڭ هر بری «معاملات»گه دائر نرسه‌لردر. بهر حالده صریح بولغان قرآن وسنت خلافلرینه «اجماع» بولو صورت طوتماز.

Институт Фондов Российской Национальной библиотеки

٨) اجماع خصوصنده بو روشده سوز سویلوونڭ سببی.

بو یرده سویله‌نگان سوزلرمزنڭ مقدمه‌لری، اساسلری ایسکی ومعلوم سوزلر بولسه‌ده توسنده، واویوشدرووننده یا کالق وغرابت کورلو احتمالی یوق توگل. شونڭ ایچون بز بو مسئله‌نی اوشبو روشده کورساتوومزنڭ سببینی بو یرده ذکر قیله‌مز:

نیندی‌گنه بولسه‌ده کتابلرده کورگان سوزلرنی شریعت سوزی، الله ورسولنڭ اطاعت واجب بولغان حکمی دیب یوریدر ایدک. شونڭ ایچون کتابلرده یازلغان هر بر سوز ایله عمل قیلو لازم و حاجت وقتلرده بنده‌لر آراسنده حکم ایتو هیچ نزاعسز درست و اوزینڭ قوتنده دیب بله‌در ایدک. بر قاضی، بوکون «کرخی» وایرته‌گی کونده شونڭ خلافینه اوله‌رق «ثلجی» سوزی ایله حکم ایته ایکان، حقلی کوره‌در ایدک. حالبوکه بزنڭ اسلام شریعتی مه‌جبنچه توزولگان فقهمز (خصوصا اجتماعی ومدنی قسملری) محکم و اعتمادلی بولو طوغروسنده روسیه‌ده‌گی زاقونلر مرتبه‌سنده بلکه آنلردن‌ده کوچلی درجه‌ده بولورغه تیوشلی ایدی. اخلاص و محبتمز شریعتمزگه بولغان حسن ظن و اعتمادمز بزنی شولای اعتقاد قیلورغه مجبور ایته‌در.

روسیه‌ده‌گی زاقونلر، تمام قوتلرینه کروب زاقون بولوب اعلان ایتولگانگه قدر فرق تورلی ابله‌کدن اوته وفرق تورلی تگرمه‌ندن تارتلوب چیغادر. ایڭ الك، نی قدر اجتهادلر صرف قیلنوب مقتدر آدملر طرفندن لایحه‌لر توزوله، دوما کامیسیه‌لرینه بیرلوب تیکشرتولنه، نیچه مرتبه‌لر توزه‌تیله‌لر، اوزگرته‌لر، تهذیب و تنقیح قیله‌لرده صوڭندن کوبچیلك ایله قرار بیروب بروشگه کیتوره‌لر. موندن صوڭ شول مسئله پادشاهلق دوماسنده تدقیق ایتوله، زمان و مکان مصلحتلرینه بنا قیلنوب ضرر و فائده‌سینه سوزلر سویله‌نه، قلنی قرق‌غه یاررلق درجه‌ده دقت میزانندن اوته، کوپچیلك ایله دوماده قبول قیلنسه مخصوص محررلر هیئتینه بیرلوب زاقون روشنده ترتیب قیلدرله‌ده صاویت مجلسینه یباراله، آنده هم تکرار تیکشرله، کوپچیلك ایله آنده‌ده قبول قیلنسه ایمپراطورغه یباراله، اول‌ده اوز طرفندن لازم درجه‌ده تفتیش قیله. ناگاه موافق تابلماسه تصدیق ایتمی‌ده شوکا قدر بولغان اشلر قوتسز قالالر. اگرده موافق تابسه تصدیق قیله‌ده شوندن صوڭ بو ماده زاقون

Из фондов Российской национальной библиотеки

جملەسینه کره. مونی یوروتمك حکومت اهللرینه لازم بولا، اطاعت ایتو ایله اهالی الزام قیلنه.

زاقون کتابلری حکومت مطبعەلرنده و رسمی آدملرنڭ تصحیح و مقابله قیلولری ایله نشر ایتولەلر، هر برینڭ اوستنده ایمپراطور امضاسینڭ صورتیده کوچرله و هر بر محکمه و حاکملرگه رسمی صورتده تابشرلالر. حاکملر، شوشی زاقون کتابلرینه قاراب نزاعلر حقنده حکم یوروتەلر، حکم نامەلرده شوشی زاقونلرنڭ جلد ومادەلرینی کورسەتەلر. صوراسەلر طرفینگه حکم نامەدن نسخه (کوپیه)لر بیرەلر. حکم و دعوی صورتلری هر بر رسمی دفترلرده یازلا، آلماشدرو، تزویر قیلو احتماللری بتونلەی یوق. بتون محکمه و حاکملر، حکومتنڭ حمایەسنده و آنڭ مسئولیتنده طورالر. ایشته روسیەده زاقونلر تألیف ایتلو و عملگه قویلو اوشبو ترتیبدەدر.

ایمدی بر مرتبەگنه بولسەده، اسلام شریعتی اسمندن صفیەنی احمد نکاحنده قیلوب حکم توزوچی قاضی حضرت اشلرینه کوز صالڭز. کوبسنچه آندن موندن یرتلوب آلنغان کاغدلردەگی یازولرغه قاراب اش تیکشررگه کرشه. بر قدر سؤال جوابلر صوڭنده حضورنده بولغان درر (مثلا) کتابنی آچاده: «و قال القدوری ...» (مثلا) دیگان بر سوز کوروب شونڭ موجبنچه بر حکم اعلام قیله.

بو «درر» کتابینی کیم باصقان، درست باصلووینه کیم کفیل بولغان، مؤلفی نیندی آدم، قدوری سوزینی اوزی کوروب کوچرگانمی، یوقسه اول سوزنی واسطەلر ایله نقل ایتەمی، واسطەلر ایله بولسه یاڭلش یوقلغندن امینلك بارمی. فرض ایتدك مذکور سوزنڭ قدوریگه اسنادی همده بو واقعەنڭ شوڭا طوغری کیلووی هیچ شبهەسز درستدر. لکن قدوری بو سوزنده خطا قیلمیمی، بو نیچوك معلوم؟ قدوری بیك زور آدم، نظیرسز بر عالم، تقوی و دیندار بولسون لکن بو اشلرنڭ هیچ بری بزنڭ واقعەمزدەگی صفیه ایله احمد ایچون مورمسف کبی روس عالملری و آوروپاده مشهور حقوقشناسلردن آرتق نسبتی یوقدر. چونکه ضررینه حکم ایتولگان صفیه ایله احمددن قایوسی بولسه ده: «قدوری یاخشی کشی بولسه اورنی جنتده بولور، اما آنڭ سوزی ایله مین نیچوك موندی ضرر کوتاررگه مجبور بولادم؟..» دیسه حقی بار. هر حالده شریعت اسمندن بولغان حکم، مقدس بولورغه و یاڭلش بولو احتمالی آچیق کورلوب طورمازغه تیوشلی ایدی. قدوری سوزی نیچوك شریعت بولادر؟ قدوری سوزینه بنا قیلنغان حکمنی نیچوك ایتوب «شریعت شولای حکم ایته» دیب آیته آلامز؟

Из фондов Российской Национальной библиотеки

انگلیزلرده «زاقون» یوق دیلر. لـکن آنلرده آنڭ اورنینه «وجدان» طورادر. انگلیزلر حکم قیلونی قاضینڭ وجدانینه تابشرغانلر. شوڭا کوره هر بر قاضی وحاکم زاقون کتابینه قاراب توگل بلکه اوزینڭ وجدانی ایله حکم قیلورغه مجبوردر. اگرده اسلام فقهسیده شولای بولسه اول وقت مسئله بلکه باشقارر ایدی.

اسلام دیننده اگرده حاکملر صرف وجدان ایله گنه توگل بلکه شارع حکمینه بنا قیلوب حکم قیلورغه مجبور بولسهلر اول وقتده خصوصی همده معصوم توگل آدملر سوزینه توگل بلکه شارعنڭ اوز حکمینه کوره حکم قیلورغه تیوشلی. روس عالملرندن بولغان مورمسف ایڭ الوغ حقوقشناسلردندر. دارالفنونلرده حقوق درسلری بیرهدر ایدی. حقوق فننده بیك مقبول کتابلری بار. شولای بولا طوروب مونڭ سوزی زاقون توگل، کتابلریده زاقون کتابلری توگل. مونڭ سوزینه یاکه کتابینه بنا قیلوب حکم قیلورغه هیچ بر قاضی وحاکمنڭ حقی یوق.

ایندی شولای بولغاچ نکاح وطلاق دعوالرنده هر بر ابن عابدین وهر بر ملاخسرو ایله طحطاوی طرفندن یازلغان سوزلر نیچوك سند بولورغه یاری؟ باشقه جهتلرده تفاوتلری بولسهده معصوم ولا یخطی توگللکده طحطاوی ایله مورمسف آراسنده تفاوت یوق. شرعی حکملر هر وقتده خطاسزلغی معلوم بولغان سندلرگه بنا قیلنورغه تیوشلی ایدی. حالبوکه ابن عابدین کبی آدملرنڭ اثرلرنده و «فتاوی هندیه» کبی کتابلرده بولغان سوزلرنڭ ابوحنیفه یاکه ابو-یوسف ومحمد بن الحسن، زفر و حسن بن زیاد کبی مجتهدلر سوزلری بولووی و بولغان تقدیردهده یاگلش استخراج وتفسیر ایتولمهگانلگی باشقهلرغه توگل حتی بیك کوب قاضیلرنڭ اوزلرینهده معلوم بولمیدر. حال اوشبو روشده بولسه، شوشندی اشلر برله خلقلرنی الزام قیلو وشریعت اسمندن اجبار ایتو نیچوك یاریدر؟

روسیهدهگی زاقون کتابلرینڭ هویتلری نی قدر آچیق معلوم بولسه بزنڭ فقه فننده یازلغان و فرق تورلی قیل قاللردن عبارت بولغان کتابلرمزدهغی سوزلرنڭ «شریعت» ایکانلکلری شول درجهده معلوم دیب دعوا قیلهمزمی؟ یوقسه اول کتابلرنی مورمسفلرنڭ خصوصی فکرلری منزلندهگنه حساب ایتهمزمی؟ هر ایکی صورتدهده خطرهلی نتیجهلر کورلهدر.

اورنبورغ دوخاونوی صوبرانیهسنده خدمت ایتکان وقتمده مسلمانلر آراسنده بولغان نکاح وطلاق دعوالری ایله کوب شغللهنگان ایدم. هر تورلی تفتیش نامهلرنی اوقو، ماجرالرنی تیکشرو سببلی جسمانی و روحانی تأثرلر ایله مبتلا بولدم. نکاح و طلاق دعوالرندن بیشار آلتیشار یل یورگانلرینی و همیشهده اوزوله آلمی

صوزلوب طورغانلرینی کوردم. فقه کتابلرمز بیك چوالچق بولووی اوستینه عائله نزاعلرینی تیکشروچیلرنڭ کوبسی اقتدارسز، علمسز بولدقلرندن اصل وسند طوتلورغه لیاقتسز بولغان نرسەلرگه بنا قیلوب یاکه بتونلەی جزاف ایله حکم ایتولری کورلەدر ایدی. اوزینه حسن ظنی کامل بولدیغندن «انا ابن جلا!» دیب طوروچی وبتون دنیانی نادان حساب قیلوب ییلکەلرندن تابتاب یوروچی بر مدرس، غائب بولغان ایر طرفندن نائب قویوب لعان قیلدرووی وخاتوننی، شریعت اسمندن آیرووی بزنڭ زمانمزده بولدی. شوشی اختلاللرغه، فوضی و جزافلرغه بر قدر بولسەده چاره تابلمازمی دیب نکاح وقتنده تعلیق قیلو مادەسینی قبول ایتدرو حقنده بر قدر کوچ صرف ایتولگان ایدی. لکن اوزلری اشلەرگه یاراتمی و اشلەوچیلرگه آیاق چالودن تارتنمی طورغان آدملرنڭ فتنەلری سببندن بو اش یولده قالدی، باشقەچه چارەده کورلمادی. صوڭره بو خدمتدن آیرلدم ایسەده کوڭلمه و باشمه اورنلاشقان فکرلردن قورتولا آلمادم. نهایت عائله احوالینی و باشقه بیك کوب اجتماعی نرسەلرمزنی اصلاح ایتو حقنده بردن بر چاره اوشبو یرده «اجماع» حقنده سویلەنگان نرسەلر بولور دیب گمان ایته باشلادم. اجماع حقنده بولغان بو فکر عرب مطبوعاتنده کورلگان ایدی، صوڭره «المنار» مجلەسی ده بر قدر تفصیل ایله سویلەدی.

اگرده موندە سویلەنگان و یاکه شوڭا یاقین روشده بو «اجماع مجلسی» تأسیس ایتلو سببندن فقهنڭ معاملەگه دائر قسملری تیکشرلوب طورولسه عائله احوالی، صاتو آلو، اجاره و رهن کبی اشلر، خصوصا «بیع فاسد» اسمی بیرله طورغان سودا معاملەلرنده بیك یاخشی یوللر آچلور، اجتماعی وعمرانی مسئلەلردن بیك کوبلری حل قیلنور ایدی دیب ظن ایتەمز.

* * *

دیننڭ حکم سورووی و انسانلرغه محبوب کورلووی، روحانی لذتلر تابلووی و عالیلك ایله تانلووی ایچون شول دیننڭ حیات رکنلرینه موافق و معیشت لوازمینه مناسب، اجتماعی حاللرگه مطابق بولووی شرطدر. صاف بولغان اسلام دینی اوشبو صفتلرنی جامع و حائز بولغانلقدن عربلر، فوج فوج بولوب بو دینگه کردیلر و اولدەگی معیشت قاعدەلرندن، عمرانی سعادتلرندن هیچ بر نرسەلرینی ضایع ایتمادیکلری حالده بیك ایرکن و راحت کون کیچرو نعمتلرینه ایرشدیلر.

امویلر و عباسیلر دورلرنده مسلمانلر یاروم دنیاغه حاکم بولسەلر بو اش

Из фондов Российской Национальной библиотеки

فلج و سونگو قوتندن توگل بلکه مدنیتده اوستون بولوارندن و بو اوستونلکده دینلربنك حیاتغه مساعد همده اجتماعی بر دین بولووی سببندن ایدی. بو، اسلام دیننك دوستلری طرفندن‌ده، دشمنلری طرفندن‌ده اعتراف قیلنغان بر حقیقتدر.

یر یوزینك اك کوب الوشینه خواجه‌لق ایتوب طوروچی اوشبو اسلام دینی ایندی اولگی شوکتینی غائب ایتدی. دولقونلاب طورا طورغان سلطنت علملری ایندی توبان توشدی. صوڭغی عصر ایچنده‌گنه سونلگان اسلام دنیاسی‌ده خیاللرغه کیلمازلك درجه‌ده دهشتلیدر. اسلام هیئتینك قول آیاقلری گوده‌دن تمام آیرلوب بتدیلر و بر برندن یراق مسافه‌لرگه توشدیلر. تاریخ، اوتکان نرسه‌لرنك تکرارلانووندن عبارت بولسه و بر تورلی سببلردن بر تورلی نتیجه چیقووی درست قاعده‌لردن ایکانلگی اعتراف ایتولسه صوڭغی بر عصرده اسلام دنیاسینك نیندی حاللرگه کیله‌چگینی استخراج ایتمك بیك مشکل بولماز.

بو خسارت و فلاکتلرنك سببلری نیندی نرسه‌لر ایدی؟

البته دین اسلامنك عقلغه خلاف بر دین بولووی توگل همده علمگه منافی بولوویده توگل. چونکه اسلام دیننك «عقل» ایله «علم»گه منافی بر دین توگللگی حقیقت عاشقی بولغان عقللی و علملی آدملرنك شهادتلری ایله ثابتدر. شونك ایچون مونك سببینی اسلام دیننك اوزندن توگل بلکه بنده‌لر طرفندن اسلام دیننك اساسلرینه بنا قیلنوب توزولگان اجتماعی قاعده‌لرینك حیاتغه موافق بولوب بولماو نقطه‌لرندن ایزله‌رگه تیوشلی.

دینلرنك دنیاده حکم سورولری و اوزلرینه ایه‌رگان خلقلرنك مسعود و بختیار بولولری ایچون شول دینلرنك «عقل» ایله «علم»گه موافق بولولرندن بیگره‌ك هیئت اجتماعیه‌نك معیشتلرینه موافق بولولری ضروردر. عقلغه موافق بولووینی بر مسئله‌نك نظری جهتی دیب فرض ایتولسه حیات هم معیشتگه موافق بولووی، شول مسئله‌نك عملی جهتیدر. عملی جهتدن معیشتکه موافق بولغان نرسه‌لر، علمی جهتدن موافق بولسه‌لر بولماسه‌لرده دنیاده دوام قیلوب طوررلر. اما مونك عکسی یعنی عملی جهتدن معیشتکه موافق بولمادیغی حالده یالگز علمی جهتدن‌گنه موافق بولغان نرسه‌نك دوامی و بقاسی ممکن اشلردن توگللر.

اسلام دینی اولگی عصرلرده اوز اوزندن اوسوب طورغان، مسلمانلرده

Издание Российской Национальной библиотеки

دنیانڭ ایڭ بختیار قوملرندن صانالوب عمر سورگان بولسه‌لر بو اش، اسلام اسمندن توزوله طورغان قاعده‌لرنڭ شول وقتده‌غی مسلمانلرنڭ حیات و عمر سورولرینه موافق بولغانلغندن و بو کونگی مسلمانلر دنیاده ذلیل و سفیل، اوزلرندن باشقه قوملرگه اقتصادی و اجتماعی جهتلردن اسیر صورتده عمر سورر بولسه‌لر بو اش‌ده معامله حقنده دین اسمندن توزولگان نظاملرنڭ معیشتلرینه موافق کیلوب یتمادیکندندر. موندن نیچه عصرلر مقدم بر زمانده عراق و خراسانده، جزیرهٔ عرب و مصرده توزولگان حقوق قاعده‌لرینی بو کونده هندستان و تورکستان، آمریقا و فرنکستان مملکتلرنده طوروچی مسلمانلرنڭ ترکلکلرینه تطبیق ایتوب یتشدروب بولماسه بو اش بیك طبیعی بر نرسه بولور.

بزنڭ بو یرده فرض ایتکان «اجماع» مز شوشی مشکلنی یبارر ایچون بردن بر چاره بولسه کیره‌ك. بز اوزمز شولای ظن قیله‌مز. ظنلرنڭ یاڭلشلری ده بولور، درستلری‌ده.

شوشی اصولده شرعی بر «اجماع» مجلسی تأسیس قیلنسه هر نرسه‌دن مقدم علم بازاری کوتارلور، حقیقی عالملرنڭ حرمتلری آرتور، درست عالملر ایله یالغان عالملرنڭ آرالری آچلوب هر کیم اوزینڭ لائق درجه‌سینه اوطورتلنور. یاشلر قاشنده دینی عملرنڭ حرمتلری زورایور، علم اوستنده اوطوروچیلرغه اش و خدمت کوبایور، هر کون بر یاڭا مسئله چیقوب، قرآن و حدیثلرنی تیکشررگه ضرورت و سببلر بولوب طورر. بو اشلر شاید ضررلی نرسه‌لردن توگلدر.

اسلام شریعتی، معصوم بولغان فرشته‌لر یاکه مادی نرسه‌لردن مستغنی بولغان ارواحلر ایچون توگل بلکه شوشی یر یوزنده یوررگه وهر تورلی دنیاوی حاجتلرنی حاصل قیلورغه، بوزلی یاغمورلرده، داول و بورانلرده، جهنم روشنده قزو وزمهریر روشنده صالقونلرده حرکت قیلورغه، هر تورلی چیر وخسته‌لکلر کوررگه محکوم بولغان انسانلر ایچون بیرلدی وشونلرنڭ اخراوی ودنیاوی سعادتلرینی ضامن بولدی. شونڭ ایچون بو دین، اوزینه تابع بولغان انسانلرنڭ بایلری ویارلیلری، اشچیلر وخواجه‌لری، امیر ومأمورلری ریستان وعسکرلری تحمل قیله آلورلق مرتبه‌ده بولووی طبیعیدر.

بو یرده فرض ایتولگان «اجماع» مجلسی توزولمك ممکن بولسه فقه حکملری، حقوق مسئله‌لری ترتیب ایتولگان وقتده هر نرسه‌دن مقدم، مسلمانلرده

Из фондов Российской Национальной библиотеки

بولغان فقیر صنفلر، آول خلقلری وایگونچیلر حاللری ملاحظه‌غه آلنور و بو کون حادث بولغان هنر صناعتلر، کسب و تجارتلر تیکشرلوب هر بری خصوصنده شرعی قرارلر بیرلور ایدی.

موندن صوڭ ترتیب ایتوله‌چك اثرلرنڭ معاملات قسملرنده «حقوق» ایله «اخلاق»، بر برندن آیرلورغه، اولی و افضل، حسن و احسن، خوف فتنه و احتیاط کبی شیلر حقوق کتابلرنده توگل بلکه اخلاق‌غه دائر اثرلرده بحث قیلنورغه تیوشلی.

«اجماع» حقنده سویله‌رگه قصد ایتکان نرسه‌لرمز حاضرگه تمام بولدی. بو بحثنی همده کیله‌چکده‌گی «قیاس» مقاله‌سینی بورونغی مجتهدلرنڭ سوزلری یا که ایسکی اثرلرنڭ ترجمه‌لری دیب توگل بلکه اوز عصرمزده بولغان بعض، بر اجتماعی عالملرنڭ خصوصی فکرلری ایتلوب کنه اوقلووی مطلوبدر.

درست نیت ایله سویله‌نگان سوزلرنی بر مرتبه تیکشروب قاراو هر بر وجدان صاحبینڭ بورچی بولسه کیره‌ك. شونڭ ایله برابر، الله تعالی رضالغنی اخص آمال ایتکان آدملر، مسلمانلرنی تضلیل و انسانلرنی تحقیر قیلو حقنده آشقمازلر. «فبما رحمة من الله لنت لهم ولو کنت فظا غلیظ القلب لانفضوا من حولك فاعف عنهم واستغفرلهم وشاورهم فی الامر» (آل عمران ۱۵۳) خطابی رسول الله حضرتلرینه خاص بولسه‌ده اشارتی عامدر.

Из фондов Российской национальной библиотеки

٤

قياس

٢٨) قياس، علەدە شريك بولو سببندن حكمدەدە مشترك بولونى آڭلامقدن عبارتدر.

معاملەلرگە دائر بولغان واقعەلر، ضبط ايدلماز وصان تحتينە كوماز روشلى كوبدر. حالبوكە هر بر حادثە حقندە نص وارد بولماغانلغى معلوم. ايندى نص متناهى بولوب دە واقعەلر متناهى بولماسە و متناهى بولماغان نرسەلرنى متناهى نرسە ايلە ضبط قيلدرو ممكن كورلماسە بيك كوب وقتدە باشقە نرسەلرگە احتياج بولووى لزوما كيلەدر. نص‌دن باشقە بولغان دليللر «اجماع» ايلە «قياس»دن عبارتدر. شونڭ ايچون «قياس»نڭ شرعى دليل بولووى اوز اوزندن معلوم بولادر.

قياس، «اجماع»نى قابل و «اجماع مجلسى»دە مذاكرە قيلنورغە موافق اشلردەگنە بولور. قياس‌نڭ شرعى حجت ايديكى حقندە شرعى دليل كوزلمى، قرون اخيرە وقرون وسطى مؤلفلرى طرفندن كيتورلگان دليللرنڭ هيچ برى موڭا دلالت ايتمى. لكن قياس، شرعى دليل بولماسە بعض بر حادثەلردە وقتلىغنە بولسەدە تعطيل لازم بولاچق و شرعى محكمەلر، شرعى قاضيلر دعوى فصل قيلمقدن عاجز طوراچقلر. بو اشلردن طواچق ضررلرنڭ الوغ ايديكى معلوم. اوشبو محذورلر بولماسون ايچون قياس‌نى شرعى حجت ديب تانورغە ضرورت بار. شونڭ ايلە برابر قياس، دائمى توگل بلكە «اجماع» مجلسينە كروب مذاكرە ايدلگان‌گە قدرگنە حكم سوروب طوررغە و اجماع مجلسندە قارالوب، حقندە يا اثبات و يانفى ايلە «اجماع» واقع بولديغندن صوڭ‌نذ كور مسئلە، قياسى مسئلەلر جملەسندن چيقوب اجماعى مسئلەلر جملەسينە كررگە تيوشلى. رسول‌الله طرفندن بولغان قياسلر تماما «سنت» قسمينە داخل بولدقلرندن بو اورندە غى بحثنڭ آڭا شمولى يوقدر. قياس، يالگز اهل اسلام مجتهدلرينە عائد بولغان بر وظيفەدر. اسلام حكومتلرينڭ حكملرى يورگان بر اورندە، قرآن وسنت ياكە اجماع ايلە معلوم توگل بر ياڭى مسئلە ظاهر بولوب‌دە شونڭ حكمنى بلمك ضرور

Из фондов Российской национальной библиотеки

بولسه، رسمی صورتده تأسیس ایدلگان علماء هیئتی (مجتهدلر مجلسی) اوزرینه عرض ایدلورگه و آنلر طرفندن «قیاس» اصولینه بنا قیلوب وقتلی اولەرق حکم اعلان ایتولوب طورلورغه و «اجماع مجلسی» جیولدیغنده شوکا عرض ایدوب مسئلەگه اعتمادلی بر نتیجه بیرلورگه تیوشلی. بو مجتهدلر مجلسی، «اجماع ادارەسی» اعضالرینڭ اوزلری بولورغه ممکن. «اجماع»، روسیەدەگی «غ. دوما» مثالنده بولسه «قیاس»دە «سینات»نڭ بعض شعبەلرینه اوخشار هر حالده «قیاس»، بر و یا که بر قاچ مجتهدنڭ فکرندن عبارت بولدیغی ایچون «حقوق» یا که ملتنڭ اجتماعی وعمرانی حاللرینه ضررلی نتیجەلر بیرەچك اقتصادی مسئلەلردە دائمی صورتده دستورالعمل بولوب طورووی مناسب توگل. اوشبونڭ ایچون بو کونگی مسلمانلرنڭ احتیاجلرینه مناسبتلی نه قدر قیاسی مسئلەلر بار ایسه هر برینی «اجماع مجلسی» طرفندن مذاکره قیلدررغه، یانفی و یاکه اثبات ایله قرار بیردررگه، اسلام عالمنده قیاسی مسئله دوام ایتدرمازگه تیوشلی. چونکه قیاسی مسئلەنڭ دائمی صورتده حکم سوروب طورووی شریعتمز ایچون کمچیلك و دلیلسز عمل قیلوچیلق، معصوم توگل فردلرنی شارع اورنینه منذروچیلك بولادر. بو حاللرنڭ هیچ بری اسلام روحینه، بتون دینلرگه خاتمه و بتون شریعتلرنی ناسخ بولغان بر شریعت مسلکینه مناسب توگلدر. مونی هر کیم اوز فکری ایله آڭلاسه کیرەك. شونڭ ایچون بو طوغروده سوز اوزایتمق، معلومنی اعلام ایتمك و بدیهی نرسه ایچون برهان کیتورمك حکمنده بولور.

Из фондов Российской Национальной библиотеки

٥

اجتهاد و مجتهدلر

٢٩) فقه علمینك مبادیسینی تحصیل ایتكان كیمسه نك شریعت حكملرینی قرآن وحدیثدن آنكلارغه طریشووی «اجتهاد» ومذكور آدم اوزی «مجتهد» در.

«مجتهد»نك مسلمان هم بالغ و عقللی هم ده دلیللردن حكم چیقاره بلورلك ملكه سی بولووی شرطدر. اما، بو نرسه لر اوستینه عفیف وعادل بولووی ایسه اصل مجتهدلك ایچون توگل بلكه سوزینك مقبول بولووی ایچون لازمدر. دلیللردن حكم چیقاره آلور ایچون شرط بولغان نرسه لر شونلردر: ١) قرآن و سنتنی بلمك. بو ایكی دلیلنك برسندن لازم درجه ده خبری بولماسه اول كیمسه ایچون «اجتهاد» قیلو درست بولماز. فقط قرآن وسنت علملرینی زهری و ابن المسیب یاكه بخاری وطبری درجه لرنده بلو لازم توگل بلكه حكم قسملرینی بلمك، امهات ست و مشهور مسندلر ایله آشنا بولمق كافیدر. حدیثلرنی، آیتلرنی كوكلدن حفظ ایتمك واسنادلری ایله رسول الله غه طوتاشدرمق شرط توگل بلكه قاراب بلسه ومطالعه قیلوب آنكلی آلسه یته در. مونك اوستینه ده جرح و تعدیل فننده تألیف ایدلگان كتابلردن ده خبری بولورغه و شونلرنك یاردملری ایله حدیثلرنك مردود و مقبوللرینی بر برندن آیرا بلورلك بولورغه تیوشلی. ٢) علوم عربیه دن حظی بولمق. بو علمده خلیل وسیبویه، زجاج ونفطویه درجه لرنده بولووی لازم توگل بلكه مقصود آنكلار قدر بولسه كفایت قیلور. ٣) اصول فقه فنندن خبردار بولمق. مجتهد ایچون بو فن ایله آشنا بولو ضرور ایدیكنده شبهه یوق. ٤) ناسخ و منسوخلرنی آیرمق. منسوخ آیتلر ایله منسوخ حدیثلر حتی كوكلگه آلورلق درجه ده آز حتی بعضیلر: «خلافسز منسوخ بولغان آیتلرنك بتونسی بیش آیت و منسوخ حدیثلرنك مجموعسی اون عددن آرتق توگل» دیمشلر (١).

(١) قالوا والنسخ الواقع فی الاحادیث الذی اجمعت علیه الامة لا یبلغ عشرة احادیث البتة بل ولا شطرها. اعلام الموقعین. ج ٣ ص ٤٥٨.

Из фондов Российской Национальной библиотеки

مجتهدنڭ دائم حقلقده بولووی لازم توگل بلکه اصابت قیلووی‌ده خطاغه مرتکب بولووی‌ده و بیك کوب دلیللردن خبرسز قالووی‌ده ممکن. اصحاب کرامنڭ الوغلرندن و هر وقت رسول الله مجلسی ایله مشرف بولوچیلردن بعض بر ذاتلرغه قایسی بر مسئله‌لر و دلیللر یاشرون قالووی واقع بولسه (۱) باشقه‌لرغه یاشرون قالو هیچ عجب توگل و مجتهدلکگه منافی‌ده بولماز.

بر کیمسه‌نڭ فقه بابلرینڭ برنده مجتهد بولووندن هر بابنده مجتهد بولووی وبر بابده مقلد بولووندن هر بر بابنده مقلد بولووی لازم توگل. اوشبونڭ ایچون بعض بر کشیلرنڭ هم مجتهد هم مقلد بولولری درستدر. اوشنداق مجتهدلرنڭ هر بر مسئله‌ده مصیب بولولری‌ده لازم بولماز.

*
* *

اسلام نظرنده «مجتهد»لك شریف بر درجه و «اجتهاد» قوتی، غبطه قیلنه‌چق بر کمالات بولوونده شبهه یوق. شولای بولسه‌ده بشریتنڭ فوقنده صانالا طورغان منصبلردن توگل. آفروژنی صود حضورنده اعضا یاکه پروفورور وآدواقات بولور ایچون تعیین قیلنغان قدر معلوماتنی کسب ایتو، مجتهدلك ایچون شرط توگل بلکه آنلرغه کوره آزراق بولسه‌ده کافیدر. یوریستلر (حقوق شناسلر) آراسنده الوغ تفاوتلر بولورغه ممکن، شول قبیلدن مجتهدلر آراسنده‌ده زور آیرمه‌لر بولور، احتمال که بری ثری‌ده طوردیغی حالده ایکنچیسی ثریاده یورر، لکن بو حاللرنڭ اصل مجتهدلك ایچون‌ده، یوریستلك ایچون‌ده ضرری یوقدر.

بعض کیمسه‌لر: «ایمدی اجتهاد منقرض بولدی، موندن صوڭ مجتهد بولاچق توگل» دیرلر و بعضیلرده: «حاضرگی مسلمانلر ایچون دورت مشهور مذهبنڭ برینه ایه‌ررگه تیوشلی» دیب دعوی قیلورلر، قایسی برلری: «دورت مذهبدن برینه ایه‌رمك، رسول اللهنڭ اوزینه ایه‌رمکدر» دیب سویله‌رلر. قرآن و حدیث ایله شغلله‌نوچیلرنی، اوشنداق «مجتهد منقرض توگل» دیوچیلرنی مجنون و مخذوللردن، دینسز و مردودلردن صاناوچیلرده بار.

شوشی آدملر، اگرده بو دعوالرینی اوز اجتهادلرینه بنا قیلوب سویله‌ر بولسه‌لر اوز دعوالرینی اوزلری یمرمش بولورلر. چونکه موندی سوزلر دورت مذهبنڭ هیچ برنده اساس طوتمادیغندن، بولسه قالسه یاکی بر اجتهاد طرفندن حادث بولغان یاکی بر سوز بولور. اگرده اجتهادغه فلان‌غه بنا قیلمی بلکه جزاف و هوائی صورتده سویله‌مش بولسه‌لر الله و آنڭ رسولینه افترا قیلمش

(۱) اعلام الموقعین. ج ۲ ص ۳۵٤. رفع الملام عن الائمة الاعلام ص ۵۶ ـ ۵۸.

و مجرد اوز بلدیکلری ایله «دین» یاصامش بولورلر. «فاسألوا اهل الذکر ان کنتم لا تعلمون» آیتی (انبیاء—۷) خصوصی دورت مذهبدن برینه تقلید قیلوغه توگل بلکه بلورگه تیوشلی بولوب‌ده بلنمی طورغان نرسه‌لرنی بلوچیلردن صوراب اوگره‌نو تیوشلی ایدیکینه دلالت ایته‌در. دورتنچی عصر هجریدن صوڭ اسلام دنیاسینه قطب اعظم، المتصرف فی القدرین، غوث العالم کبی فوق العاده و فوق البشریة آدملر ظهورینی تجویز قیلوچی ذاتلرنڭ، دار الفنوننڭ حقوق شعبه‌لرندن مأذون بولوب چیقوچی شاگردلر درجه‌سنده‌گی آدملرنڭ اسلام عالمنده ظهورینی درست کورماولری تعجب قیلنه‌چق بر حالدر. رسول الله حقنده «خاتم النبیین» دیب وحی کیلدیکندن اهل اسلام ایچون شولای اعتقاد قیلو فرض بولغان ایدی، اما حقنده «خاتمة المجتهدین» مضموننده آیت و سنت بولمادیغی حالده امام شافعی حضرتلرینی «مجتهدلرنڭ خاتمه‌سی» دیب یاکه دورتنچی عصردن صوڭ مجتهد ظاهر بولماز دیب وحی کیلمادیکی حالده‌نی چهتدن شوندی بر اعتقاد لازم بولور؟ «مجتهد»لك منصبی شریف بولسه‌ده رسالت منصبی توگلدر. الله تعالی‌نڭ رحمت ایشکلری یابلماسه وفیض خزینه‌لری توگانمگان بولسه آندن حصه آلوچیلر هر زمانده بولور وبولورغه تیوشلی. بو کون مانغولیه‌ده بولغان مانغول عالملرینڭ: «یوریستلك منقرضمی، توگلمی؟ منقرض بولسه یاکادن دنیاده ظاهر بولووی ممکنمی توگلمی؟» دیب بر بری ایله مناظره قیلشولری نی قدر معناسز وضررلی بولسه اهل اسلامنڭ‌ده اجتهاد منقرض بولو حقنده‌غی دعوا قیلشولری شول قدر معناسزدر. آوروپالولر اوست‌که کیلوب باصدیغندن صوڭ‌ده ایسکیلرنڭ خطالرینی تکرارلاب طورو دیوانه‌لق بولماسه عقللیلق‌ده بولماز.

«اجتهاد منقرض بولدی» دیگان سوز حقیقت حالده، «ایندی قرآن وحدیثلرنی آڭلامق ودلیل قیلمق زمانی اوتدی» دیگان سوزدر. مونڭ آچیق تورکیچه‌سی: «ایندی قرآن وحدیثلرنڭ حجتلکلری قالمادی» دیمك بولور. «سبحانك هذا بهتان عظیم».

***

«طب عامی وطبیبلق منقرض توگل» دیب سویله‌وچیلرنڭ طبیبلق دعواسی قیلولری لازم کیلمادیکی کبی «مجتهد منقرض بولورغه یارامی» دیوچیلرنڭ‌ده مجتهد بولولری واجتهاد دعوی قیلولری لازم توگل. شونڭ ایچون شوندی سوزلر سویله‌وچیلرنی: «اول اجتهاد دعوی قیله‌در» دیب، پیغمبرلك دعوی قیلو اورننده زور ایتوب کورساتو وعوامنڭ حمیت جاهلیه‌لرنی قوزغاتو، اوصاللق هم علم‌گه

Из фондов Российской Национальной библиотеки

هم اخلاق غه جنایت ایتمك بولور. اوزلرنده اجتهاد قوتینی سیزوچی آدملر، دلالت ایتمی طورغان سوزلر ومقصودغه طوغری باروی تأمین ایدلمه‌گان یوللر ایله یورمازلر بلکه آپ آچیق قیلوب و آڭلاتوب سویله‌ودن‌ده قورقمازلر. علم یولنده «قطاع طریق» وظیفه‌سینی اوتاب طوروچی جانیلر اوچ تیننلك بر نرسه ایچون - دلالتی بولسه بولماسه . قرآن آیتلری ، حدیثلر ایله استدلال قیلونی شم سوندرو قدر بینگل کوردیکلری حالده «اسلام دنیاسنده مجتهدلك منقرض توگل» دیگان کشیلرنڭ اوستلرینه قیامتلر قوبدرالر، «اجتهاد دعوی قیله‌در» دیب تشهیر ایته‌لر. حالبوکه مجتهدلك، «اجتهاد منقرض توگل» دیب دعوی قیلودن توگل بلکه قرآن آیتلری و سنتلر ایله استدلال قیلودن عبارتدر.

«اجتهاد منقرض بولدی» عقیده‌سینڭ تأثیری ایله اسلام دنیاسنده حریت فکریه و آچیق سویله‌و تمام بتدی و بتون اش، کیره‌ك صواب و کیره‌ك خطا بولسون ایسکیلـکنی صاقلاودن و ایسکی واقعه‌لرنی تکرار قیلوب طورودن عبارت بولوب قالدی. بنو بشرنڭ حاللرینی اصلاح ایچون کیلـگان اسلام دینی دائم تجدد و اصلاحنی مقتضی بولدیغندن ایسکیلـکنی صاقلاو عقیده‌سی ایله مناسبتی یوقدر. شونڭ ایچون اسلام و مسلمانلق اوزندن اوزی ضعیفله‌ندی، اندلس علملری، بغداد کمالتلری آوروپا و آمریقاگه کوچدی. زهری واوزاعی، ابن المبارك و بخاری، ابو حنیفه و شافعی، لیث و مالك، احمد و ابن رشد، ابن حزم و یحی بن معین کبی ذاتلرنی چیقارغان اسلام دنیاسی، دخی‌ده شوندی الوغ ذاتلر طوغدرو طوغروسنده عقیم قالدی. ایندی بو کوننڭ غزالیلری، ذهبی و ابن تیمیه‌لری، ابن خلدون و ابن القیم‌لری، ابن الهمام و ابن حجرلری صوربون و اوکسفورد کبی الوغ مدرسه‌لردن یتشوب طورالر. مسلمانلر، اوزلرینڭ بو قدر تدنی و بو قدر تردیده ایکانلـکرینی بلورلك و آڭلارلق درجه‌دن توبان توشکان بولسه‌لر کیره‌ك درکه بو طوغروده آه و زارلری، تحسر و تأسـفلری سیزلمی. بتون اندتلری آشاو و یوق برده سوز کوره‌شدرو، کرامات و خرق عادت خبرلری سویله‌شو، بوددالر و خرستیانلرگه موافق تویمه صاناودن عبارتدر. شخصی اسیرلـکلرینه کونوب طوروچی آمیریقا اسیرلری قبیلندن اسلام دنیاسی‌ده اقتصادی، اجتماعی وعلمی اسیرلك‌گه ایندی تمام کوندیلر. حالبوکه اجتماعی اسیرلك حالی، شخصی اسیرلك حالینه کوره‌ده فلاکتلی و امیدسزدر.

اوزندن مقدمگی دینلرنی، عرف وعادتلرنی، حقوق وقانونلرنی تعدیل و اصلاح قیلور ایچون کیلـگان بر دین حقنده: «ایسکیلـکنی صاقلاوچی، تجدد

وترقی‌گه خلاف» دیب دعوی قیلورغه ممکن بولماسه کیره‌ك . اگرده اسلام دینی تجدد و ترقی‌گه ، اصلاح و اجتهادغه مخالف بر دین بولسه ایدی ، اسلام دنیاسی خالص دین‌گه تابع بولدقلری وقتلرده بو قدر ترقی ایته آلماغان بولور ایدی .

«کوفه» شهرینی بنا ایتکان وقتده حضرت عمر طرفندن : «یورتلر ایکی قاتدن آرتق بولماسون ، زور اورام‌لر اون‌اوچ و کچوك اورام‌لر یدی آرشیندن تار قالماسون ، مسجد میدانی آلتمش آرشین مربع بولسون» دیب فرمان بیرووی و ابو حنیفه حضرتلرینك : «طبیب بولماغان شهرلرده ترکلك قیلو درست توگل» دیب فتوی بیرووی مرویدر . ترقی وتجددگه خلاف بولغان بر دینده رسول الله صحبتی ایله مشرف بر خلیفه‌نك ومعتبر بر مجتهدنك شوشندی صرف اجتماعی و دنیاوی بولغان فرمان و فتوی بیرولری مناسب بولادرمی ؟

اسلام دینی تجدد واصلاحغه ضد بولسه ایدی ، مونك اچنده مالك وشافعی ، سفیان ثوری و احمد ، خصوصا کامل معناسی ایله حریت فکریه‌دن عبارت بولغان ابو حنیفه مذهبی کبی یاڭی مذهبلر چیقماغان ، چیقسه‌لرده یاشاماگان بولورلر ایدی طوغروسی ، اسلام دینی تجدد وترقی‌گه توگل بلکه محافظه‌کارلك وایسکیلك‌گه مخالفدر .

«اجتهاد منقرض» دیبوچیلر اوزلری نی قدر الوغ و محترم بولسونلر ، کوڭللری یاخشی و نیتلری درست بولسون ، سوزلری یاڭلش و اسلام دنیاسی ایچون ضررلیدر .

«دورت مذهبدن برینه ایه‌رمك ، رسول اللهنك اوزینه ایه‌رمك» بولسه خلقلر ایچون ممکن قدر قرآن وسنت‌که ایه‌رمك لازم بولادر . چونکه دورت مذهب اماملرینك هر بری ، دلیللرینی بلمی طوروب اوزلرینه ایه‌رمکدن منع ایتولری ، ابوحنیفه حضرتلرینك : «حرام علی من لم یعرف دلیلی ان یفتی بکلامی» دیبوی (۱) مشهوردر . ابو حنیفه‌نك معتبر شاگردلرندن بولغان زفر بن هذیل ، ابو یوسف ، عافیة بن یزید و باشقه‌لردن هم اوشبو مضمونده سوزلر روایت ایتوله‌در . ایندی شولای بولغاچ : «حنفیه مذهبینه خلاف کورلگان هر بر حدیث ، منسوخ یاکه باشقه بر قوتلی دلیل قارشوسنده مرجوح بولوغه حمل قیلنور» دیگان سوز (۲) نیچوك درست بولسون ؟

درستینی سویله‌رگه کیره‌ك : فلسفه حقنده «ابن رشد مذهبی» اسملی مذهبنك مؤسسی ابن رشد توگل بلکه آننك شاگردلری و شاگردلرینك شاگردلری

(۱) المیزان للشعرانی . ج ۱ ص ۴۷ .
(۲) اصول ابی الحسن عبید الله الکرخی . ص ۸۴ .

Из фондов Российской национальной библиотеки

بولغانی کبی حنفیه، شافعیه، مالکیه، حنبلیه اسملی مذهبلرنك مؤسسلری‌ده ابوحنیفه و شافعی، مالك و ابن حنبل توگلدر. بلکه مذکور مذهبلر، شول ذاتلرنك ارتحال قیلولرندن کوب صوك، باشقه‌لر طرفندن تأسیس قیلندیلر و مؤسسلرنك شهرتلری و نفوذلری نسبتنك ایپه‌روچیلری کوب یاکه آز بولدی. مذکور امام‌لرنك شوشی اش‌گه رضا بولوب بولماولری معلوم توگل. کمالاتلری و حسن اخلاقلری، زهد همده دین اشلرنده اعتبارلی و احتیاطلی بولولری، شهرت‌گه التفاتسزلقلری ملاحظه‌غه آلنسه، اوزلرینه موندی مذهبلر نسبت ایتلوگه، بیك کوب اورنلرده اسملر بیلك سؤ تصرف و قالقان قیلنولرینه رضا بولوب بتماسه‌لر کیرەك. والله اعلم بالصواب والیه المرجع والمآب.

***

بحثنك خلاصه‌سی اوشبودر: قدرتلرندن کیلگان آدملر قرآن و حدیثلر ایله عمل قیلورغه و قدرتلرندن کیلمه‌گانلرده قرآن و حدیثلرنی آڭلارغه مقتدر بولغان آدملردن صوراب عمل قیلورغه تیوشلی.

کتب سته‌ده کورلگان حدیثلرنك هر بری ایله عمل قیلو درستلگنده عالملری اشانچلی بولغان ذاتلرنك نزاعلری یوقدر. شونك ایچون ممکن بولسه هر بر حدیث ایله عمل قیلور، اگرده مضمونلری بر برینه خلاف بولو سببلی حدیثلرنی جیو ممکن بولماسه اوزینك حالینه، کوڭلینك میل قیلوینه قاراب عمل ایتار. حدیثلرنك منسوخ بولمق احتماللرینك ضرری یوق. چونکه حدیثلر نك منسوخ بولغانلری‌ده مجتهدلرنك منسوخ بولماغان سوزینه کوره اعتماد-لیره‌کدر. ناسخنی بلگان‌گه قدر منسوخ ایله عمل قیلوب طورو درستلگی، مونك ایچون اخراوی و دنیاوی جزا یوقلغی هر بر علم اهلینه معلومدر. مونك اوستینه حدیثلرده منسوخ و مأول یاکه مقید و مخصص بولمق، اوشنداق ندب ایچون بولغان امرلرندن وجوب، وجوب ایچون بولغان امرلرندن ندب آڭلامق کبی احتماللری بولسه موندی احتماللر، آرتغی ایله فقها سوزلرنك باردر. احتمال بولا طوروب فقها سوزی ایله عمل قیلو یاراسه حدیث ایله عمل قیلو بیگره‌ك ده یارارغه تیوشلی. قرآن و حدیث ایله عمل قیلور ایچون مجتهد بولو شرط توگل بلکه عربچه بلمك کافیدر. مسئله‌لرنی بیگل آڭلاتا بلوده، رسول الله حضرتلری مجتهدلردن آرتغراق بولسه کیره‌ك.

بو سوزلر هر کیمنك اوز ذمه‌سینه لازم بولغان عبادت و عمللر حقنده‌در. اما حکم و قضاغه محتاج بولغان مسئله‌لرده خلقلار، اوز فکرلرینه کوره توگل

بلکه قاضی فکرینه کوره حکم قیلنورلر. شونڭ ایچون بو خصوصده صرف حقوق مسئله‌سی بولوب‌ده حل قیلنووی قاضی حکمینه توقف ایتکان «شفعه» مسئله‌لری ایله شبهه صالورغه اورن یوق. قاضینڭ خصملردن مذهب تیکشررگه و طرفین مذهبلرینه کوره حکم اعلان قیلورغه حقی یوق ایکانلگی معلوم. اول اوزی هر اشنی اوز اجتهادینه و دستور العمل طوتوله طورغان قاعده‌لر بوینچه حل و فصل ایدرگه تیوشلی. قاضی عملنده، طرفین‌غه نسبت ایله «تلفیق» احتمالی اصلا یوق.

هر بر مسئله‌ده ییڭل یولنی اختیار قیلودن‌ده دین ایله اوینامق وشریعتنی استخفاف قیلمق لازم توگل. مونڭ غایه‌سی ایسه عزیمتنی قویوب رخصت ایله عمل قیلمق بابندندر. مسلمان بولغان آدملر هر وقت رخصت ایله‌گنه توگل بلکه عزیمتلر ایله‌ده عمل قیلورغه کیره‌ك. لکن بو «اولی» و «افضل» بابندن بولوب اصل جواز خصوصینه مونڭ تأثیری بولماز. شولای بولسه‌ده چیت کشیلرنڭ حقلری ضائع بولو و یاکه باشقه‌لرغه نیچوك بولسه‌ده ضرر ایتو لازم کیلسه رخصت یولینه کرمازگه ونفس‌گه بوی صونمازغه تیوشلی. اما مونندی احتماللردن سلامت ومحض، الله ایله بنده‌نڭ اوز آراسنده بولغان اشلرده رخصت ایله‌گنه عمل قیلوده ضرر بولماسه کیره‌ك. ناگاه بر کشی اوزی حقنده، عزیمتلر ایله عمل قیلو سببندن آورلق پیدا بولوب‌ده صوڭندن حتی رخصت ایله عمل قیلودن‌ده بیزو و محروم بولووینی ظن ایتسه اول وقتده رخصت ایله‌گنه عمل قیلو متعین بولور. «وما جعل علیکم فی الدین من حرج» (حج ۷۷)، «یرید الله بکم الیسر ولا یرید بکم العسر» (بقره ۱۸۲)، «ما یرید الله لیجعل علیکم من حرج» (مائده ۹)، «لیس من البر الصوم فی السفر» (صحیح بخاری. ج ۲ ص ۲۳۸)، «ما خیر رسول الله صلی الله علیه وسلم بین امرین الا اختار ایسرهما ما لم یکن اثما فان کان اثما کان ابعد الناس منه» (صحیح مسلم. ج. ۲ ص ۲۱۵).

هر حالده اسلام شریعتی، انسانلرنڭ جفالانولری و آنڭ یوزندن زحمت و مشقتلرگه توشولری ایچون قویلغان و هیچ بر طریق ایله قیملدی آلمازلق صورتده قورلغان قیدلردن، بغاولردن عبارت توگل بلکه الله تعالی‌نڭ لطف ورحمتلرندن، کوڭللرینی تربیه ایتوچی روحانی لذتلردن، هیئت اجتماعیه‌نی عدالت و راحتلك اوزرنده اداره قیلوچی معنوی قوتلردن عبارتدر. «وما ارسلناك الا رحمة للعالمین» (انبیاء. ۱۰۷).

٦

نسخ و رعایت مصلحت

٣٠) عبادات ومعاملاتدن عبارت بولغان شرعی حکملرنك قوتده اوزلرندن توبان درجەده بولماغان ایکنچی بر شرعی حکملر ایله آلماشنولری «نسخ» وصرف معامله قسمندن گنه بولغان بر حکمنی شارع مقصودینه ذریعه بولسون ایچون اورنینه کیتورمی طورو «رعایت مصلحت»در. «رعایت مصلحت»، اجماع و قیاس قبیلندن شرعی دلیلدر.

نسخ، عملی هم وقتلی بر حکمنك مدتی تمام بولغانلغی شارع طرفندن ایکنچی بر فرمان ایله اعلام قیلودن عبارتدر. مونلردن اولگیسی «منسوخ» وصوڭغیسیده «ناسخ» اسمنده بولور. بر آیت و حدیثنك منسوخلگی حقنده تعیین ایله قرآن وسنتده ذکر قیلنغان بولماسەده اسلام عالملرینك کوبرەك قسملری قرآن وحدیثده بعض بر منسوخ نرسەلر بولووینی جائز کورمشلردر. صحابەلرنك بعض معاملەلرندن و تابعینلرنك سوزلرندن مذکور روشده نسخلر بارلغینی آڭلاب شوڭا قرار بیرمشلردر. حتی ابو مسلم (١) الاصبهانی‌نك خلافلق قیلووی اعتبارغه آلنماسه بو اورنده ذکر ایتولگان معنا ایله حدیثلرده و قرآنده «نسخ» درستلگینه هم واقع بولووینه اتفاق بار دیرگه ممکن. بر شریعت، ایکنچی بر شریعت ایله منسوخ بولووی عقل قاشنده درست بولسه بر شریعتده بولغان بعض بر حکملرنكده ایکنچی بر حکملر ایله منسوخ بولووی‌ده عقلغه خلاف بولماز. چونکه مونندی اشلر، حاللر و زمانلرنك مصلحتلرینه تابعدر. لکن بو یرده مذکور بولغان معنا ایله «نسخ»، قرآن کریمده بولسەده بیك آزدر. «ناسخ»نك «منسوخ»غه کوره قوتلی و هیچ بولماغانده آنك ایله بر مرتبەده بولووی شرط قیلنو حقنده عالملر آراسنده

(١) ابو مسلم محمد بن بحر الاصفهانی. کان نحویا کاتبا بلیغا مترسلا متکلما معتزلیا له «جامع التأویل لمحکم التنزیل» فی التفسیر اربعة عشر مجلدا توفی سنة ٣٢٢.

Из фондов Российской национальной библиотеки

خلاف بار. ابو حنیفه حضرتلرینڭ بو طوغروده بولغان اوز فکری معلوم توگل ایسه‌ده «حنیفه» مذهبنده بولغانلر عموما و بعض مذهبلرگه تابع عالملردن کوبلر اوشبو شرطغه رضا توگللر. مونلر، قرآن آیتلرینڭ هیچ شرطسز نیسز (اوزلرندن ضعیف بولغان دلیللر ایله‌ده) منسوخ بولووینی جائز کوره‌لر.

سلف و عموما مقدمه‌گی عالملر قاشنده بولغان «نسخ»گه کوره اصول فقه عالملری و عموما صوڭ اماملر قاشنده بولغان «نسخ» خاصدر. چونکه مقدمه‌گی عالملر بو برده تعریف ایتولگان «نسخ»گه‌ده «نسخ» دیدیکلری حالده «مطلق»نی قیدله‌مك، «عام»نی خاصلاماقنی، «مبهم» و «مجمل»لرنی بیان و ایضاح ایتمك کبی نرسه‌لرگه‌ده «نسخ» دیلر (۱). شونڭ ایچون اصول فقه عالملری و متأخرون قاشنده‌غی «نسخ»، قرآنده غایت آز بولوب مقدمه‌گی عالملر اصطلاحلرینه کوره بولغان «نسخ» کوبره‌کدر. متقدمون طرفندن «ناسخ ومنسوخ» خصوصنده تألیف ایدلگان اثرلرده منسوخ آیتلر کوب کورساتلوینڭ سببی اوشبو سوزلردن آڭلاشلور. هر حالده ناسخ و منسوخ طوغروسنده سوز چیقغانده اوشبو ایکی اصطلاحنی خاطرده طوتارغه و اشلرنی شوڭا کوره یورتورگه تیوشلی.

اوشبو اورنده ذکر ایدلگان تعریفگه کوره (بو تعریف صوڭ اماملر هم اصول فقه عالملرینڭ ایدیکی حاضرگنه بیان قیلندی) رسول الله زماننده قرارلانوب قالغان حکملرنڭ صوڭندن منسوخ بولو احتماللری یوق. قرآن کریمده صدقه مصرفی ایدلوب صانالغان «مؤلفة قلوب» صنفندن بعض بر فردلرگه حضرت ابوبکر طرفندن صدقه بیرلمگان بولسه بو اش «نسخ» همده علة بتووی سببلی حکم بتووی بابندن توگل (۲) بلکه اوشبو یرده ذکر ایتدیکمز «رعایت مصلحت» بابندن بولاچقدر. حالبوکه حضرت ابوبکر «مؤلفة قلوب» جمله‌سندن حساب ایدلگان معلوم شخصلرگه‌گنه بیرمگان ایدی. آندن ایسه «مؤلفة قلوب»گه بتونله‌ی بیرماگانلك یاکه بیررگه تیوش بولماغانلق لازم کیلمیدر. بو اشنی علة بتووی سببلی حکم بتووی قاعده‌سینه کرتورگه ممکن بولماسه کیره‌ك اوشبو سببلر ایچون:

۱) «مؤلفة قلوب» صنفینه رسول اکرم صدقه بیرگان بولسه بو واقعه اسلامنڭ تمام قوت و شوکت صاحبی بولوب عزتنڭده اڭ یوقاری درجه‌سینه

(۱) الموافقات. ج ص ۵۹.

(۲) ان الحکم لا یحتاج فی بقائه الی بقاء علته لثبوت استغنائه فی بقائه عنها شرعا لما علم فی الرق والاصطباع والرمل. فتح القدیر. ج ۲ ص ۱۵.

کوتارلگان وقتده (حنین صوغشندن صوڭ) بولغان ایدی. ۲) حضرت ابوبکر و حضرت عمرنڭ: «هذا شیٔ کان یعطیکم رسول الله صلی الله علیه وسلم تألیفا لکم و اما الیوم فقد اعزالله الدین فان ثبتم علی الاسلام و الا فبیننا و بینکم السیف» دیگان سوزلری (۱) «مؤلفة قلوب» فرقه‌سی اسمندن صدقه صوراوچیلرغه توگل بلکه: «بزگه رسول الله صدقه بیره‌در ایدی، شونڭ ایچون سزده بیرگز!» دیب خصوص اوز شخصلری اسمندن صوراوچیلرغه بیرلگان جوابدر. حضرت ابو بکر و عمر طرفندن عینیه بن الحصن‌نڭ کوڭلی تألیف ایتولورگه حاجت کورلمادیکندن، باشقه بریننڭ کوڭلی تألیف ایتولورگه حاجت کورلماووی لازم توگل. اوشنداق بر وقتده کوڭللری تألیف ایتولورگه حاجت بولماودن شوندی خلقلرنڭ کوڭللرینی هیچ وقتده تألیف ایتارگه حاجت بولماووی‌ده لازم کیلمیدر. دنیانڭ، و حاجاتنڭ آلماشنوب طورووی بر چیکگه یتوب طوقتالغانی یوق، بلکه همیشه بولوب طورووی ممکن.

***

«رعایت مصلحت» ایسه خصوص «معاملات» بابنده، نص برله ثابت بولغان یاکه نیندی بر شرعی دلیل‌گه مستند بولسه‌ده اجراسی مطلوب بولغان بر قاعده‌نی، ایکنچی جهتدن الوغ بر مفسده چیقووی احتمال بولدیغندن شارع مقصودینه موافق بولووی ظن قیلنو شرطی ایله اجرا قیلمی طورودن عبارتدر. اوشبوڭا کوره الوغ بر مصلحت اجبار ایتووینه کوره حتی نص ایله ثابت بولغان شرعی بر حکم (معامله) نی‌ده وقتلی اوله‌رق یورتلمی طورو ممکن بولور. رسوللر، بنده‌لرنڭ منفعتلری ایچون یبارلدیکلرندن، نص ایله ثابت بولغان فرماننی یورتوده مذکور منفعت فوت بولمق احتمالی یاقین بولسه شوشی منفعتنی ضائع قیلودن قورتلوغه ذریعه بولسون ایچون مذکور فرمان یورتلمی طورووی لازم کیلور. حقیقت حالده بو اش، «نص» ایله «مصلحت» آراسنده تعارض کیلوب‌ده مصلحتنی رعایت قیلو جانبی ترجیح ایتولگان ماده بولادر. طبیعی، بو صورتده «نص» ایله «رعایت مصلحت» جهتلرینڭ هر بری تیکشرلورگه و قایو طرف ضعیف بولوب‌ده قایوسی قوتلی ایدیکینی بلورگه و نهایت بو طوغروده‌غی «اهون الشرین» نی اختیار قیلورغه تیوشلی. حتی بعض وقت بر بریننه خلاف بولغان ایکی تورلی «رعایت مصلحت» جهتی ظاهر بولوب آرالرنده معارضه یورووی‌ده احتمال بولور.

(۱) للامام المبسوط السرخسی. ج ۳ ص ۹.

Из фондов Российской Национальной библиотеки

نص برله ثابت بولغان تکلیفلرنی «رعایت مصلحت» قاعده‌سینه کوره اجرا قیلمی طورو ممکن بولسه. تکلیف مرتبه‌سندن توبان بولغان نوسه‌لرنی یوروتمی طورو بیگره‌کده ممکن بولور.

«رعایت مصلحت» قاعده‌سی اوزی‌ده قیاس و اجماع قبیلندن اسلام قاعده‌لرندن بر قاعده و شریعت دلیللرندن بر دلیلدر. رسول الله‌نك احوالی، خلیفه‌لرنك قضا و ماجرالری، اداره و معامله‌لری تیکشرلسه موڭا مثاللر کوب تابلور. نمونه بولسون ایچون بو یرده بزلرهم بر ایکی مثال کیتورمکنی موافق کوردك:

١) رسول اکرم اوزی سویگان بیك کوب اشلرنی، مداومت ایتو سببندن امت طرفندن فرض دیب اعتقاد قیلنو وی احتمال طوتولدیغندن مداومت ایتماز، بلکه درستلگینی بلدرر قدر یعنی بر ایکی دفعه ایله‌گنه قناعت قیلور ایدی.

٢) رسول اکرم: «اگرده قریش قومی طرفندن سؤ تفهم بولو و فتنه چیقودن خوفم بولماسه ایدی قریش پلاننده بولغان کعبه بناسینی ابراهیم پیغمبر پلانی ایله تعمیر قیلور ایدم» مضموننده بر سوز سویله‌دیکی مرویدر (١). موندن ایسه کعبه بناسینی اوزگرتو طوغروسنده اراده‌سی کامل بولسه‌ده بر فتنه چیقودن صاقلانو (عمومی مصلحتنی رعایت) قیلو ایچون بو اشدن واز کیچکان بولووی آڭلاشلور.

٣) قرآن کریمده بیان ایتولگان حدلر، اورنلر و زمانلر ایله، غازیلر هم فقیر و بایلر ایله قیدله‌نماولری اوستینه شونلرنی اجرا قیلو اسلام حکومتلری و خلیفه‌لر اوستنك بورچ ایدی. حالبوکه رسول اکرم صوغش یرنك قول کیسودن نهی قیلدی. حضرت عمرده اوزینك خلیفه‌لگی وقتنده صوغش یرلرنده (بو کونگی اصطلاحغه کوره «ۋایاننی پالاژینیه» اعلان ایتولگان اورنلرده) حدلرنی یورتودن منع قیلوب امیرلرگه فرمان تاراتدی. آچلق بولغان بر ییلده اوغریلرنك قوللرینی کیسونی عموما اسقاط ایتدی.

٤) مالك بن نویره‌نی اولدردیکی و شول ساعت ایله آنك خاتونینی نکاحلاب آلدیغی ایچون خالد بن الولید اوزرینه، حضرت ابو بکر قرآنده مذکور حدنی یورتمادی.

٥) حاطب بن ابی بلتعه‌نك قللری مزینه قبیله‌سندن برینك دوه‌سینی اوغرلاولری ثابت بولدیغنده قوللرینی کیسو ایله حضرت عمر حکم ایتکان

(١) صحیح البخاری. ج ٢ ص ١٥٦-١٥٧. صحیح ج مسلم. ١ ص ٣٧٧.

Из фондов Российской национальной библиотеки

ایدی، لکن صوڭندن بو حکمنی اجرا ایتدرمادی.

٦) قادسیه کوننده ایسرتکچ ایچوچی ابو محجن اوزرینه، عسکر امیری بولغان سعد بن ابی وقاص حضرتلری حد یورتدرمادی (کتاب الخراج. ص ١٧).

٧) حضرت رسول، خاتونلرنی مسجدگه یورودن منع ایتمازگه قوشقان ایدی. صوڭ عالملر، شوشی امرنی قسما اجرا ایتمادیلر و بر صنف خاتونلرنڭ بعض وقتده یورولرینی بتونله‌ی منع قیلدیلر.

٨) حضرت عمر ایله حضرت عثمان اوزلرینڭ خلیفه‌لك وقتلرنده مسجد حرامنی کیڭایتدیلر. اوز اختیارلری ایله یورت اورنلرینی صاتارغه رضا بولماغان کشیلرنڭ یورت اورنلرینه تیوشلی قیمتلرینی تعیین قیلوب بیت-المالغه امانت یوللو صالدیلرده یورتلرنی جبری صورتده بوزدروب مسجد حرامغه کرتدیلر. یورت خواجه‌لری، صوڭندن اوزلرینه تیوشلی بولغان آقچه‌لرنی بیت المالدن آلدیلر. حالبوکه هر کیمنڭ ملکی کیره‌ك مسجد قیلور ایچون‌ده بولسون شریعت حکمینه کوره محفوظ و مصون ایدی.

٩) حضرت رسول زماننده و حضرت ابو بکر خلیفه‌لگی وقتنده، «طلاق» برگنه کلمه ایله بولغانده، کیره‌ك «اوچ» سوزی قوشوب ده آیتسون برگنه بولووی ایله حکم ایتوله‌در ایدی. حضرت عمر زماننده‌ده اوشبو حال بر مدت دوام ایتدی. صوڭره بو حکمنی بتردیلر و: اوچ ایکانلگینی بلدره طورغان سوز بولغانده کیره‌ك اوچ سوز برله و کیره‌ك برگنه سوز برله بولسون اوچ طلاق واقع بولووی ایله حکم ایته باشلادیلر.

١٠) حضرت عثمان خلیفه وقتنده حجگه باردی و مسافر بولا طوروب اویله، ایکندی و یستو نمازلرینی «منا»ده دورت رکعت اوقودی (١) و بو طوغروده: «دورت رکعتلی نمازلرنی قسقارتمی اوقو، رسول اللهنڭ سنتینه خلاف بولووینده شبهه یوق. لکن بو زمانده قر عربلری و بیك کوب جاهل قوملر مسلمان بولدیلر، آنلردن کوب خلقلر بو کون اوشبو یرلرده بزگه اویوب نماز اوقیلر. اگرده مسافر نمازی اوقوسام حقیقت حالدن غافل بولغان شول آدملر نمازلرنڭ شول روشده فرض بولووینی ظن قیلورلرده اویلرینه قایتقاچده (مسافر توگل وقتلرنده‌ده) شولای ایکی گنه رکعت اوقوب یوررلر،

(١) صحیح البخاری. ج ٢ ص ٣٥ صحیح مسلم. ج ١ ص ١٩٤. بو ماده «معامله» بولودن بیگره‌ك «عبادت» بولسه کیره‌ك. لکن بزنڭ ایچون مونڭ ضرری یوق بلکه فائده‌سی بار.

Из фондов Российской Национальной библиотеки

شوشی احتمالدن قورقووم سببلی مسافر نمازی اوقورغه تیوشلی بولغان نمازلرنیده دورت رکعت ایتوب اوقورغه لازم کیلدی» دیب عذر بیان ایتمشدر (١).

(١) قصاص حکمی عام و ابدی شریعت بولوب مونی اجرا قیلمق خلیفه‌لر اوستنده بورچ بولغانی حالده خلافت منصبینه چیقدیغنده حضرت علی، خلیفه عثمان بن عفاننی اولدروچیلر حقنده شوشی حکمنی یورتورگه مباشرت ایتمادی (تاریخ الامم. ج ٥ ص ١٥٨). چونکه اوزینڭ حکومتی تایانورلق کوچلی بر پارتیه یوقلغینی یاخشی بلدیکندن حضرت علی، شول قصاص مسئله‌سینه کرشونڭ عاقبتی الوغ ضررلرغه مؤدی بولاچق دیب بلور ایدی. مونلردن باشقه مثاللرده کوپ.

اوشبو مذکور ماده‌لرده رسول الله نڭ مرادی ایتولمی قالووی، سنت حتی‌که نص برله ثابت بولغان اشلرنڭ اجرا قیلنماوی عمومی مصلحتنی رعایت ایچوندر.

عمومی مصلحتنی رعایت قیلو یوزندن نص ایله عمل قیلماونڭ مثاللری مدنیتلی قوملرنڭ زاقونلرندەده بار. صودغه بیرلورگه تیوشلی بولغان بعض بر جنایت اشله‌وچیلر صودغه بیرلمی قالالر و بعض بر وقت زور جزا ایله حکم ایتکان محکمه، اوزی حکمداردن مذکور محکومنڭ جزاسی ینگلله‌یونی یاکه عفو قیلنونی صوریدر. چونکه اوزی زاقون بوینچه حکم قیلورغه مجبور بولغان اما زاقون مرادینه موافق کیلگان ایکنچی بر عمومی مصلحتنی رعایت قیلو جهتندن شول محکوم عیبسز قالورغه تیوشلی کورلگان بولادر.

١٨٥٧ نچی یلده تصنیف ایتولگان زاقون کتابینڭ ١١ نچی جلد ١ نچی قسم ١١٣٦ نچی ماده‌سی بوینچه اورنبورغ صوبرانیه‌سینڭ پریدسیداتلی بولغان مفتی، شول اداره نظارتنده بولغان مسلمانلر طرفندن انتخاب قیلنورغه تیوشلی ایدی. زاقونده شوشی ماده تصریح ایتوله طوروب ایکی مرتبه مفتی نصب ایتولدی اما هیچ برنده مذکور زاقون ایله عمل قیلنمادی (زاقون شولای بیورسه‌ده «رعایت مصلحت» آنڭ ایله عمل قیلماونی لازم ایتدی دیمکدر). صوگره اوشبو ماده بتونله‌ی نسخ قیلندی. ١٨٩٦ نچی یل تصنیف ایتولگان

(١) حضرت عثماننڭ دورت رکعت اوقووینی ایشتدیکنده ابن مسعود «انا لله و انا الیه راجعون» دیب استرجاع ایتمش ایدی. صوگره اوزیده دورت اوقودی و بو طوغروده اعتراض قیلوچیلرغه «الخلاف شر» دیدی. فتح الباری. ج ٢ ص ٣٨٢. و کتاب اختلاف الحدیث للامام الشافعی رحمه الله ص ٧٤.

Из фондов Российской национальной библиотеки

زاقون کتابینک ۱۱ نچی جلد برنچی قسم ۱۴۲۱ نچی ماده‌سی هم ۱۴۱۶ نچی ماده‌نک لاحقه‌سی ایله کوب زمانلر عمل قیلنمی طوردی.

حنفیه مذهبینه مخصوص کتابلرده «رعایت مصلحت»، مستقل بر دلیل بولوب کورسانلماسه‌ده بیک کوب مسئله‌لردن «رعایت مصلحت» آنلر قاشینده معتبر بولووی آنکلاشلور. مثلا: «بو مسئله حقنده مقدمه‌گی عالملر شولای دیگان بولسه‌لرده، ضرورت بولو سببلی صونک عالملر آننک خلافینه فتوی بیردیلر» دیگان سوزلری «رعایت مصلحت»گه مبنیدر. «ضرورت» و «تعامل» هم «عرف» کبی سوزلر، «رعایت مصلحت» سوزینک ایکنچی تورلی تعبیری‌گنه‌در.

«رعایت مصلحت» قاعده‌سینک اصلی «لا ضرر ولا ضرار» کبی حدیثلر بولدیغندن شرعی حجتلردندر. فقیهلرنک: الامور بمقاصدها، المشقة تجلب التیسیر، الضرر یزال، العادة محکمة، الیقین لا یزول کبی کلیه‌لری، اوشبو «رعایت مصلحت» قاعده‌سینک فرعلرندندر.

«رعایت مصلحت» قاعده‌سینک اجتماعی حاللر ایچون بیک کوب فائده‌سی بولورغه ممکن و شونک ایله برابر سؤ تصرف ایتلوب شریعت حکملرینی تعطیل قیلورغه و مهمل طوتارغه قورال قیلنووی‌ده ممکن. شونده سؤ تصرف بلاسینه اوچرالماسون ایچون بو طوغروده مهم شرطلر قویلمشدر. شول شرطلر تابلمادیغنده «رعایت مصلحت» قاعده‌سینی عمل‌گه قویمق درست بولماز. اول شرطلر شونلردر:
۱) اگرده «رعایت مصلحت» ماده‌سی، قطعی حکملرگه قارشو کیله‌چک بولسه بو وقتده «رعایت مصلحت» شارعنک مقصودی ایکانلگی قطعی درجه‌سنده معلوم بولسون، شارعنک مقصودی قطعی صورتده توگل بلکه ظن‌غنه بولسه اول وقتده «رعایت مصلحت» اسمی ایله شریعتنک قطعی حکمینی اجرا قیلمی طوتو درست بولماز. قطعی حکملردن باشقه‌لرده ظن غالبگه بنا قیلوب «رعایت مصلحت» حکمینی یوروتمک ممکن بولور. ۲) «رعایت مصلحت»گه بنا قیلنه‌چق نرسه‌لر عادتی آدملر و یاکه فردلر طرفندن توگل بلکه مجتهدلر هیئتی (بزنک بو رساله‌ده بیان قیلنغان «اجماع امت» اسملی هیئت) طرفندن‌غنه قرار بیرلسون.
۳) شونک ایچون «رعایت مصلحت» ماده‌سی عقیده‌لر، عبادتلر خصوصنده توگل بلکه معاملات حقنده یاکه عبادت بولوب‌ده شونک اجتماعی جهتنده‌گنه بولسون. اوشبو اوچ تورلی شرطدن بری‌گنه تابلماسه‌ده «رعایت مصلحت» ماده‌سینه بنا قیلوب عمل ایتو درست بولماز. شوشی شرطلر تابلماغان «رعایت مصلحت»لر شرعی حجتلردن صانالماز.

* * *

بیك كوب زمانلردن بیرلی اسلام حكومتلرنده حتی خلیفه‌لر تصرفنده بولغان مملکتلرده‌ده قرآن شریف ایله ثابت بولغان قطعی حكملر اجرا ایتولمیدر. مثلا: قرآن كریم طرفندن قطعی فرمانلر ایله بیورلغان هر تورلی قصاص، دیت، جلد حكملری یوروتلمی بلکه آنلر اورنلرینه شیخ‌الاسلاملر فتوالری، سلطان وخلیفه‌لر امضالری ایله قوت‌گه کرگان باشقه بر جزالر یوروتوله‌در. «ربا» کبی اشلر ایچون فرانسز قانونلرندن آلنغان جزالردن باشقه جزالر بارلغی‌ده بلنمی. «ربا»نڭ حراملغی قرآنده اوقولا، حدیثلرده کورله و شونلردن اقتباس ایتولوب یازلغان فقه کتابلری تورکیا، مصر، تونس مملکتلرنده شاگردلرگه درس ایتوله اما بو اشلر باری سوزده‌گنه بولوب عمل‌گه قویلمی. بلکه اسلام حكومتلری وخلیفه‌لری اوزلری آوروپالولردن بورج آلوب طورالر هر یل ایچون تعیین ایتولگان ربانی بیره آسه‌لر اوزلرینی بختیار صانیلر. اصل بورچنڭ توله‌نوینی امید ایتکان‌ده یوق بلکه بورچ آلور ایچون آقچه تابونی الوغ غنیمت صانیلر.

شیخ‌الاسلام فتواسی و خلیفه امضاسی ایله توزولگان نظاملر رجم حكمینی یورتمازگه، خمر ایله صاتو ایتارگه، فاحشه‌لر طوتوب کسب قیلورغه مساعده بیره، حتی فاحشه‌لرنڭ سلامت بولوب بولماولرینی تیکشروب طورر ایچون اسلام حكومتی فاحشه‌لرنی اوز حمایه‌سینه آلا، اسلام حكومتلری شوشی اش ایچون وظیفه‌لر بیروب دوقتورلر تعیین قیله‌لر. اگرده وهابیلر استثنا قیلنسه‌لر قرآنده مذکور بولغان «حد»نی بر یوزنده بولغان مسلمانلر بالاتفاق هم‌ده بو کوندن‌گنه باشلاب توگل بلکه بیك کوب عصرلردن اعتبارا یوروتمیلر.

هر عصرنڭ عالملری چبن قاناتی قدرگنه بر نرسه کورلسه «الساکت عن الحق شیطان اخرس» دیب میدان‌غه چیقسه‌لرده، صوڭغی زمان عالملری قزلرغه یازو اوگره‌تونی، بالالردن قارا تاقته‌لرغه یازو یازدرونی، خاتونلرنڭ یوزلری آچق یورونی شریعت اسمندن انکار ایتسه‌لرده قرآن حكمی ایله ثابت بولغان حدلرنڭ یورتلماولری و حراملغی قرآنده آچیق بیان ایتولگان ربانڭ شایع بولووی حقنده ایرن آچوچی بارلغی بلنمی.

ایندی یاروم عصر بولوب کیله‌در هر یرده‌گی مسلمانلر بانق ایله معامله قیله‌لر. شوشی آدملر ایچنده اوزلرینی اهل جنتدن، مخالفلرینی اهل جهنمدن صانی طورغان دیندارلرده بار، حالبوکه بانقلار اوزلری صرف ربا اصولینه قویلمش اداره‌لردر. بانق ایله معامله قیلوب‌ده فقها بیان ایتکان ربادن سلامت بولوینی

Из фондов Российской национальной библиотеки

دعوی ایتوچی آدم، صوغه باتوب‌ده قوری چیغوو ینی دعوی قیلوچی آدم ایله بر درجه‌ده‌در. روسیه ایچنده نماز قویو حقنده اکراه بولماسه ربا ایله عمل قیلو حقنده‌ده یوق.

التحیات اوقوغانده بارمق کوتاررگه‌می یوقمی؟ آشنی طوز قابوب باشلاو سنتمی، توگلمی حقنده بایلرنك مجلسلری نیچه یللر شاولاب طوردی، حاصلسز و معناسز بولسه‌لرده قربان حقنده یازغان رساله‌لری برگه جیولسه بر موزه خانه طولدررلق بولدی، علمی و اجتماعی اهمیتلری یوق مسئله‌لر خلقمز ایچون الوغ بر سرمایه بولوب نیچه یللر دوام ایتدی، فقط بانق وربا حقنده شریعت که تطبیق قیلنوب (کیره‌ك جوازینه و کیره‌ك حراملغینه بولسون) توزولگان بر رساله و یونلی باشلی حتی بر مقاله کورلمادی. تجاهلنك بو قدریسی ایندی کیلشمیدر.

دینی قاعده‌لر ایله عمل ایتماوده مسلمانلر ایله خرستیانلر حذو النقطه بالنقطه بر یولدن بارالر. خرستیانلر عهد عتیق و عهد جدید حکملری ونصیحتلری ایله عمل قیلورغه آشقمادقلری کبی مسلمانلرده حتی قرآن کریمنك ظاهری بولغان کوب حکملری ایله عمل ایتمیلر. فرق شولدرکه خرستیانلر اوزلرینك شرعی حکملرینی صوبرانیه‌لر یاصاب لغو قیلدقلری حالده مسلمانلر ایسه قرآن کریم حکملرینی لغو ایتمی‌گنه عمل قیلماز بولدیلر.

اسلام دنیاسنده حدودلرنك، قصاص و دیتلرنك اجرا قیلنماولری، بو کونگی‌گنه اش توگل بلکه بیك کوبدن بیرلی دوام ایتوب کیله‌در. استانبول عالملری طرفندن تماکو تارتوچیلرنی کافر قیلوب رساله‌لر توزولگان وقتلرده‌وق تورکیاده حدود یورمیدر وموگاده خلق شول قدر اوگره‌نمش ایدیلرکه حتی آزغنه‌ده راحتسزلك سیزلمیدر ایدی.

*

اسلام مملکتلرنك (وهابیلر مستثنی) قرآن ایله ثابت بولغان، حد وقصاصلرنك یوروتلماووی حقنده بو کونگی علم اهللری طرفندن اوشبو و جهلر سویلنه‌در:

١) تورمه یوق، صاقلارغه صالدات یوق، یابوب طوررغه زندان یوق، پالیتسه و ژاندرمه یوق، قاتورژنی خدمتلر همده شول خدمتلرنی قیلدررلق کوچ یوق، سورگون‌گه یباررلك اورن یوق، اورن بولسه شونده طوتارلق قوت یوق، نیندی‌گنه جزا صالناچق بولسه‌ده آنی اجرا قیله طورغان قدرت یوق بولغان بر زمانده (عصر سعادت‌ده) جانیلرنی قصاص قیلمی، قامچی ایله صوقمی، قوللرینی کیسمی نی اشله‌رگه کیره‌ك؟ شول وقتده جانیلر حقنده یورتورگه ممکن بولغان

Из фондов Российской национальной библиотеки

جزالرنڭ اوڭغایی و بیگل بولغانلری شونلر ایدی. اما حکومتلر، نظاملی عسکرلر سببندن کوچ حاصل ایتدیلر و ادارەلرنی ترتیب کە صالوب پالیتسه و ژاندرمەلر توزودیلر، شول سببدن باشقه تورلی اصوللر ایله جزا بیررگه ممکن بولدی. اوشبونڭ ایچون جانیلرنڭ جزالری باشقارو لزوما کیلدی. (بو فکرنڭ خلاصەسی «عله بتووی سببلی حکم اوزگردی» دییوگه یاقیندر).

٢) قرآن برلە ثابت بولغان فرمانلرنی هیچ تأویلسز فلانسز، تارتمی صوزمی و اصلا بورغالامی عصر سعادتده بولغان روشده یورتو فرض. اوشبو فرضنی بله طوروب یورتمەگان امیرلر، حاکملر، قاضیلر همده انکار ایتمادیکلری و نصیحت قیلمادقلری ایچون عالملر عمەسی عاصیلر و فاسقلر بولوب هیچ برینڭ شهادتلری مقبول توگل. بو وجەگه کوره وهابیلر ایله معذورلر استثنا قیلنسه بتون یر یوزندەگی مسلمانلر عدالتدن محروم وهر بری فاسق و فاجر بولووی لازم کیلور.

٣) قصاص، حد کبی نرسەلر یورتلورگه تیوشلی، لکن عمومی بر مصلحتنی رعایت قیلوغه مجبورلك بولو سببندن یورتولمی طورا. اگرده مصلحت اوزگاروب کیتسه اول وقتده عصر سعادتدەگی قبیلدن یورتولەچك و الا غیر معلوم زمانغه قدر اوشبو حال دوام قیلەچق. خلقلر بیك نچکەلەنوب کیتدیلر. مدنی ملتلر کوندن کون تەن جزالرینی بتروب بارالر. آقچه افراط درجەده ارزانلاندی. ایندی اوچ دورت صوم ایچون توگل، یوز صوم ایچون قول کیسولرنی اسلام عالمینڭ اوستنده اقتصادی حکم ایتوچی آوروپالولر بیك زور اشدن صانایەچقلر. حتی که موڭا قارشو آچولانولری و قوت استعمال قیلولری احتمال. موندی اشلر سببندن بتون اسلام دنیاسینڭ فلاکت آستنده قالووی شارع ایچون مقصود بولماسه کیرەك. شوشندی و شونڭ کبی عمومی مصلحتلرگه رعایت ایتو جهتندن حاضرنده حد و قصاص حکملری یوروتلمی طورادر.

* * *

شوشی اوچ وجهدن باشقه وجهلر بارمی یوقمی؟ خاطرمزگه توشمادی. اوز قاشمزده بو وجهلرنڭ صوڭغیسی بر قدر معقولدر.

بو کونده بانقەلر ایله معامله قیلودن صاقلانوچی سوداگرلرنڭ قسمتلری تنازع بقا میداننده مغلوبلك و تجارت یولنده بانقروتلق و اوشبو سببدن بتون اسلام دنیاسینڭ استقبالی بدبختلك بولاچغندن «اهون الشرین»نی اختیار یوزندن «ربا» بولسەده بانقلر ایله معامله قیلورغه مجبوریت بارلغنده شبهه یوق.

Издание Российской национальной библиотеки

*
* *

«رعایت مصلحت» که بنا قیلنغان حکملر، عمومی و دائمی بولمازلر، باشقه نرسه‌لر آنلرغه قیاس قیلنماز (قیاس‌عه خلاف نرسه‌لر موردلرینه منحصرلردر) بلکه علّه بتووی ایله «رعایت مصلحت»گه بنا قیلنغان حکم اوز اوزندن لغو بولور. مثلا: قریش طرفندن فتنه چیقارلو خوفی بتووی ایله عبدالله ابن الزبیر کعبه‌نی ابراهیم (علیه السلام) پلانی ایله بنا ایتدی، رسول‌اللّه‌دن نیچوك قالغان بولسه شولای طورسون دیمادی.

حضرت عثمان دورت رکعت اوقودی دیب مسافر بولغان امامرلنك بو کونده «منا» ده ایکندی اویله و یستو نمازلرینی دورت رکعت قیلوب اوقولری اورنلی بولماسه کیره‌ك. حضرت عثمان وقتنك شول اشنی موجب بولغان مصلحتلر ایندی بو کونده یوق.

حضرت علی «رعایت مصلحت»که بنا قیلوب زندیقلرنی اوت ایله یاندرغان بولسه (١) حضرت علی‌گه متابعت قیلو قصدی ایله بو کونده ده زندیقلرنی یاندرو درست بولماز. چونکه حضرت علی‌گه نسبت ایله تابلغان مصلحتلر ایندی بو کونده یوق.

اما خاتونلرنی مسجدکه یورتمی طوتولر بو زمانده مصلحتمی، توگلمی؟ بو حقده بلکه کیله‌چکده سوز بولور.

بر حکمنك بتونله‌ی آلماشنووی «نسخ» و حکم اوزینك قوتنده قالدیغی حالده عمومی بر مصلحت اجبارینه کوره شول حکمنی یورتمی طورو «رعایت مصلحت» در. بو ایکی نرسه آراسنده بولغان فرق شوندن عبارت.

*
* *

بو بحثنك نتیجه‌سی ایسه اوشبودر: اگرده خلیفه عمر حضرتلری قرآن برله معلوم بولغان حدلردن برینی عمومی مصلحتنی رعایت قیلورغه مجبورلك سببندن اسقاط قیلسه ومهاجر هم انصارنك شیخلری عموما اهل اسلامنك قدوه‌لری موکا رضا بولوب طورسه‌لر حدلرنی اسقاط درجه‌سنده توگل نرسه‌لر حقنده «رعایت مصلحت» قاعده‌سینه رعایت ایتو سببلی بعض بر مجتهدلرگه مخالفت قیلو هر بر زمانده یاراوی اوز اوزندن معلوم بولور.

اوشبونك ایچون اهل اسلام آراسنده هر زمانده یوقاریده تعریف ایتدیکمز روشده «اجماع» هیئتی و مجتهدلر جمعیتی بولوب طورو و هر عصرنك اوز

(١) صحیح البخاری. ج ٨ ص ٥٠.

احتیاجینه کوره فقه کتابلری توزلوب اعلام قیلنو لازمدر. مسلمان دنیاسینی اجتماعی، اقتصادی اسیرلکدن آزاد ایتونك بردن بر یولی بزنك فکرمزگه کوره اوشبودر.

موندن آلتی یدییوز یللر مقدم عراق و خراسانده شول زمان خلقلرینك و شول مملکتلرنك حاجتلرینه کوره توزولگان و کوبسیده رأی و یاکه «رعایت مصلحت» قاعده‌لرینه بنا ایتولگان فقه کتابلرینك عباداتدن باشقه قسملرنده مذکور بولغان بتون احکامده بو زمان خلقلری ایچون دستورالعمل بولوب بته آلماسه کیره‌ك. هر زمان خلقینك حاجتی اوزینه باشقه روشده و «رعایت مصلحت» قاعده‌لریده ایکنچی بر ترتیبده بولورغه ممکن، هر عصر مجتهدلری «فقه» و «حقوق» کتابلرینی اوزلری توزوب طوررغه و اوز حاجتلرینه مناسب صورتده ترتیب قیلورغه تیوشلی.

فقه کتابلری ترتیب ایتولگانده «عبادات» بابی ایله «معاملات» بابی بر برندن مطلقا آیرلوب یازلولری لازم. مونلرنك بر برلری آراسنده مناسبت بیك آز. عبادات بابنده قرآن و سنت مستقل هم کافی بولوب بنده‌لرنك فکر و رأیلرینه، ظن و تخمینلرینه کوب حاجت یوق. اما مونك عکسنچه معاملات بابنده نص برله ثابت حکملر آز بولدیغندن مجتهدلرنك قیاسلرینه عقل و فکر اهللرینك اجماعلرینه حاجت بار. «ربنا لا تؤاخذنا ان نسینا او اخطأنا».

Из фондов Российской национальной библиотеки

٧

تبليغ

٣١) اسلام دينينى صاف وخالص حالنده باشقه‌لرغه تبليغ ايتمك، هر عصرنڭ مسلمانلرى اوستنده دينى بر بورچدر.

رسول اكرم حضرتلرى قرآن حكملرينى خلقلرغه تبليغ قيلو (ايرشدرو) برله مكلف ايدى. شونڭ ايچون آولاق و آشكار اورنلرده، موسم وجمعيتلرده اوشبو دين حكملرينى خلقلرغه تبليغ قيلدى. برنچى فرصت توشووى ايله اطرافده‌غى قوملرگه، مشهور دولتلرگه ايلچيلرده يباردى. چيتلردن كيلوب اسلام قبول اينوچيلرگه، اوز ايللرينه قايتدقلرندن صوڭ قرآن حكملرينى خلقلرغه ايرشدررگه بيورر و: «ليبلغ الشاهد الغائب» (صحيح البخارى. ج ١ ص ٣٥ و ج ٥ ص ١٢٧) مضموننده عمومى نصيحتلر قيلور ايدى. اوشبو تبليغ وظيفه‌سى، اوزندن صوڭ خليفه‌لرى وصحابه‌لرى طرفندن اجرا قيلنوب ويرينه كيتورلوب طورلدى. فقط رسول الله وخليفه‌لرينڭ اوزلرى سلامت وقتلرنده قيلغان عمللرى ايله اوشبو خدمت تمام بولدى، آخر زمان‌غه قدر كيله‌چك امتلرنڭ اوستلرندن اينڭى بورچ توشدى ديرگه ممكن توگل. قرآن كريمنڭ: «ولتكن منكم امة يدعون الى الخير و يأمرون بالمعروف و ينهون عن المنكر واولائك هم المفلحون» (آل عمران. آيت ١٠٠) ديگان فرمانينه كوره مسلمانلر هر زمانده و مملكتك بولغان هر اورنده معروف ايله امر قيلو ومنكرلردن نهى ايتو ايله مكلفلردر. مونڭ آستينه برنچى مرتبه‌ده «دين»نى تبليغ قيلو كرسه كيره‌ك. اگرده بو اش، اجتماعى ياكه طبيعى مانعلر بولو سببلى فردلر ايچون ممكن بولماسه اول وقتده بو خدمت، امت طرفندن بر هيئت‌گه تابشرلورغه تيوشلى بولور. هر حالده كيره‌ك قابسى‌غنه عصرده بولسه‌لرده اسلام دينينى آدم بالالرينه ايرشدرمك مسلمانلر اوستنده لازم بر وظيفه‌در. بر زمان خلقينڭ خدمتى سببلى ايكنچى زمان خلقندن وبر مملكت مسلمانلرى اوستندن بو وظيفه ساقط اولماز.

قرآن كريم حكمينى باشقه‌لرغه تبليغ قيلو آوروپا ميسيونيرلرى قبيلندن آلتونلر صرف ايتو و دنيانڭ آرقلسينه بويينه بوروب حكومتلرنڭ كوچلرندن

Из фондов Российской национальной библиотеки

فائدەلەنو اصوللری ایله توگل، اوشنداق خاتون قزلر وضعیف آدملرنی دعوت قیلو اصولی ایلەدە توگل، بلکه قرآن کریمنك: «ادع الی سبیل ربك بالحکمة والموعظة الحسنة وجادلهم بالتی هی احسن» (نحل. آیت ١٢٦) دیگان ارشادینه موافق، حکومتلرنك نظاملری مساعده ایتکان روش ایله ادب وانصاف دائرەسنده اسلام دینی حقنده هر تورلی اوهام وخرافاتدن صاف قیلوب معلومات بیرمکدن عبارت بولور.

بو کونده دنیاده بولغان خلقلرنك کوبرەك قسمی یر یوزنده «اسلام» اسمنده بر دین وآنکا ایەرگان خلقلرنكدە بارلغندن خبردار بولدیلر ایسەدە خرستیانلر طرفندن چیقارلغان خبرلر سببندن گنه بلدیلر و ایشتدیلر. حالبوکه قرآن حکمینه کوره «تبلیغ» وظیفەسی مسلمانلرنك اوز اوستلرینه لازم ایدی. خرستیانلر وباشقەلر طرفندن چیقارلغان خبرلر ایله گنه مسلمانلر اوستندن «تبلیغ» حقنده بورچ توشماسه کیرەك. لکن بو کونگی مسلمانلر اسلام دینینی تبلیغ ایتو روشینی بلەلرمی، «اسلام دینی» دیب نیندی نرسه تبلیغ ایتولورگه تیوشلی؟

قرآن وسنت تبلیغ ایتولەچکمی؟ حالبوکه بو کونگی مسلمانلر قرآن سنت ایله عمل قیلمقنی اوزلری ایچون‌ده جائز کورمیلر. ایندی آنلرنی نیچوك ایتوب مثلا یاپونلرغه تبلیغ ایتارگه کیرەك؟ یاپون علماسی وخصوصا علوم عربیه وحقوق علملرینه منسوب علامەلری اوزلرینك بو طوغروده بولغان ملکەواقتدارلری سببندن هر تورلی دلیللر استخراج ایته باشلاسەلر بورونغی مجتهدلر یوللرندن باشقه یوللر تابارغه کرشەلر اول وقتده بزنك حاللرمز نیچوك بولوب قالور؟ یاپونلرنك شول اشلرینه توزوب طوره آلورمزمی؟ اجتهاد ایشگی آچلو وبورونغیدن بلوب کیلگان بیك کوب نرسەلرمزنك یمرلو احتمالی بولغان ایچون بز، یاپونلرغەدە باشقەلرغەدە قرآن وحدیثنی گنه تبلیغ ایته آلامز. ایندی آلای بولسه نیندی نرسه تبلیغ ایتیلور؟ طبیعی مجتهدلردن روایت قیلنغان وبورونغی کتابلرده یازلغان سوزلر، عالملر طرفندن برر تورلی قرار بیرلگان مسئلەلر تبلیغ قیلنور. لکن بو وقتده یاپونلر: «بزگه، اسلام دینی دیب آتاغان دینگزنی تبلیغ ایتەسزمی یاکه مجتهدلرگزنك سوزلرینەمی؟ موندن صوك سزنك مجتهدلرگزنك بر برگه چپارغه ممکن بولمازلق خلافلری بار، سز قایسی مجتهد سوزلرینی تبلیغ ایتەسز؟ تلفیقنی جائز کورمادیکگز سببندن برگنه مجتهد مذهبینی اختیار قیلو فرضلغی لزوما کیلور، شولای بولغاچ سز بزنك ایچون قایسی مجتهد مذهبینی تکلیف ایتەسز؟ ترجیح سببی نیندی نرسەلر؟» دیسەلر نی روشده جوابلر بیرلەچکدر؟

«مجتهدلرگه ایبارو اوزی شریعتگه ایبارو بولادر» مضمونده بزنڭ اوز قاشمزده بیك مشهور و بیك اشانچلی ومعقول بر جوابمز وعقیده‌مز بار، لکن صبی وقتلرنده کوڭللرینه موندی عقیده اورنلاشدرلماغان یابونلرنڭ شوندی جوابلرغه قناعت ایتولری شبهه‌لی. حتی: «سزنڭ مجتهدلرگز آلای سویله‌مادیلر، بلکه: «معصوم توگل آدملرنڭ سوزلری شریعتده، دلیلده بولماز، بزنڭ دلیللرمزنی بلمی طوروب سوزمز ایله عمل قیلووگز حرام» مضمونده سوزلری ایله تهدیدلر قیلدیلر، ابو یوسف دنیادن کوچار آلدنده: «کل ما افتیت به فقد رجعت عنه الا ما وافق الکتاب والسنة واجتمع علیه المسلمون» دیب اعلان ایتدی (۱)، سز مجتهدلرگزگه افترا قیله‌سز وآنلرنی شریعت صاحبی اورنینه قویاسز!» دیب بزدن صوونولری واوکچه کوتارولری ممکن. بو روشده تبلیغ ایتو، شریعتنی حکمت وموعظهٔ حسنه ایله تبلیغ توگل بلکه افترا و بهتانلر ایله تبلیغ بولغانلغندن قرآن حکمینه جنایت وامانتکه خیانت قیلو بولور. مجتهدلر سوزلرینی تبلیغ ایتکان صورتده اڭ الوغ مجتهدلرگه منسوب بولغان المدونة، کتاب الام. الجامع الصغیر کبی اثرلرنی تبلیغ قیلو لازم کیلور. لکن اوشبو اثرلر، حاضرگی مدنی خلقلرنڭ غراژدانسکی واوغالاونی، اقتصادی واجتماعی، مدنی و عمرانی مسئله‌لرنی حل قیلور ایچون کفایت ایته‌درمی؟

مجتهدلرنڭ اثرلری بیك گوزل، اوز زمانلرنده بولغان اجتماعی حاجتلرنی ادا قیلور ایچون کامل یتارلك درجه‌ده‌در، مونده شبهه یوق. لکن زمانلری اوتوگه ایندی مڭ یللر بولدی، دنیانڭ حاللری، انسانلرنڭ معیشتلری حتی تعریف قیلورغه ممکن بولمازلق درجه‌ده اوزگردی. آنلردن صوڭ تیلیغراف و تیلیفون، پاراخود و تیمر یول کبی قاتشو سببلری، فابریق و زاۋودلر، بانق و شرکت اصوللری کبی عمرانی اشلر ظاهر بولدی، ریستان واشچیلر، مأمورلر و عسکرلرگه متعلق شوندی مسئله‌لر بارکه ایسکی مجتهدلرنڭ اثرلرینه مراجعت ایله مونلرنی حل قیلور ایچون شول مجتهدلرنڭ اوزلرینڭ قبرلرندن قایتولرینه یاکه شونلر مرتبه‌لرنده مجتهدلر تابلوغه احتیاج بار.

شولای بولغاندن صوڭ، مجتهدلر سوزلرینی تبلیغ ایتوگه، شریعتنی تبلیغ ایتو لازم بولادر، دیمك نیچوك درست بولور؟ بوکونگی دارالفنونلرده، متخصص حقوقشناسلر حضورلرنده تربیه قیلنغان بوریستلر، اسلام دینی اسمی ایله تبلیغ ایتولگان بورونغی مجتهدلرنڭ اثرلرینی حاضرگی زمانلرنڭ حاجتلرینی اوتاب

(۱) تذکرة الحفاظ ج ۱ ص ۲۶۷.

طورر ایچون کافی هم وافی تابارلرمی؟ تابماسه‌لر «دین»گه محبت باغلارلرمی؟

اسلام دینی، عمومی و ابدی بر دین بولسه دنیا ایله برلکده تجدد قیلنورغه و هر عصرنك حاجتلری ایله یاناشا بارورغه، بایلر و مرتبه اهللری ایله برلکده فقیر و اشچی خلقلرنك معیشت جهتندن مجبور بولغان نرسه‌لرینی کامل اعتبارده طوتارغه، دنیانك سیرندن برگنه قاریش دولسون آرتده قالمازغه تیوشلی. آدم بالالرینك سعادتلری شول وقتده تأمین قیلنور، خلقلر شول تقدیرده‌گنه «دین» کوله‌گه‌سی آستینه جیولور. چیتلرگه ایسه شوندی «دین»نی تبلیغ قیلورغه تیوشلی. انسانلر شوندی «دین»گه‌گنه فرد وزوج، جماعت و فوج بولوب کررلر. رسول اکرم حضرتلری طرفندن تبلیغ ایتولگان اسلام دینی، شول «دین»در. «هذا بصائر للناس و هدی و رحمة لقوم یوقنون».

***

اسلام دینینی تبلیغ قیلو مسلمانلر اوستنده بورچ ایکانلگنده شبهه یوق. تبلیغ اوزی واجب بولسه هر واجبنك مقدمه‌لری‌ده واجب بولغانلقدن تبلیغ مقدمه‌لری مثلا: تل بلولر، حسن خلقلی و یاخشی کوگللی بولولر، اسلامنك بیك پاك بر دین بولوب علمگه، مدنیتگه، معرفتگه خلاف توگل ایدیکنی اثبات قیله آلورلق علم و اقتدار کسب ایتولرده واجبدر.

تبلیغ قیلودن مقصود، شول ساعت ایله چیتلرنك مسلمان بولولری توگل بلکه دنیاده شوندی بر دین بارلغینی بلدرو و ایشتدرودر. شونك ایچون: «نی قدر تبلیغ ایتسه‌كده آنلر باری بر مسلمان بولمیلر» دیب آیتورگه یارامی. کشیلرنك هدایت تابولری اوزلری کبی کشیلر قولنده توگل، آنك دله حتی تکلیفده یوق. «انك لا تهدی من احببت ولکن الله یهدی من یشاء» (قصص. آیت ٥٦). لکن یاخشی تبلیغ قیاسه آنك اثری قالمی بولماز، شوشی اثر، بو کونده بولماسه‌ده برر کونده عمل ایتمی‌ده قالماز. هر حالده نتیجه‌نی تیکشرو بنده‌لر اشی توگل، بنده‌لر اشی ایسه بیورلغاننی یرینه کیترودر. «وان احد من المشرکین استجارك فاجره حتی یسمع کلام الله ثم ابلغه مأمنه ذلك بانهم قوم لا یعلمون (توبه. آیت ٦). «فذکر انما انت مذکر» (غاشیة. آیت ٢١).

اسلام دینینی چیتلرگه تبلیغ قیلو ایچون بو کونده ایکی تورلی یول بار. شونلرنی برینه کیترو امت اوستینه لازم بولسه کیره‌ك.

بری اسلام دینی نیندی شیدن عبارت ایدیکی حقنده قرآن و حدیثلردن استمداد قیلوب بر کتاب توزو و شونی‌ده دنیانك هر بر لغتینه ترجمه قیلوب

Из фондов Российской национальной библиотеки

تاراتودن عبارتدر. مونده ایسه قرآن آیتلرینك و حدیثلرنك صریحلرینه‌گنه توگل بلکه لزوما کیلگان، و مراد ایدیکاری ظاهر بولغان نرسه‌لرده تفصیل قیلنور. اوشنداق اجتماعی و اقتصادی، مدنی و سیاسی، علمی و عمرانی بولغان آیتلر عدالت و حسن خلق احسان و امانت، حریت و مساوات حقنده‌غی فرمانلر آیروم بابلرغه آیرلوب یازلور و هر برندن بو کونگی معیشت، علم و معرفت اقتضا قیلووینه موافق تفصیل قیلنور و هر بر بحث و مسئله، حدیث و سنتلر ایله تأکید و بیان ایتولور.

بو روشده اثر تألیف ایتمك وآنی‌ده چیت تللرگه ترجمه قیلوب تاراتمق بو کونگی مسلمانلرنك طاقتلرندن طش اش توگل. بو یولده خدمت ایتار ایچون جدی و درست علم صاحبلری همده هر تورلی علمی و فنی اصطلاحلرنی بلوچیلر، چیت تللر ایله آشنا بولوچیلر مسلمانلرنك اوز آرالرنده بار.

ایکنچیسی ایسه قرآن کریمنی اوز خدمتمز ایله چیت تللرگه ترجمه ایتمك و اوز خراجاتمز ایله باصدروب تاراتمقدر. فقط بو خصوصده اسلام عالملری آراسنده مخالفت بار. بر قسمی ترجمه طرفداری بولدیغی حالده ایکنچی بر قسمی ایسه ترجمه خلافنده‌لردر. (٥ نچی جلد «شورا» ده هر ایکی طرف مقاله‌لری عینا یازلمشدر. مراجعت ایتوله). بو ایکی فرقه دعوالرینك خلاصه‌لری اوشبوندن عبارت:

ترجمه خلافنده بولوچیلرنك سوزلری: قرآن کریمنك معناسی معجز بولغان کبی لفظی‌ده معجزدر. لفظی بولمادیغندن صوك مجرد معناسی‌غنه قرآن بولوب قالماز. کلمه و جمله‌لرده بولغان خاصیتلرنك ایکنچی لغتلرده تابلو احتمالی بولمادیغندن ترجمه قیلمدیغی تقدیرده شوندی خاصیتلرنك هر برندن محروم بولوب قالور. موندن باشقه شول قدر معجز آیتلر و بعثتدن مقدم عرب قومی آراسنده هیچ استعمال ایتولمگان مجازلر باردرکه چیتدن بیك کوب نرسه‌لر قوشمی طوروب ترجمه قیلمق حتی ممکن‌ده بولماز. موگا مثال ایتوب: «واما تخافن من قوم خیانة فانبذ الیهم علی سواء» (انفال. آیت ٨٠)، «ولکم فی القصاص حیاة» (بقره. آیت ١٧٥)، «فضربنا علی اذانهم» (کهف. آیت ١٠)، «ولما سقط فی ایدیهم» (اعراف. آیت ١٤٨) آیتلرینی کورساتورگه ممکن. کتب سماویه‌لرنك تحریف قیلنولرینه ترجمه‌لر سبب بولووی معلوم. شونی کوره طوروب قرآن ترجمه‌سینه کرشوومز عقللیلق بولماز. قرآن شریف کوب وقتده بر مسئله‌دن ایکنچی مسئله‌گه کوچار، بر بحث ایچنده بتونله‌ی

باشقه نرسه‌لردن بحث ایته طورغان جمله‌ٔ معترضه‌لر بولور. بعض وقت «سما»دن بحث ایتدیکی حالده «سمك» حقنده سوز سویله‌رگه کرشور. عرب لسانینك مقتضاسینه کوره اوشبو اسلوب، مرغوب ولذتلی بولسه‌ده چیت تللرگه ترجمه قیلندیغنده احتمال‌که ربطسز، ضبطسز بولوب چیقار. عجایب وغرایب‌گه یوللر آچلور. آوروپا تللرینه ترجمه ایتولگانده شوشی حاللر موجب حیرت بولغانلر ایدی. قرآن کریمنی انتقاد قیلوچیلر ایچون کوب آزوق تابلغان ایدی. تورکیچه‌گه ترجمه ایتولگانده مسلمانلر موندن بر نرسه‌ده آڭلامازلر.

ترجمه‌گه طرفدارلق ایتوچیلرنك سوزلری: بو کونده تورات وانجیل ترجمه ایتولمه‌گان تل دنیاده یوق دیب آیتورگه یاری. خرستیانلر بوکتابلرنی حتی وحشی قوملرنك تللرینه‌ده ترجمه ایتدیلر. اوشبو ترجمه‌لرنی بتون دنیاغه تاراتوب طورالر. اما بز، قرآن کریمنی ترجمه قیلو خدمتینی فرنکلرگه تابشردق. فرنکلر اوز آڭلاولری و اوز تله‌ولری بوینچه ترجمه قیله‌لر وشوشی ترجمه‌لرینه بنا قیلوب هرتورلی حکملر یورته‌لر. قرآننك لازم درجه‌ده درست ترجمه‌سی بولمادیغی ایچون حتی فرانسز عالملری‌ده تأسف قیلالر. موننك ایچون اصل تأسف ایتارگه تیوشلی خلقلر مسلمانلر اوزلریدر. زیرا شوشی قدر وقت اوته طوروب اوزلرینك حق کتابلرینی درست روشده ترجمه قیلوب خلقلرغه کورساته آلمادیلر. اسلام دیننك حق ایدیکینی بلسونلر ایچون بتون دنیا خلقینك عربچه بلولرینی کوتوب طورساق بو اش تیزگنه بولماز. «اسلام دینی نیندی نرسه؟» دیب صوراوچیلرغه، مسلمانلر طرفندن: «اگرده اسلام دینینی بله‌سگز کیلسه عربچه اوگره‌نگز!» دیب جواب بیرلورگه تیوشلی بولورمی؟ اسلام دینینی باشقه‌لرغه کورساتمك شوندی جوابلر بیرودن عبارت بولسه دین تبلیغ ایتو طوغروسنده مسلمانلرنك خدمتی بیك آز نرسه ایله ادا قیلنغان بولور. لکن حقلغینه اولدن قطعی صورتده ایمانلری بولماغان خلقلر، شول دین ایله آشنا بولور ایچون تل اوگره‌نو مشقتلرینی یوکله‌ماسه‌لر کیره‌ك. بر دین‌گه محبت قویار ایچون آز بولسه‌ده شول دین اهلینك لسانینی وبر قدر احوالینی بلورگه احتیاج باردر.

اسلام دینی قبول ایتوومزگه مك یللر اوته طوروب بز اوزمز شول حق دینمزنك لسانینی لازم درجه‌ده هنوز اوگره‌نه آلمادق ایمدی: «اسلام دینینی بله‌سگز کیلسه عرب لسانینی اوگره‌نگز!» دیب باشقه‌لرغه آیتورگه نیندی

Из фондов Российской национальной библиотеки

حقمز بولور؟ وشول سوزنی آیتو برله‌گنه قرآن حکمینی چیتلرگه تبلیغ قیلو نیچوك تابلور؟.

رسول‌الله حضرتلری بتون دنیا خلقینه یبارلگان بولسه وتبلیغ رسالت فرض اش صانالسه موکا، قرآننی ترجمه قیلو درستلگی لزوما کیلور. چونکه ترجمه بولمادیغنده رسالت حکملری هرقومگه تبلیغ ایتلو ممکن بولماز.

قرآن کریمگه فارسیچه، تورکیچه تفسیرلر یازولا باشلاوینه اینذی کوب زمانلر اوتدی. روسیه مسلمانلری‌ده اوزلرینك آنا تللری بولغان تورکی تلده تفسیرلر یازارغه کرشدیلر. مونلرنك برقاچ دانه‌سی شیمدی مطبوعات دنیاسینه‌ده چیقدی. اوشبو اثرلرنك هر برنده قرآن کریم فارسی وتورکی اسانلرغه ترجمه ایتولمشدر. مونی انکار قیلورغه اورن یوق. «قرآن کریم وتفسیرلر ایله آرالاش یازلمق شرطی ایله، ترجمه درست، یوقسه درست توگل» مضموننده بولغان دعوالر بر ایکی فقیه وبیش اون ملا سوزی ایله‌گنه اثبات ایتولماز بلکه مونك ایچون صریح بولغان شرعی دلیل کیتورمك لازم بولور.

قرآن ترجمه‌سی مسئله‌سی، ایسکی وقتلردن میراث قالغان بر مسئله‌در. فارسیلر عرب لسانینی اوگرندیکلرینه قدر نمازده فاتحه سوره‌سینی فارسیچه اوقودقلری ومونلر ایچون‌ده سلمان الفارسی فاتحه سوره‌سینی فارسی تلینه ترجمه قیلدیغی مرویدر (۱). ابو حنیفه حضرتلری حتی عذر بولمی طوروب‌ده نماز ایچنده قرآننی فارسیچه اوقونی درست کورمشدر. (۲). حالبوکه فارسی لغتی نبطی وسریان لسانلرینه نسبت ایله عرب لغتینه یراق بر لساندر.

امام بخاری، رسول‌الله‌نك رومی لساننده سویله‌شوچی هرقل غه عربی لسان ایله مکتوب یازووندن ترجمه درستلگینه استدلال قیله‌در. (رسول اکرم، شول مکتوبنك مضمونی هرقل غه ترجمه واسطه‌سی ایله ایرشولرینه اعتماد وقناعت ایتکان بولادر).

---

(۱) مبسوط الامام السرخسی. ج ۱ ص ۳۷.

(۲) عذرسز بولا طوروب نمازده فارسیچه قرآن اوقورغه درست دیگان سوز ابوحنیفه‌دن ظاهر الاصول روایتی ایله ثابت بولوب موندن رجوعسی حقنده روایت برگنه عالم واسطه‌سی ایله منقولدر. شونك ایچون ظاهر الاصول روایتی همیشه قوتنده قالادر. موندن باشقه مذکور برگنه عالم بولغان روایت نماز حقنده‌غنه بولدیغی ایچون آنك اصل ترجمه مسئله‌سینك درست توگللگینه دلالتی یوقدر.

Из фондов Российской национальной библиотеки

اولگی کتابلرنڭ تحریف قیلنولرینه سبب، ترجمه توگل بلکه اصللری سلامت بولماغانلقدر. اگر اصللری سلامت بولسه ایدی مونلرنڭ تحریف قیلنو یوللری بیکله‌نگان بولور ایدی. بو کون آوروپا و آمریقان دولتلری آراسنده یاصالغان معاهده‌لر، نیچه تورلی لسانلرغه ترجمه ایتولسه‌لرده تحریفدن سلامتلردر. چونکه مونلرده، مذاکره وقتنده رضالاشوب یازلغان ووکیللر طرفندن امضا قیلنغان نسخه (نیندی لسانده یازلسه‌ده) اصل وباشقه لسانده بولغانلری شونڭ ترجمه‌سی اعتبار ایتوله‌در. اگرده برر ماده‌نی تفسیر قیلو طوغروسنده شبهه بولسه یاکه نزاع چیقسه، مسئله ترجمه‌لرگه کوره توگل بلکه اصل نسخه لسانینڭ مقتضاسینه کوره حل قیلنه‌در. سلامت طورووی و محفوظ بولووی تأمین ایتولگان قرآن کریم برله ترجمه‌لر حقنده‌ده شوشندی حال بولور. یعنی ترجمه‌لرده یا کلشلقلر کورلو ممکن بولسه‌ده آندن، قرآن کریمنڭ تحریف ایتلووی توگل بلکه ترجمه‌لرده‌گی یا کلشلرنڭ آچلولری و آکلاشولری‌غنه لازم کیلور.

سلف عالملرینڭ ترجمه حقنده بولغان نزاعلری جواز وعدم جوازده توگل، بلکه ترجمه‌نڭ ممکن بولوب بولماونده‌در. ایسکی اسلام عالملرندن بر طائفه، قرآن کریمنی باشقه تللرگه ترجمه ممکن بولمادیغنی دعوی ایتدیکلری کبی بزنڭ عصرمزده سوریه‌لی خرستیان عربلردن بعض ذاتلر هم ترجمه‌نڭ ممکن توگللکینی دعوی ایتدیلر وموڭا دلیل ایتوب‌ده انگلیزچه، فرانسزچه بولغان ترجمه‌لرده عرب لغتینه خاص بولغان محسناتنڭ یوقلغینی کیتوردیلر.

خلاصه: ترجمه ممکن بولسه قرآن کریمنی ترجمه قیلورغه، اگرده ممکن بولماسه اول وقتده موضوعندن معلومات بیروب هر تورلی مشهور لغتلر ایله کتاب یازوب تاراتورغه وشوشی واسطه ایله قرآن شریف واسلام دینینی تبلیغ قیلورغه تیوشلی. اما ترجمه‌لر حرمتلی بولسه‌لرده قرآن حکمنده بولمازلر، بو نقطه‌نی خاطرده طوتارغه تیوشلی. مونده نزاع قیلوچی باردر یاکه بولور دیب بلمیمز، انشاءالله بولماز.

Из фондов Российской Национальной библиотеки

۸

اسلام دینی

۳۲) انسانلرنڭ بر «دین»گه محتاج بولولری طبیعیدر. الله تعالی طرفندن تأسیس و پیغمبرلر واسطه‌لقلری ایله خلقلرغه تبلیغ قیلنغان «دین»، «فطری» بولغان «اسلام»در.

«دین»، الله تعالی‌گه اطاعت و آننڭ بیورغان روشنده عبادت ایتودن عبارتدر. حق پیغمبرلرنڭ جمله‌سی خلقلرغه «اسلام» دینی تبلیغ ایتدیلر، کوبمی آزمی قوملرگه اوشبو دیننی تعلیم قیلدیلر. اوشبو پیغمبرلرنڭ اڭ صوڭلری، قرآن طرفندن پیغمبرلرنڭ خاتمه‌سی بولووی ایله خبر بیرلگان بزنڭ پیغمبرمز محمد (صلی الله علیه وسلم) ایدی. اوتکان پیغمبرلرنڭ امتلری «اسلام» دینینی تحریف ایتدیکلرندن، بزنڭ پیغمبرمز شونی احیا و اصلاح قیلور ایچون یبارلگان ایدی. عقیده و اصوللرده اتفاقلق بولغاندن صوڭ، پیغمبرلر طرفندن اوگرتلگان دینلرنڭ فرعلرنده بعض بر باشقه‌لقلر کورلسه مونڭ ضرری یوق. الله تعالی‌نڭ امرلرینه کامل محبت ایله بوی صنو، توحید هم‌ده بیورلغان یول اوزرنده عبادت قیلو، اخلاص و تقوالق ایتو، بنو بشرگه خیرخواه بولو و ایزگولک کورساتو، باشقه‌لرغه اذیت بیرودن صاقلانو کبی نرسه‌لر «اسلام» دینینڭ اجزاسندن؛ کائنات نظاملرینه و الله تعالی‌نڭ اثرلرینه اعتبار کوزلرینی صالو، امتلرنڭ حاللری و عاقبتلری نیچوک بولووینی درست ایتوب بلور ایچون سیر و سیاحتلر قیلو، تقلیددن ممکن قدر یراق طوروب عقلنی ایشله‌تو، مخلوقات قانونلرنده فکرلر یورتو، الله‌تعالی‌نڭ سنت و عادتلرینی تیکشرو «اسلام» دینینڭ علامتلرندندر.

انسانلرغه سماوی بولغان «دین» یوکله‌نگان بولسه بو اش، انسانلرنڭ اوستلرینه کیوم کییولری و یاکه ایکی آیاقلری ایله یورولری و یاخود سویله‌شه بلولری ایچون توگل بلکه «عقل» ایله مشرف بولولری ایچوندر. قرآن، امر و نهی قیله، نظر هم استدلال و تفکر ایتو ایله بیوره، بو اشلرنڭ بردن بر بولغان قوراللری «عقل»در. عقل استعمال ایتولمه‌گانده هیچ بر فکرده ثبات بولماز حتی عقیده و ایمان تابلوده صورت طوتماز. اوشبو سببدن «دین» طوغروسنده معصوم

Из фондов Российской национальной библиотеки

توگل آدملرگه تقلید ایتودن احتیاط قیلورغه و ممکن قدر «عقل» برله یاناشا یوررگه، عقل وظیفه‌سندن بولماغان نرسه‌لر (مثلا: صفات بحثلری کبی) ایله کوب چوالمازغه تیوشلی.

خالص بولمق شرطی ایله «اسلام» دینی انسانلرنڭ طبیعتلرینه موافق، تکلف قیلان‌غه، واسطه هم وصیلرغه، اوز اوزلرینی «ناظر» منصبینه اوطورتوچی کانترولیلرغه محتاج توگل، علم و مدنیت ایله جولووی ممکن بولغان (فطری) بر «دین»در. اگرده اوشبو «فطری» دین‌گه محکم یابشولسه ایدی مسلمانلرده نفسنی تربیه ایتمك، الوغ اشلرگه اقدام قیلمق، امتنی برلشدرمك کبی فائده‌لی اشلر کورساتو بیك ممکن بولور ایدی.

* * *

انسانلر دنیاغه کیلگان ساعتلرنده آنلر ایله برلکده «دین»ده دنیاغه کیلدی. «دین»، صو برله هوا قبیلندن انسانلرنڭ حیاتلرینه واجتماعی حاجتلرینڭ حاصل بولووینه باعث بولغان نرسه‌در. شونڭ ایچون اگرده انسانلر بر بدن فرض ایتولسه، «دین»ده شول بدننڭ جانی بولور. جاندن باشقه، بدنلرنڭ یاشاولری ممکن بولماسه انسانلرنڭده «دین»دن باشقه یاشاولری ممکن بولماز. اوشبو سببدن «دین»، انسانلرده طبیعی وفطری بر نرسه بولوب خصوصا مضطر و بیچاره قالدقلرنده بردن بر تسلیه و امیدلری «دین»گه یابشو جهتندن کیلور. اگرده بر آدم بالاسی یر آستندن دنیانڭ اوستینه کیلوب چیقسه، وهیچ بر تورلی خلقلردن خبری بولمادیغی حالده تاو باشنده یاکه الوغ بر چول اورتاسنده یاشارگه باشلاسه (ادراك و عقل صاحبی بولو شرطی ایله)، کوزینه کورنگان تاو تاشلرنی، آی و یولدز هم قویاشلرنی اوزینه الاه بله‌چك وتقرب نیتی ایله اوزی بلگانچه شونلرغه عرض عبودیت قیلورغه مجبور بولاچقدر.

بورونغی آدملرنڭ ود وسواع، یعوق و نسرلر، مونلردن باشقه نرسه‌لرگه عبادت قیلورغه باشلاولرینڭ اصل سببی‌ده «دین»گه احتیاج و مجبورلك بولودر. کوب فیلسوفلرنڭ «عقل»غه تابنولری و بعض بر آدملرنڭده عموما دینلرگه قارشی طورولری، «دین» طوتو و دینلی بولو انسانلر ایچون طبیعی ایکانلگینه دلیل بولسه کیره‌ك. دینسزلك اوزی‌ده نوع بر دیندر.

سؤال مقدرگه جواب بولسون ایچون بو یرده اوشبو جمله‌نی الحاق قیلورغه مجبور بولدق: بو سوزلرنی ایسکی کلام کتابلرینی مطالعه ایتوب گنه توگل بلکه غرب عالملرینڭ بعضیلری طرفندن دینلرگه خلاف صورتده یازلغان اثرلرینڭ

Из фондов Российской национальной библиотеки

عرب تلنده و عثمانلی شیوه‌سنده بولغان ترجمه‌لرینی مطالعه ایتکانمز صوکنده یازدق.

* * *

بو کونده اساسی صاف حالنچه قالغان «دین»، محمد (علیه السلام) کیتورگان «دین» بولوب حتی «اسلام» سوزی یالکز موکاغنه اطلاق قیلنه باشلامشدر. مونك اصلی هر تورلی وهملردن، خرافاتلردن، عقل‌غه خلاف و معیشت هم حیات‌غه ضد نرسه‌لردن سلامت بولغانی ایچون موکا «فطری» (طبیعی) دیب اسم بیرو جائزگنه توگل بلکه لازمدر. بو دین، اگرده اوزمز فائده‌لنه بلسه‌ك، عصر سعادتده‌گی مسلمانلر روشنده آکلاساق بزنك حاجتلرمزنی اوتارگه و دنیاده یاخشی طوروومزغه یاردم بیره‌چکدر. عالی و روحانی بولغان اوشبو «دین»، دنیا یاشادقچه یاشار و الله تعالی‌نك وعده‌سی یتکان کون‌گه قدر دوام قیلور. بو خصوصده درست خبر وحق وعده بار. «ان الله لا یخلف المیعاد».

Из фондов Российской национальной библиотеки

۹

ایمان و کفر

۳۳) ایمان، رسول الله حضرتلرینڭ الله تعالی طرفندن کیتورگان نرسه‌لرینی کوکل ایله تصدیق قیلمقدن عبارتدر. تل ایله اقرار ایتمك و بدن ایله عمل قیله‌ق شول تصدیقنڭ بارلغینی بلور و شریعت حکملرینی یورتور ایچون علامتلردر. ایمان‌نڭ ضدی «کفر» بولوب مونلر بر انسانده بر وقتده جیولمازلر.

انسان نه قدر آڭسز و ضعیف فکرلی بولسه‌ده اوزینڭ کیم ایدیکینی، مسلك و عقیده‌سی نیندی نرسه‌لردن عبارت بولووینی بلورگه و شوشی طوغرولرده اوز اوزندن حساب آلوب اوز اوزینه حساب بیررگه تیوشلیدر. اوزینڭ نیندی امتدن و دینی فرقه‌لرنڭ قایوسندن بولووی حقنده آزغنه اوی یورتمگان و اوی یورتونی لازم کورمگان انسان، حقیقت حالده «انسان» اسمینی تاشوب یوررگه لائق بولماز. اوشبونڭ ایچون مونده یازلغان ماده، الڭ اِلك هر کیمنڭ اوزی ایچون و صوڭره‌ده اطرافده بولغانلر و محیطده طورغانلر ایچون ضروردر.

ایندی بر آدم، اوزینڭ کوڭلینی تیکشروب قاراسه و رسولمز افندمز حضرتلرینڭ الله تعالی‌دن کیتورگان حکملرینه اجمالاً گنه بولسه‌ده اشانو، ایمانو بارلغینی بلسه بو آدم اوزینی چن مؤمن صانارغه، شك و تردد ایله بورمازگه تیوشلی.

ایمان طوغروسنده مقصود اصلی بولغان نرسه، استدلال و تقلید مسئله‌لری توگل بلکه «تصدیق» ماده‌سیدر. «تصدیق» ایله «استدلال» ماده‌لری آراسنده ملازمت یوق. استدلال ایله شغللنوچیلرنڭ «تصدیق»دن محروم قالولری ممکن اما تقلید ویاکه نیچوك بولسه‌ده دلیل توگل بر نرسه‌نی دلیل صاناو سببندن بعض بر آدمده کامل معناسی ایله «تصدیق» بولو ممکن حتی واقعدر. هر حالده اصل مقصود «تصدیق» در. مقصودغه یتوچیلر ایچون آنڭ بوللری و سببلری منظور توگل. شونڭ ایچون «ایمان»نی استدلالی و تقلیدی قسملرینه بولمك و تقلید

Из фондов Российской Национальной библиотеки

اهللرینی، استدلالنی قویولری سببندن گناهلی صانامق، خصوصا «استدلالی» سوزینی اهل کلام بیان ایتکان استدلال روشلرینه حمل قیلمق، اصلسز وفائدەسز بحثلردر.

استدلال سببندن حاصل بولغان «تصدیق» ایله استدلالدن باشقه حاصل بولغان «تصدیق»نك قایوسی محکم و قایوسینك بتو ویومشاو احتمالی یرغراق؟ بو مسئله هنوز اثبات ایتولمامشدر. استقرا، اگرده دلیل بولورغه یاراسه و تجربەلر ایله بر تورلی حکم یورتمك ممکن بولسه بو ایکی تورلی تصدیق آراسنده کوب فرق یوقلغی معلوم بولور.

عصر سعادتده عربلر برر بررگنه و کوب مشقتلر ایله مسلمانلق قبول قیلور بولدیلر ایسەده صوڭراق وقتلرده قبیله قبیله، فوج فوج بولوب اسلامغه کروب طوردیلر. عربلرنك جمهوری گنه توگل بلکه جمهورلری رسول اللهغه اطاعت ایتدیلر. مونلر آراسنده بیك کوبلری اوزلریمك رئیسلرینه ایەروب و بعض برلریده رسول اللهنك گوزل معاملەسینه محبت ابدوب وفایسی بولری پیغمبرمزنك احسانلرینه اسیر بولوب اسلام قبول ایدرلر، دلیل و حجتلر ایله شغللەمکنی حتی خاطرلرینەده کیتورمازلر ایدی. رسول الله حضرتلری شوشی آدملرنك عمومینی مسلمان صانادی و آرالرنده اخوت اسلامیه حکملرینی جاری قیلدی، میزان اهللرینك قیاسلرینی، حکمت اهللرینك برهانلرینی اوگرەتوب استدلالغه دعوت قیلدیغی ایشدلمادی. بلکه یالڭز «تصدیق» و«اقرار»غه دعوت ایتدی. موندن معلوم بولغان نتیجه شولدرکه: «تصدیق»نك یولی و حقیقی عاملی استدلالغەغنه منحصر توگل، بلکه باشقه نرسەلر (مثلا: تقلید و معنوی محبت) سببندن‌ده «تصدیق» بولورغه ممکندر. اگرده ایمان ایچون یالڭز استدلال طریقندن‌غنه حاصل بولاچق خاص «تصدیق» لازم کورلسه ایدی رسول الله، بو مسئلەنی بو روشده ایرکن قالدرماز، عادی اسلام قاضیسی کبی ظاهری علامتلر ایلەگنه مسلمان بولوغه قناعت ایتماز بلکه منافقلر حقنده سویلەمش سوزلری واجرا قیلمش حکملری قبیلندن تقلید هم ظن و امارتلر سببندن‌گنه حاصل بولغان «تصدیق»نك ایمان ایچون یتمادیکنی بیان ایتمی قالدرماز ایدی. اسلام قاضیسینك وظیفەسی ظاهر ایله قناعت قیلو بولدیغی حالده رسول الله وظیفەسی ایسه شریعتنی تمام تبلیغ ایتمکدر. ایندی حاللر شولای بولغاچ «رسول الله، اهمیتلی بر مسئلەنی بیان ایتمی کیتدیده آنی کلام اهللری بیان قیلدیلر و اسلامنك ناقص قالغان یرینی اکمال ایتدیلر!» دیب آیتورگه ممکنمیدر؟

ИС Фондов Российской национальной библиотеки

معلملر، یرنك توگەرەك ایکانلگینی اثبات ایتو طوغروسنده بالالرغه: «یار اوستندن قاراب طورغانده یراقدن کیله طورغان کیمەنك الڭ الك ماشی کوروله، آندن صوڭ آز آزغنه کیمەنك اوزی‌ده کوروله باشلی، یاقین یتکانده بتونله‌ی کوروله» دیب اوگرەتەلر، کلام اهللری‌ده: «عقیدەلر، منطقی برهانلرغه بنا قیلنورغه تیوشلی» دیب تلقین قیلەلر. عقل‌غه قاراغانده بو اشلر شولای بولورغه یعنی الڭ الك کیمەنك ماشی کوروله باشلارغه وعقیدەلرده منطقی دلیللرگه بنا قیلنورغه تیوشلی ایدی. دلیل شوشینی مقتضیدر. اما واقعده بولای توگل. کیمەنك ماشی الڭ الك توگل بلکه الڭ صوڭ کوروله، اوشنداق آدم بالاسی عقیدەسی تمام بولغان صوڭ شونك فائدەسینه منطقی دلیللر تابارغه طریشەدر. بو سوزده بر آز شبهه ایتوچی آدم اوز کوڭلینی تیکشروب قاراسون! شونك ایچون «اعتقاد دلیل‌گه تابع توگل بلکه دلیل اعتقادغه تابع» دیب دعوی قیلورغه اورن بار.

خلاصه: اوز کوڭللرنده «تصدیق» بارلغنی بلوچیلر الله تعالی‌گه شکر ایتوب اوزلریڭ حق مسلمان ایدیکلرینی بلورگه، بو حقده شبهه‌لنوب تردد قیلوب یورمازگه اما «تصدیق» یوقلغینی بلوچیلر شونی بولدرر ایچون طریشورغه تیوشلی.

فقط کوڭللرنده «تصدیق» بارلغینی بلوچیلر شونك بارلغی حقنده اوز اوزلرندن برر علامت صورارغه وجدانلری مجبور قیلەچقدر. ایشته مونك علامتی: تل ایله اقرار ایتمك و بدن ایله‌ده مؤمنلر تکلیف ایدلمش عمللرنی قیلمق بولور. قبول بولو بولماو باشقه مسئله، اما شول اقرار و عمللر کورلسه هر کیمنك وجدانی، اوزنده تصدیق بارلغینه قناعت ایتسه کیرەك.

کوڭللرنده تصدیق بولوب‌ده ظاهرده شوڭا علامتلری بولماغان کشیلرنك حاللری الله تعالی‌گه تفویض قیلنور، باشقەلر ایچون آنك کوب اهمیتی یوق. اما تللری ایله رسول الله‌نی تکذیب و انکار قیلوچیلر، شریعت حکمینه کوره اسلام دینندن طشده حساب ایدلورلر. شونك ایچون شریعت نظرنده و ظاهری حکملرگه کوره ایمان ایله کفر آراسنده واسطه یوقدر. «تصدیق» علامتلرندن بررسی کورلگان کشی «مسلم» بولوب ظاهرده تکذیب قیلوچی «کافر»در. ظاهری تکذیب بولدیغنده اجمالی تصدیق بوزلور وقوتندن چیقمش حساب ایدلور. شرعی بولغان دلیل قطعیلر ایله ثابت بولغان نرسەلرنی انکار قیلمق هم رسول الله‌نی تکذیب بولادر.

«ایمان» سوزندن اگرده «تصدیق» اراده قیلنسه، آرتو کیمونی قابل بولمی و اگرده تصدیق همده آنك علامتلری برلکده بولغان حالده (مجموعسی) اراده

Из фондов Российской Национальной библиотеки

قبلنسه اول وقتده آرتو وكيمونی قابل بولادر. چونكه بدن و اعضالرنڭ عمللری زياده و نقصاننی قابل نرسه‌در. هر حالده ايمان‌نڭ آرتو وكيمو بحثلری اهميتلی توگل، يالـگز، معنانی بيلـگوله‌وگه گنه توقف قيله‌در.

*

«تاريخ اديان» و «مقالات» كتابلری صالقون قان و كيك كوكره‌ك ايله يازلمق، هر نرسه اسباب ونتيجه‌لری ايله برلـكده تاريخ كوزی ايله تدقيق ايتولمك لازم و فرض بولديغی حالده قرون وسطاده تأليف ايتولگان كلام كتابلرمزده تأسفدر كه اوشبو شرطلر يرينه كيتورلمامشدر. بز اوزمز بی طرف صورتده يازلغان كلام كتابينه تصادف ايته آلمادق. اگرده تصادف ايتوچيلر بولسه آنلر بختياردرلر. طرفدارلق قيلوب حتی تعصب درجه‌سينه يتوب يازلغان اثرلر واسطه‌سی ايله حقيقت كه ايرشمك مشكل بولور. مونديی اثرلر، اوقوچيلرنڭ «اعتدال» و «انصاف» كبی كمالاتلرينڭ يوغالووينه واوزلرينڭ عصبی بولولرينه ياردم قيلورلر. هر نورلی مبالغه‌لر، غلو واسرافلر ايله يازلغان اثرلرنی مطالعه قيلودن خير چيقماز.

حق سوز، بر گنه فرقه‌گه خاصلاب بيرلووی و باطللقنڭ ده بر فرقه‌دن باشقه‌لرنده‌غنه بولووی حقنده دليل يوق. شولای بولغاچ باشقه‌لرغه هجوم قيله‌چق يرده مسئله‌لرنی برگه‌له‌ب تيكشررگه و ايبتشلرنڭ خاطرلرينی قالدررلق حركتلردن صاقلانورغه تيوشلی.

«فلان آدم كافردر» ديمك «شول آدمنڭ مالی، قانی حلال، عصمتی يوق و آخرتده منگو تموغلق» ديمكدر. مونڭ بيك زور بر حكم ايديكنی بلورگه تيوشلی. سلف عالملری «اكفار»دن بيك احتياط قيلورلر ايدی. ابوحنيفه مذهبنده بولغان محترم عالملر حتی: «بر آدمنڭ كفرينه توقسان توقز دليل بولوب ده اسلامينه برگنه دليل بولسه شول بر دليلنی اعتبارغه آلوب توقسان توقز دليلنی، يوق منزلنده حكمسز قالدررغه تيوشلی» ديمشلردر. الحق گوزل و اوز شأنلرينه مناسب سوز سويله‌مشلردر.

اوزينه قورال ايله قارشو طوروچی و اسلام دنياسينه الوغ بر ضربه ياصاوچی «خوارج»لر حقنده حضرت علی رضی الله عنه: «آنلر، بزنڭ دين قارنداشلرمز، فقط بزگه باغی بولديلر» ديديكی مرويدر.

اسلام دنياسنده اكفار ايشگينی باشلاب آچوچيلر «خوارج»لر بولدی. مونلر «اكفار»نی مسلك ايتوب آلديلر، رئيسلری ده اوشبو اكفارنی قورال ايتوب

Из фондов Российской национальной библиотеки

آلووی سببلی نادان خلقلرنی قورقوتورغه و شونڭ سببندن اوزینه ایه‌رتورگه موفق بولدی. «اکفار» قیلو سببلی عوامدن اخلاص قویدررغه و آنلر طرفندن «چن مسلمان» دیب اعتقاد قیلدررغه ممکن ایکانلگینی کوردیکلرنده باشقه مذهبلرنڭ غلانلری‌ده اوشبو یولغه کردیلر. مستبد دولتلر، خلقلر ایچون نی قدر قورقنچلی بولسه، الڭ طنچ یاشاوچی آدملر حتی اوزلرینڭ یاقین دوستلری طرفندن سیاسی‌تهمت ایله دانوس قیلنوودن امین طورا آلماسه‌لر، دینی استبداد وقتلرنده‌غی خوفلر موندن‌ده بدتر بولادر.

اسلام دنیاسنده بر وقتلرده دینی استبداد شول درجه‌لرگه یتکان ایدی‌که خلقلر اکفار قیلنودن قورقوب قالتراب طوررلر ایدی. اوینده آولاق اوطوروب کتاب یازودن و کشیلرگه قاتشوب یورماودن باشقه عیبی بولماغان قاضی عیاض. «یهودی»لك ایله تهمت قیلندی. غزالی اکفار قیلنوب کتابلری یاندرلدی. تاج‌الدین سبکی اکفار ایتلوب تورمه‌گه صالندی. مصر عالملری بر آدمنڭ کافرلگی ایله فتوا بیردیکلرندن اولدررگه حاضرلنه‌لر ایدی. شول وقت جلال‌الدین المحلی چیتدن کیلوب: «مونی نیچون اولدرته‌سز؟» دیب صوراغانده عالملرنڭ باشلقلری بولغان صالح البلقینی «آنڭ شیکللی کشیلرنی بزنڭ آتامز کافر دیب آیته طورغان ایدی» مضموننده جواب بیردی. شوشندی خطره‌لرگه اوچراودن قورقوب امام نووی شاگردلرندن علاءالدین عطار اسملی بر عالم شول وقتده بولغان بر قاضیدن: «مونڭ ایمانی درست!» دیب سؤیدیتلستوا (شهادت نامه) آلدی و شونی‌ده پاچپورت اورنینه اوز یاننده یورتدی. اگرده صالح‌البلقینی مثالنده بررسی: «مونڭ شیکللی آدملرنی بزنڭ آتامز کافر دیب آیته طورغان ایدی» دیب کفرینه فتوی بیرسه، شوڭا قارشی بو آدم مذکور شهادت نامه‌نی کورساتوب اوزینی قوتقاراچق ایدی. بر مؤلف روایتینه کوره، ظالم سلطانلرنڭ استبدادلری و دینچیلرنڭ (دین ایله تجارت قیلوچیلرنڭ) تعصبلری بر وقتلرده شول درجه‌لرگه یتدی‌که مونلرنڭ شرلرندن قورقوب اسلام عالملری اوز اثرلرینی عبرانی حرفلر ومستعار اسملر ایله یازارغه مجبور بولدیلر (١).

مخالفلری طرفندن نشر ایتولگان خبرلرگه اشانمق درست بولسه بو کونده

---

(١) تورکیاده بولغان ملالر وخواجه‌لرنڭ هجوملرندن قورقوب فاطمه علیه خانمده اوزینڭ اسلام خاتونلری حقنده‌غی بر اثرینی فرانسزچه ترتیب ایتووی وتمام بولغاندن صوڭ فرانسه‌ده باصدرمق نیتنده بولووی مرویدر. «شورا». ج ٦. «فاطمه علیه خانم» ماده‌سی.

مسلمانلرنی اکفار قیلو طوغروسنده الڭ جسارتلی آدملر وهابیلردر. مونلرنڭ رئیسلری بولغان محمد بن عبدالوهابنڭ بیك جزئی نرسه‌لر سببلی‌ده اهل اسلامنی اکفار قیلووی وشوشی بهانه برله قبله اهللرینڭ قانلرینی توگونی حلال کوررووی وبو کونگی اتباعینڭده اوشبو مسلکنی تعقیب ایتولری مرویدر (١).

* * *

الوغ بر محکمه حضورنده چیتدن جیولوب هر اشنی دقت برله تیکشروب طوروچی خلقلرنڭ کوز اوڭلرنده پروقورور، بر آدمنی زاقون اسمندن عیبلی قیلوب کورسه‌ته وشول عیب برابرینه تیوشلی بولاچق جزالرنڭ درجه‌لرینی‌ده تعیین قیله‌در. اوشبو قبیلدن مسلمانلرنڭ ملاسی یاکه اوزینی «خواص» جمله‌سندن صاناب یوروچیسی‌ده اوزی شیکللی بر مسلماننی - اثرنده بولغان بر مقاله‌سی ویاکه کشیلر آراسنده روایت ایتلوب یوری طورغان بر سوزی سببندن- شریعت اسمندن عیبلی ایته وبو عیب‌ده کوب وقتده تضلیل وتبدیع، تفسیق واکفاردن عبارت بولادر. اکفارنڭ جزاسی نینده‌ی نرسه ایکانلگی معلوم، تفصیل قیلوب سویله‌رگه کوب حاجت یوق.

لکن اوشبو ایکی تورلی عیبله‌وچی (پروقورور بله‌ن ملا) آراسنده بولغان فرق بیك الوغدر.

پروقورور، بر جنایت برله متهم بولوب محکمه‌گه جلب ایتولگان ولازم بولغان جوابلر شول مجلسده‌ده آلونغان. مجمل ویاکه تأویل قیلورغه ممکن کورلگان سوزلری واشلری حقنده ایضاحلر ایتدرلگان وتفسیرلر قیلدرلغان وهر تورلی

(١) وهابیلر حقنده بیك کوب اثر نشر قیلنغانلغی جریده ومجله‌لرده مذکور بولدی ایسه‌ده مونلردن هیچ برینی بو کونگه قدر کوره آلمادق. تورکیا محررلرندن بر ذات وهابیلرنی: «ساچلرینی قرالر، باشلرینی تاقر یوروته‌لر، مونده‌ی قباحت اش هیچ بر بدمذهبده کورلگانی یوق ایدی» دیب ذم قیله‌در. دنیاده کشی‌گه یاراو ممکن توگل. روسیه‌ده بولغان بزنڭ تاقر باشلر، اولکاردن استمداد قیلوغه رضا بولماوچیلرنی «وهابی» دیب سوگه‌لر ایدی. اما تورکیانڭ ییتو ساچلیلری وهابیلرنڭ تاقر باش حالده یورولرینی هیچ بر بد مذهب اشله‌می طورغان قباحت نرسه‌لردن حساب ایته‌لر ایمش. یرده خلیفه ایتوب قویغان حیوانلرینه الله تعالی حضرتی اوزی عقل وانصاف بیرسون. بر برینی اکفار قیلشولرندن اوزی‌گنه منع ایته کورسون! «ربنا وتقبل دعاء». «عجائب الاثار فی التراجم والاخبار» اسملی کتابنده عبدالرحمن الجبرتی وهابیلرنڭ عقیده‌لرینی کوچره وصوڭره‌ده اوز طرفندن: «قول ان کان (اعتقاد الوهابین) کذلك فهذا ماندین الله به نحن ایضا وهو خلاصة لباب التوحید وما علینا من المارقین والمتعصبین» دیه‌در. ج ٣ ص ٢٥٦-٢٥٧.

Из фондов Российской национальной библиотеки

احتمالار یورتولوب بتکان بر کشینی اوزینک شخصی صفتی ایله توگل بلکه زاقون طرفندن قویلغان وکیل بولو (پرقورورلق) صفتی ایله عیبلیدر. عیبلی کشی، شول مجلسده حاضر بولا، اوزی یاکه وکیلی مونی کامل اختیارلق و ایرکنلک ایله مدافعه قیله، پروقورور طرفندن عیب سببی ایتوب کورستلگان نرسه‌لرنی ممکن قدر جرح ایته. قوتندن توشره، پریساژنی زاسیداتیللرگه تأثیر بیره وحاکملرنکده قولاقلرینی اوز طرفینه صالدره. قرار بیرو طوغروسنده محکمه، پرقورور فکرینه تابع بولماغانلقدن آنک بتون سوزلری اثرسز وحکمسز قالورغه‌ده ممکن بولا. شونک ایچون پرقورورنک ملاحظه‌لری، ساعتلر بوینچه سویله‌گان سوزلری قطعی قرار توگل بلکه کوب وقتده مجرد بر خصوصی فکردن گنه عبارت بولوب قالادر.

اما اوزینک بولمه‌سنده بیکله‌نوب ده مجرد اوز اولچاوی ایله گنه بر کشینک آرتنده عیبله‌وچی و شوشی طوغریده اوزینک فکرلرینی تمام طوغری حساب قیلوب حکملر ایتوچی وشول حکملرینی افتخار و تبجح برله مطبوعاتده نشر ایتدروچی ملا یاکه ایشاننک معامله‌سی بتونله‌ی موڭا خلافدر. پرقورور، قانون تکلیفینه واوز وظیفه‌سینی یرینه کیتوررگه مجبور بولوب سویله‌دیکی حالده بزنک ملامز یاکه ایشانمز مجرد اوز اوزینه حسن ظن قیلوودن واوزینی مسلمانلرغه «وصی» دیب باوودن و گویا خلقلرنی منع ایتمه‌گان ایچون الله قاشنده عیبلی بولوودن قورقوب شوشندی اشارگه مباشرت ایته، اوزینک اشی و اصلاح قیلورغه تیوشلی حالی باشندن آشدیغی حالده باشقه‌لر ایله مشغول بولوب عمر اوزدرادر.

* * *

مسلمان آدمنک اکفار قیلنووی طوغروسنده دقت قیلنه‌چق و دستور العمل طوتولاچق بیک کوب قاعده‌لر بار. آنلرنی ایسه اوشبو ماده‌لرگه جیارغه ممکن:

١) دلالتی قطعی بولغان نص‌غه خلافلق قیلووی سببندن اکفار قیلنه‌چق آدم، شول سوزنده نص‌غه مخالفت قیلووینی اوزی بله‌درمی؟ اکفار قیلنه‌چق آدمنک اوشبو حالینی یاخشی آڭلامق ضرور. مونی آڭلامق، ظن قیلندیغی درجه‌ده ینگل بولماسه کیره‌ک. چونکه چیت کشیلرنک کوڭللرنده بولغان نرسه‌لرنی، صررامی و تفتیش ایتمی طوروب آڭلاو بیک مشکل اشدر. آدملر کوب وقتده حتی اوز اعتقادلرینی‌ده بیان قیلودن عاجز بولورلر. چیت کشی اعتقادینی لازم درجه‌ده اڭلاو اسان توگل ایدیکی شوندن معلوم بولسه کیره‌ک. شونک ایچون کفرلک ایله حکم ایتمازدن مقدم، مذکور مسئله حقنده شول آدمنک اوزندن ایشدوب اشنی آچیق بلورگه تیوشلی.

Из фондов Российской национальной библиотеки

٢) خلافلق قیلغان نصی تأویلنی قابل توگلمی ؟ قابل بولسه بو تأویل یراقمی یاگه یاقینمی ؟ مونی ده یاخشی بلورگه کیره‌ك. حالبوکه بو اش، عربلرنك عادتلرینی، لغتلرینی، لغتلرنده بولغان مجاز و استعاره‌لرنی لازم درجه‌ده بلوگه توقف ایته‌در.

٣) خلافلق قیلنغان نص، اگرده قرآن بولماسه روایت طریقلرینك قایوسی ایله نقل ایدلگانلگینی، نقل شرطلری تابلوب تابلماوینی بلو لازم. حالبوکه بو اشنی آڭلامق‌ده یینگل توگلدر. کوب وقتده بر قسم آدملر بر خبرنك متواتر ایدیکنی دعوی ایتدیکلری حالده ایکنچی بر فرقه‌سی شونی انکار قیلور. شیعه‌لر حضرت علی خلیفه‌لگی حقنده متواتر خبر بارلغنی دعوی قیلورلر، باشقه‌لر ایسه شونی قطعی صورتده انکار ایتارلر.

٤) نص، متواتر طریق ایله نقل ایتولگان ایکان، خلافلق قیلوچی آدم شونك تواتر ایله ثابت بولووینی اعتراف قیله‌درمی ؟ مونی ده بلو ضرور. خبرلرنك متواتر بولولری آدم بالالرینك تللری آچلو کونده‌گنه توگل بلکه کوب زمانلر صوڭ، عقل و فکرلر اوسوی ایله متناسب صورتده تدریج اوزرنده معلوم بولوب طورادر. شونك ایچون بر خبرنك متواتر بولووی بعض بر کشیلر قاشنده همیشه ثابت بولمی طورغه ممکن. اوز قاشنده متواترلگی ثابت بولماغان خبرنی انکار قیلوچینك کافر بولووی توگل بلکه جاهل بولووی‌غنه لازم بولوب کیله‌در.

٥) نص‌غه خلافلق قیلوینه باعث نیندی نرسه ؟ شونی‌ده بلورگه کیره‌ك. بعض بر قوتلی دلیللرنك اجبار قیلووی سببلی نص‌نی تأویل قیلو جائزدر. بو آدم نص‌غه مخالفت ایتکان بولسه شوشندی بر حال‌گه کوره مخالفت قیلماغانمی ؟ نص‌نی تأویل ایتارگه اوز فکرینه کوره بر مجبوریت کورلمه‌گانمی ؟ هر حالده علوم عربیه قاعده‌لرندن یراق کیتماز شرطی ایله بولغان تأویل سببندن مسلمانلر اکفار قیلنمازلر.

٦) بو آدمنك اوشبو عملی سببندن دین‌گه ضرر کیله‌چکمی ؟ کیله‌چك بولسه بو ضرر الوغمی، توگلمی ؟ بوده بلنورگه تیوشلی. چونکه دین ایچون ضررلری آز بولاچق نرسه‌لر، حد ذاتلرنده شنیع وباطل اش بولسه‌لرده حکملری یینگل بولورغه ممکن (*).

* * *

ایشته انسانلرنك شقاوتلری (کفرلکلری) ایله حکم قیلورغه کرشوچیلر

(*) بو مسئله‌نك روحی «فیصل التفرقه» و باشقه معتبر اثرلردن آلندی.

الك الك شوشی ماده‌لرنی برر برر تیکشروب چیقارغه تیوشلی. شول شرطلر همه‌سی تابلوب بتکان کشی حقنده‌ده توقف قیلوب طورلسه و اشنی الله تعالی گه تابشرلسه، کینه بر ضررده بولماز. قضا منصبنده بولماغان کشیلردن: «فلان آدمنی نیچون اکفار قیلمادك؟» دیب قیامت کوننده سؤال بولماسه کیره‌ك. خصوصا بر کشی حقنده بو قبیلدن حکم قیلوچیلر، شول کشی حقنده اوزلرینك شخصی عدواتلری، بغض وحسدلری بولوب بولماوینی بیك نق تیکشررگه تیوشلیلردر. کوڭلده تامر جایگان حسد ویاراتماوچیلق سببندن بره‌وگه هر تورلی سؤ ظن قیلورغه و امنیت ایتمازگه ممکن. «وکان الانسان عجولا».

* * *

مؤلفلر وفقیه‌لر آراسنده پوچته‌خانه‌لرده‌گی مکتوبلرگه مهر صالوب اوطوروچی مأمورلر قبیلندن بر طوتاشدن واوزلکسز کفر پیچاتلری باصوب طوروچیلر، تالچوق خلقلری آوزلری ایله کونباغش اورلغینك قابوغینی ارغتوب یورولری قبیلندن آوزلرندن بر طوقتامازدن «کفر» ارغتوچیلر بار. لکن مونلرنك اوشبو اشلری باشقه‌لر ایچون دلیل ونمونه طوتولورغه یارارلق اشلر توگل. معصوم توگل آدملرنك شریعتگه موافق بولماغان اشلرینه ابیه‌روب یورو، خصوصا انسانلر و مسلمانلرغه اذیت بیرو الوغ خطره‌لی بر اشدر.

حقیقت حالده اسلام دنیاسینه افتراق صالوچیلر، مسلمانلرنی مذهبلرگه تاراتوب شذر مذر قیلوچیلر شوشندی مؤلفلر و شوشندی فقیهلردر. «ان الذین فرقوا دینهم و کانوا شیعا لست منهم فی شیء انما امرهم الی الله ثم ینبئهم بما کانوا یفعلون» (انعام. آیت ١٦١).

ابو حنیفه حضرتلری: «اجتهادینی صرف ایتکان صوڭ، قیلغان عقیده‌سی وبیرگان فتواسی ایچون بنده‌لر فاسق‌ده کافرده بولمازلر، مأجور بولولری امیدلی» دیدیکی همده: «قبله اهللرندن هیچ بر کشینی اکفار قیلمیمز» (ولا نکفر احدا من اهل القبلة) دیب بر قاعده توزودیکی حالده حنفیه مذهبنه منسوب صوڭ عالملر اکفار بابنده حتی افراط درجه‌گه بارمشلردر. «التمهید» صاحبی ابوالشکور السالمی‌نی اوشبو جمله‌دن صانارغه ممکن. حتی اوزلرینه عاریتکه نرسه بیرمه‌گان ذاتلرنی «علمانی استخفاف قیلدی» دیب اکفار قیلوچی عالملر کورلمشدر. «رحم الله لمن عرف قدره ولم یتعد طوره».

Изображено в Российской национальной библиотеке

٣٤) رسول الله وفات بولغان كونده اسلام دينى تمام و كامل بولدى ، شونڭ ايچون رسول الله دن ثابت بولغان بر اعتقاد و عملنى كيموتمك درست بولماديغى كبى آنڭ صوڭنده «دين» اسمى ايله برر تورلى عقيده و عمل آرتدرمقده درست توگل .

٦نچى ماده‌ده ايمان» وايماندن جز بولغان همده برابرلرينه ثواب وخيرلى جزالر وعده ايتولگان نرسه‌لرنڭ «دينى» اسمده بولولرى سويله‌نگان ايدى. ايشته رسول الله عصرنده اوشبو نرسه‌لر. بتون كيفيتلرى ايله تمام ايتولدى وبنده‌لرنڭ اوستلرينه يوكله‌نگان بو نرسه‌لر كامل يرينه كيلدى. شونڭ ايچون كيره‌ك آرتدرو و كيره‌ك كيمتو طريقى ايله بو اشلرده تصرف قيلورغه بنده‌لرنڭ حقلرى يوق. ثواب وجزا مسئله‌لرى شارعنڭ اوزينه گنه خاص بولغان وظيفه‌لر دندر. اما حقوق وباشقه تورلى معامله‌لر حيات لوازمندن، عمرانى و اجتماعى نرسه‌لردن بولغان ايچون مونلر، حد ذاتلرنده عبادت و برابرلرنده ثواب وجزا وعده قيلنغان شيلردن توگل. اگرده مونلر ايچون ثواب ياكه شلته وعذاب بولسه بو اشلر نيت فلان كبى اوزلرندن خارج بولغان نرسه‌لر اعتبارى ايله بولور. حقوق و معامله‌لر هر عصرنڭ اوزينه كوره ياگاروب و آلماشنوب، آرتوب و كيموب طوررغه ممكن.

كامل بولوب بتكان دينني اوزگرتو بولغانى ايچون رسول الله‌دن مروى توگل برر تورلى عقيده ياكه برر صفت ايله عبادت احداث ايتمك وياكه رسول الله‌دن مروى بولغان عبادت نوعسندن برر سينه، مخصوص بر كيفيت توزومك محدث وبدعت اش وهر بدعت‌ده ضلالتدر. «من احدث فى امرنا هذا ما ليس منه فهو رد» (١) (صحيح بخارى ج ٣ ص ١٦٧. صحيح مسلم. ج ٢ ص ٤٢). «اما بعد فان خير الحديث كتاب الله وخير الهدى هدى محمد وشر الامور محدثاتها وكل بدعة ضلالة» (صحيح مسلم. ج ١ ص ٢٣٧) حديثلرى، اوشبو يرده سويله‌گان سوزلرمزگه دليل بولسه كيره‌ك.

شارع لسانى ايله امتنى تحذير ايتكان «بدعت»، دينى اشلرگه گنه خاصدر. دنياوى اشلر، شرعى معناده‌غى «سنت» ايله صفت ايتولماديكلرى كبى شرعى معناده بولغان «بدعت» ايله‌ده صفت قيلنمازلر. اگرده دنياوى نرسه‌لر حقنده

---

(١) وهذا الحديث معدود من اصول الاسلام وقاعدة من قواعده فان معناه من اخترع فى الدين ما لا يشهد له اصل من اصوله فلا يلتفت اليه. فتح البارى. ج ٥ ص ١٩٢.

Из фондов Российской национальной библиотеки

«سنت» یا که «بدعت» سوزلری استعمال ایتولسه مونلرنی لغت معنالرینه حمل قیلورغه تیوشلی. حضرت عمرنك، بر یرگه جیولوب تراویح اوقوچیلرنی کوردیکنده: «نعم البدعة هذه» دیوی (۱) شوڭا محمولدر. چونکه اصل تراویح نمازی اوقو بدعت توگل بلکه یالگز بر گه جیولمق ماده‌سی گنه بدعت بولوب بو ایسه دینی بر اش توگل بلکه دنیاویدر. بوتسه دینی بدعت بولغان نرسه‌لرنك «حسنه» بولمق احتماللری یوق، واجب بولمق احتماللری ایسه هیچ یوق.

تحریف قوللری و تغییر قلملری آراغه کرماسون، شارع وظیفه‌سینه موینلر صوزلماسون ایچون رسول اکرم حضرتلری دینی (اعتقادی وعملی بولغان) اشلرنی اوزگارتو وبوزو کبی شیلردن امتنی منع ایتمشدر. موندن ایسه مصالح عامه ومعامله‌لردن منع قیلووی لازم توگل، آنلرنی «بدعت» سوزی شامل بولماز.

اسلام دینی اوزرینه کلام اهللری و متصوفه‌لرنك جاهللری طرفندن یاشدرلمش بدعتلرنك حسابی یوق. اوز دینلرینه محبت ایتکان آدملر شوشی بدعتلر حقنده خلقلرغه آز آز بولسه‌ده سویله‌ب و آڭلاتوب طوررغه تیوشلی «لعلهم یذکرون». علم اهللرندن بعض ذاتلر: «اسلام دینی اوزرینه کیلگان بلالرنك اڭ اولغلری واڭ خطره‌لیلری کلام اهللری ایله تصوف شیخلری طرفندن بولدی» دیمشلر.

* *

کلام اهللری طرفندن دین‌گه یاشدرلغان بدعتلرنك بری عالمنك زمانا حادث بولووی عقیده‌سیدر. اوشبو روشده بولغان حدوث عالم بحثی مدرسه‌لرده دینی بر عقیده قیلنوب اوقولور، شاگردلر مدار نجات بلوب شوڭا بتون کوچلری ایله یابشورلر. احتمال‌که بو کونلرده‌ده شولای اوقی طورغانلردر.

الله تعالی‌نك عالمنی خلق ایتووی، دلالتی قطعی بولغان دلیل شرعی (قرآن کریم) ایله ثابت و قرآن کریم خبرینه موافق اعتقاد قیلمق بتون اهل اسلام ایچون فرض ولازمدر. اما الله تعالی عالمدن بالذات یاکه بالزمان سابق بولو کبی نرسه‌لر، زائد وشرع تکلیفلرندن خارجدر. مونلرنی ضروریات دینیه‌دن دیب اعتقاد ایتمك صرف منهی و «ضلالت» بولووی ایله حکم ایتولگان «بدعت»، طوغروسی‌ده اسلام دینینه افترا و کلام کتابلرنده بیان ایتولگان روشده شاگردلرگه لقین ایتمك شریعت‌که جنایت و شارعغه خیانتدر.

رسول الله حضورینه کیلوب حسابسز کوب عربلر مسلمان بولوب طوردیلر

(۱) صحیح البخاری. ج ۲ ص ۲۵۱.

Из фондов Российской национальной библиотеки

و خلیفه‌لری‌ده خلقلرغه دین و ایمان تلقین ایتو و مهمات شرعیه‌نی بیان قیلو ایله مشغول بولدیلر. مونلر هر وقت شهادت کلمه‌سینی اوقوتورلر، نماز و زکات هم روزه کبی اسلام نیگزلرینی تعلیم ایتوب اوز اورنلرینه قایتاروب یباررلر، عربلرده تمام اولگی حاللرنچه اوزلرینك قوی و دوه‌لرینی کوتوب یوررلر، قونوب کوچوب طوررلر ایدی. اوشبو اوزون عمرلر وکوب مرتبه بولغان ماجرا و واقعه‌لر آراسنده برگنه وقت و برگنه عرب‌گه‌ده: «ایمان و بنای اسلامنی بلگان صوڭ اینندی عالم حادث ایدیکنی‌ده بلورگه تیوشلی» دیب: «العالم حادث، لانه لا یخلو عن الحوادث وما لا یخلو عن الحوادث فهو حادث...» روشنده تعلیمات بیرلدیکی معلوم توگل. اگرده مونندی بر اش بولغان بولسه، سنت کتابلرنده و مشهور مسندلرده بولمی قالماز ایدی. حالبوکه صحابه‌لر و تابعینلر زماننده نصاری و یهودلر هم‌ده بعثنی انکار قیلوچیلر حضورنده اسلام دینینك حقلغنی اثبات ایتو طوغروسنده‌غی احتیاج کلام اهللری زماننده بولغان احتیاجدن کوب الوشلر کوچلی ایدی. شولای بولا طوروب‌ده آنلر کلام یولینه کرمادیلر و قرآن یولندن آیرلمادیلر (١).

حرمتلو عالملردن بری: «صحابه‌لرنڭ، جوهر نیندی نرسه و عرض نیندی شیدن عبارت ایدیکنی بلمی وفات ایتولری قطعی صورتده معلوم. اگرده شونلر روشنده بولورغه آرزو قیلسه‌ڭ بول! صحابه‌لر یولینه کوره اهل کلام یولینی آرتق کورسه‌ڭ و ابوبکر ایله عمر وفات ایتکان یولده وفات بولورغه رضا بولماسه‌ڭ، اوزڭا اختیار! لکن یاوز آدملردن ایدککنی آڭلا!» دیمشدر. اوشبونڭ ایچون بولسه کیره‌ڭ ابو یوسف حضرتلری: «من طلب الدین بالکلام تزندق» دیر ایدی (٢).

اگرده اوشبو حدوث زمانی مسئله‌سی دینی عقیده اسمی ایله توگل، بلکه فلسفی و دنیاوی بر بحث قیلنوب اوقولسه وکتابلرغه‌ده شول طرزده یازلسه ایدی شاگردلر ایچون فائده‌سی کیره‌ڭ بولسون وکیره‌ڭ بولماسون آنڭ حقنده سوز سویله‌رگه کوب حاجت توشماز ایدی. لکن فلسفی بحث باشقه، دینی بحث باشقه. فلسفی بحث بولودن دینی بحث بولو لازم توگل. مونلرنی بر بری ایله چوالتوب یورتمازگه تیوشلی.

عاشورا تعزیه‌لری و عاشورا بایره‌ملری، رغائب و برائت هم هول

(١) الجام العوام عن علم الکلام. ص ٢١.
(٢) تذکرة الحفاظ. ج ١ ص ٢٦٧.

و احتياط ظهر، قدر نمازلری ، قبر صدقه‌لری ، میتنڭ اوچونچی ، یدنچی ، قرقنچی هـم یل طولو کونلرینی تخصیص قیلوب ضیافت بیرولر، مخصوص کونلرده مخصوص روشلر اینه جیولشوب معلوم صانلر ایله ذکر أیتولر، ذکرلونی تسبیح (تویمه‌لر) ایله صاناولر (١) ، اوقوچی و اوقوتوچی قاشنده اوقو برابرینه صدقه بیرلووی معلوم بولدیغی حالده قرآن ختم ایتو و ایتدرو کبی عمللرنڭ کوبسی صوفیلر و متصوفلر طرفندن احداث ایتلـگان و صاقلانورغه تیوشلی بولغان بدعتلردندر .

خلاصه: کیره‌ك اعتقادی و کیره‌ك عملی بولسون دینی اشلرده قیاس و اجتهاد برله تصرف قیلو، منصوص بولغان قدردن رأی ایله آرتدرو وکیمتو اصلا درست توگل، بلکه بو اشلرده تسلیم محض لازم بولوب، طوغری امر کیلگان نرسه‌لرنی یرینه کیتورمك ، منع قیلنغانلردن طیولمق ، مسکوت بولغان نرسه‌لردن سکوت ایتمك لازمدر. «تلك حدود الله فلا تعتدوها ومن یتعد حدود الله فاولائك هم الظالمون» (بقره ٢٢٩).

٣٥) اسلام دینی عمومی بر دین بولوب هر زمان و هر بر اورن ومملکت، هر بر قوم وملت ایچون موافقدر. دنیا وآخرت سعادتینی جامع ، مادی و روحانی کراماتلرنی شـامل بولغان بر دین فرض ایتولسه، بو دین ، مطلقا اسلام دینیدر.

برگمه عصردن بیرلی توگل، بلکه اوچ دورت عصرلر بولدی مسلمانلر تیران اویقوده و غفلتده غرق بولوب یاتدیلر. باشقه قوملر، اویالرینه تایاق طغلوب بوتالغان قرسقه‌لر مثالنده، آتا اوغلینی آنا قزینی بلمی حیات یولنده حرکت قیلدقلری حالده مسلمانلر قبرلك عالمی روشنده شعورسز وحسسز طوردیلر. اسرافیل فرشته صور اورمه‌گان مدتده مونلرنڭ ترلولری احتمال

(١) ذکر أیتو، دنیاوی توگل ، بلکه دینی و ثوابلی اش بولدیغندن رسول الله دن روایت ایتولگان کیفیتدن باشقه صفتده اجرا ایتمك حقیقی معناسی ایله «بدعت» بولور. تسبیح استعمال ایتو عادتی رسول الله دن مروی توگل ، عصر سعادتده یوقلغی ده معلومدر. «المنار» صاحبینڭ فکرینه کوره بو نرسه هندستان برهمنلرندن خرستیانلرگه وآنلردن ده مسلمانلرغه کردی . سیوطی ، «المنحة فی السبحة» اسمنده بر رساله یازوب «تسبیح» نڭ اصلی بارلغینی اثبات قیلورغه طرشسه‌ده نتیجه‌سی ، شونڭ اصلی یوقلغینی اثبات ایتودن عبارت بولمشدر.

Из фондов Российской национальной библиотеки

طوتولمی و اوستلرینه قاراب طوروچیلرنك آوزلرندن‌ده: «انی یحیی هذه الله بعد موتها» سوزندن باشقه نرسه ایشتولمی ایدی. فقط آوروپا مدنیتی، اوزینك آلباستی آدوملری ایله کیلوب مسلمانلرنك اوستلرینه باصدیغندن صوك، مونلرده اویاندیلر، اسرافیل صورندن مقدم اوك، زمان صوری ایله تولدیلر «کذلك یحیی الله الموتی ویریکم آیته لعلکم تعقلون».

ایندی بو کونگی اسلام دنیاسی کیچه‌گی اسلام دنیاسی توگل. حاللر اوزگه‌ردی، زمانلر باشقاردی. بو اوزگه‌رولر حتی فکرلر و عقیده‌لرگه قدر تأثیر ایتدی، فکر جهتندن مسلمانلق دنیاسینه کلی بر انقلاب کیلدی. مسلمانلر اوزلرینك عزلت اورنلرندن چیقدیلر، یارق آرالرنده اویولوب طوروچی تاراقانلر مثالنده بر اشسز اویولوب طورولرینی سیزدیلر، اجتماعی حاللرینی اصلاح قیلو چاره‌لرندن بحثلر ایتارگه کرشدیلر. نیچون تدنی وسفالنده قالولرینی و نیندی سببلر ایله یوقاری کوتارلولری ممکن بولاچغنی، حیات مبارزه‌لرینه حاضرله‌نو طریقلرینی برر برر تیکشرمکده‌لردر. بوکونگی مسلمانلرنك حاضرگی اشلری اوشبو نرسه‌لردن عبارت. هر کم بلورگه تیوشلیدرکه بو دنیا ایسکی حالنده قالاچق توگل، برندن بری کامل و برندن بری عالی بولغان دورلرگه کره‌چك، بو کونگی حاللر وحشت و بدویلك دورلری درجه‌سنده‌گنه بولوب قالاچقدر. اخلاق و عادت بتونله‌ی اوزگه‌ره‌چکدر. تکامل قاعده‌سی شونی ایجاب ایدر. دین اهللری عموما شول کون ایچون حاضرله‌نورگه تیوشلی.

* *

آوروپا مدنیتی ایله اسلام دنیاسینك بر برینه کیلوب اوچراشولری سببندن اهل اسلام آراسنده انقلاب دوری باشلاندی و مونك نتیجه‌سی اوله‌رق بیك کوب فکرلر طوغدی. مونلرنی بو کون او. تلمزده استعمال قیلنه طورغان اوگلر، صوللر، معتدللر اسمنده اوچ صنف‌غه جیارغه ممکن. اوشبو اوچ تورلی صنف، رسمی صورتده تشکیل ایتولگان حزبلردن عبارت بولماسه‌لرده، حقوق شخصیه‌نی حائز بولورلق صورتده علمی وفلسفی قاعده‌لرگه بنا قیلنوب توزولگان مسلکلر بولوب یورماسه‌لرده حقیقت حالده مونلرنك فردلری، شخصلری اسلام دنیاسینك هر پوچماغنده بار، مونلرنی حتی بازارلر و مسافر خانه‌لرده، پاراخود و تیمر یوللرده مدنیت مرکزی بولغان زور شهرلردن باشلاب، باشقرد و قازاق چوللرینه قدر اورنلرده‌ده کوررگه ممکن. مخاطب آدملر بولغانده بو بنده‌لر اوزلرینك سر یوزاقلرینی آچالر، زار وموگلرینی سویلیلر، هر بر فرنه آدملری

اوزلرینی حقلی کوره لر. «کل حزب بما لدیهم فرحون».

* * *

اوچلر. مونلر اوزلری ایچون ایسکیلکنی مسلك ایتوب، دینگه نسبت ایتولگان هر ایسکیلکنی مقدس کوروچیلردر. مونلر: «بز دنیاغه، دین ایله چیقدق و دین سببندن الوغ بر امت بولدق و شهرت کسب ایتدك. قای وقت، دین اشلرنده کیمچیلك قیلورغه باشلادق ایسه شوندن صوڭ بختمز کیری کیتدی. شونك ایچون بز، تکرار «دین»گه یابشورغه تیوشلیمز» دیلر و اوزلرندن مقدمگی آدملرگه، گرچه مقدملکلری یارطیغنه عصر بولسه ده دینی اشلرده تقلید ایته لر، دین اسمندن عربچه یازلوبده مصر و استانبول، شام و هندستان مطبعه لرنده باصلوب چیققان اثرلرنك هر برینی ده مخالفت جائز بولماغان حجتلردن صانیلر و شول کتابلرنك سوزلرینی درستگه چیقارر ایچون حتی قرآن آیتلرینی و حدیثلرنی، یقینی دلیللر و بدیهیلرنیده تأویل قیلودن تارتنمیلر. اسلام دنیاسنده بوکون کورلگان هر بر اخلاقسزلقنی، دینی اشلرده‌گی مساهله‌لرنی یاڭیغنه بولغان حاللر حساب ایتوب، موندن یکرمی اوطوز یللر مقدم بر وقتغه قدر بولغان زمانلرنی خیرالقرون ظن قیله‌لر و اهالیسینیده فرشته‌لر مرتبه‌لرینه مندره‌لر. شونك ایچون «زمان بوزولدی، دین بتدی» دیب قایغو اظهار ایته‌لر وبوطوغروده اوزلرینی بر طرفده قالدروب اوزلرندن باشقه‌لرنیغنه عیبلی قیله‌لر. اوزلرینی «صراط»نك آرغی یاغنده طوروچیلر جمله‌سندن صاناب بتون اجتهادلرینی اوزلرندن باشقه‌لرنی تیکشررگه صرف ایته‌لر، اوزلری شیکللی فکر ایتماوچیلرنی جاهل ومخذول، مردود وملعونلردن حساب قیله‌لر، اسلام دینینی اوزلرندن باشقه روشده ترسیم ایتوچیلرنی فاسق وکافر، زندیق و دهریلردن صانیلر و آچولری کیلگان بر کشینی تموغلق قیلودن لذتلنه‌لر، بر قوللرنده جنت و ایکنچی قوللرنده تموغ آچقچی بولوب هر بر اش اوز قوللرنده، رحمت و عذاب فرشته‌لریده اوز امرلرینه تابعلر روشنده قیلانالر. مونلرغه کوره مسلمانلرنك صوغش وقتلرنده ییگلولری، سودالرینك برکاتسز بولولری، ایگونلرینك اوگماولری، خسته‌لنولری، قرلولری، دین وصیتلرینی طوتماو و عموما دینی اشلرده اعتبارسز بولودندر. اگرده مسلمان دنیاسی سلفلر قبیلندن «دین» اشلرنده مقید بولسه‌لر، تقوالقنی اوزلرینه شعار قیلسه‌لر اولگی پارلاق دورلر قایتاچق، شهرتلری دنیانی طوتاچق، دنیاوی هنرلری خواه بولسون و خواه بولماسون زمانه علملرینی خواه بلسونلر

و خواه بلماسونلر بتون دنیاغه خواجه بولوب سوزلرینی اوستون یوروتهچکلردر.

صوللر. مونلر: «بزنگ توبان کیتوومزگه اصل سبب «دین» بولدی. بز موندن صوڭ ده دین وصیتلرینه بوی صونساق دنیاده سعادت کورر گه جانلی قوملر ایله برگه یورر گه موفق بولمامز. اسلام دینی اوتکان زمانده بیك کوب قوملرنی برگه جیوب بر امت یاصاغان ایدی. لکن بو اش ایچون اوتکان زمان مساعده ایتکان ایدی، بر زمانغه بولغان مساعدهنك هر زمانغه بولووی لازم توگل. آوروپا، «دین» سببندن آیاقغه باصدی و «دین» سببندن کوچ حاصل ایتدی، لکن علم و معرفت کوتارلگاندن صوڭ فرنکلر، دین ایله برلکده برگه باررغه امکان تابمادیلر، دین وصیتلرینی طوتارغه لزوم کورمادیلر. شونك ایچون «دین» نی بر چیتگه قویوب عقل ایله بورر گه کرشدیلر. ایشته آوروپانك ترقیسی، عقللرنی حیران ایتهچك علملری، هنر و صناعتلری، بایلق واستعدادلری، جسارت و باشقه ملتلرگه حاکم بولولری شوندن صوڭ باشلاندی. «دین» نی التزام ایتوچیلر. ایسکی بر وقتدهغی حالده قالورغه و زمان ایله برابر یورمازگه مجبور بولاچقلردر. زمان ایله برگه بورولماسه اول وقت، استقبال امیدسز، بانقروتلقدن باشقه نرسه کوتارگه اورن یوق» دیلر.

معتدللر. مونلر: «دین» نی مقدم کیلگان آدملرنك هر برینه تقلید قیلو و بو عصردن مقدم تألیف ایتولگان کتابلرنك صاحبلرینی «لا یخطی» اعتقاد ایتودن عبارت توگل، بلکه یالگز رسول اکرم، الله تعالیدن تبلیغ قیلغان نرسهلرگنه دیب تانوچیلر و شونك برله برابر اجمالی همده روایت طریقی ایلهگنه بولسهده علوم کونیه و عمرانیهنیده آڭلاوچیلردر. شونك ایچون مونلر «اوڭلر» ایله «صوللر»نك اورتالرنده طورالر و اوزینك اصلینه قایتارمق، تقلید و تعصب اهللری طرفندن قوشلغان نرسهلردن صافلامق شرطی ایله اسلام دینی عمومی بر دین ایدیکنی. هر بر اورن و مملکت، هر بر قوم و ملت ایچون موافق بولووینی دعوی قیلهلر. مونلر: «اسلام دینی انسانلرنك مسعود یاشاولری ایچون توزولمش بر قانون سماویدر، بز مسلمانلرنك بتون سعادتمز «دین» برلهدر. دیندن آزغنه آیرلوده بزنك ایچون زور فلاکتنی و تعریف ایتولماز درجهده خسارتنی موجبدر. لکن ایسکی عرف و عادتلرمز، ایسکی یالقاولق و اشسزلکمزده دوام ایتکان مدتمزده بزنك ایچون اوز دینمزنی صافلاو ممکن بولماز، باشقه هنرلی خلقلر حضورنده بزنك بتوومز لازم کیلهچك، ایمدی اگرده اوزمزنیده، دینمزنیده سلامت صافلاو قصدنده بولسهق بزنك ایچون

Из фондов Российской национальной библиотеки

اش و هنر آدملری بولوومزغه مجبوریت بار، هر بو فائده‌لی هنرلرنی اوگره‌نورگه و حیات یوللرینی قایدن تابساق شوندن آلورغه تیوشلیمز، بر طرفدن خالص دین‌گه قایتو و ایکنچی طرفدن دنیانك فائده‌لی و مباح هنرلرینی تحصیل ایتو بزنك اوستمزده بورچدر، هنر ایله خالص دین، بر برینه لازم غیر مفارق کمالاتلردندر، اگرده دنیا و آخرت سعادتینی متکفل، مادی و روحانی کراماتلرنی شامل بولغان بر دین تابلووی ممکن کوراسه، بو دین مطلقا اسلام دینی بولاچقدر» دیلر (۱).

* * *

فرد و شخصلردن اوست‌که چیقا آلماغان اوشبو مسلك صاحبلرندن بر برینه الك یراق اورن طوتوچیلری «اوتکلر» ایله «صوللر»در. اوشبو ایکی فرقه، اوز سوزلرنده متین و ثابت بولسه‌لرده هر بری، اوزلرینه خصم بولغان طرفنك فکرلری ایله لازم درجه‌ده آشنا بولمادقلری و ایکی مسلك دلیللرینی یاناشه قویوب محاکمه قیلمادقلری، اسلام تاریخینی‌ده فنی صورتده تیکشروب قارامادقلری، سوزلرینی تگلاب طورغاندن و فکرلرینی تحلیل ایتوب کورگاندن صوك معلوم بولادر. بر برینه ضد بولغان فکرلر، مسلکلر بر کوز ایله قارالماسه و بر آرشین ایله اولچانماسه حقیقت ظاهر بولماز، طوغریلق ایکی اورتاده یوغالور. نزاعلرنی حل قیلو ایچون بی طرف صورتده تیکشرو و دعوالرنی برابر تگلاب محاکمه قیلو شرط بولدیغندن اوشبو یرده، قولدن کیلگان قدر بو مسئله‌نی تحلیل ایته‌مز:

اوتکلر. مونلر کوبره‌ك ایسکی مدرسه‌لرمزده معمی و لغزلرگه اوخشی طورغان ایسکی فلسفه اصطلاحلری، منطق بحثلری اوقوب واوقوتوب شغللەنگانلر، هیچ کیم ایچون نشاط بیرمی و شوق حاصل ایتدرمی طورغان ایسکی شرحلر و حاشیه‌لر اوقوب عمر اوزدرغانلر. درستمی یاکلشمی «دین» حقنده بر قدر نرسه‌لر بلگانلر و اوز ذهنلرنده نیندی بولسه‌ده «دین»نی بر روش ایله ترسیم ایتکانلر، لکن اجتماعی اشلر ایله شغللنورگه و یوقاریدن توبان‌گه قدر، اسلام تاریخینی محاکمه‌لی صورتده تیکشروب کیلورگه وقتلری بولماغان و یاکه بو اش‌گه رغبتلری توشمه‌گان، خلق آراسنده یورسه‌لرده اجتماعی خدمتلر برله توگل بلکه آشار و صدقه آلوب فاتحه بیرر ایچون‌گنه یورگانلر، مصاحبه و مسامره‌لری‌ده پلاو برله بەلش، کورکه برله قاز، خاتون قز، نکاح

(۱) بو یرده سویله‌نگان سوزلرنك کوبره‌گی فرید وجدی اثرلرندن آلندی.

Из фондов Российской национальной библиотеки

و طلاق، تسمیه و دفن، تکمیل شعبان برله قربان کبی نرسه‌لردن کوب اوتمه‌گان.
قورصاقلری طویغاچ، یانتوقلرینه‌ده کوبمی آزمی قویغاچ، احمد برله داودلر
حاللرینی تیکشروب غیبت و فضول ایله تشحیذ خاطر قیلغاچ خواجه‌غه رحمتلر
اوقوب: «الله تعالی رضا بولسون، الله همتگنی آرتدرسون!» (یعنی موندن
صوڭده شولای چاقروب صیلا، صدقه‌گنی مولراق اچقندر!) دیب دعا قیلوب
قایتوب کیتکانلرده اوزلرینڭ ایسکی دنیالرینه کرشکانلر. مونلردن فکری
استبدادلری غالب بولغان صنفلرینڭ بر قسمی، شریعت ایله حسابلاشمادقلری
سببلی بیك کوب عادتی آدملرنی المتصرف فی القدرین، الغوث الاعظم، قطب
العالم، مدارالدنیا، شفیع العصاة فی یوم العرصات و . . . دیب عوامدن اعتقاد
ایتدرگانلر و اوزلرینی‌ده شول آدملرنڭ حمایه‌لرنده وآنلرنڭ وکیللری روشنده
خیال قیلدرغانلر. کرامات و خارق عادت قصه‌لرینی، مهدی و حضر الیاس
خبرلرینی حقیقت اورننده سگدروب طورغانلر، مونلرنڭ نفوذلرینه توشکان
بیچاره عوام، هر بر سوزلرینه «آمنا و صدقنا» دیب تاوش بیررگه و هر بر
اشارتلرینه تز چوگه‌رگه، اوزلرینی حتی آنلرنڭ یوزلرینه کوتارلوب قارارلق
درجه‌دن‌ده توبان و بختسز انسانلر دیب اعتقاد قیلورغه مجبور بولغانلر، حتی
آنلرنی (حاشا لله) الاه مرتبه‌سنده طوتقانلر، عوام کیچریگان نسبتنده مونلر
زورایغانلر حتی «عالم السر والخفیات» درجه‌لرینه ایرشکانلر. عموما
اوشبو اوگلرنڭ آوروپا و آمریقا هنرلرندن، تجارت و صناعتلرندن، فلسفه
و ادبیاتلرندن، مکتب و جامعه‌لرندن، کلیه و آقادیمیالرندن، زاؤود و فابریقه-
لرندن، علم و عالملرندن، عسکر و حکومتلرندن، اداره و سیاستلرندن،
عرف و مدنیتلرندن، اوشنداق مسلمانلرنڭ سیاسی و اجتماعی حاللرندن،
چیتلر ایله اختلاط قیلورغه و تنازع بقا میدانینه چیقارغه مجبورلکلرندن وبو
قاتشولرنڭ نیندی تأثیرلر بیررگه ممکن بولاچقندن کوب خبرلری بولماغان.
خبرلری بولغانلرده عوامنڭ نادانلغندن استفاده قیلو قصدی برله مداهنه یولینه
کرگانلر و مداهنه‌نی اوزلرینه شعار قیلوب یورگانلر. ظاهری سببلر ایله کوب
آشنا بولمادقلرندن و عسکرلرینڭ نظام و تعلیم بوینچه حرکت قیلولری، اسباب
و قوراللرندن خبرسز طوردقلرندن آنلرنڭ عسکرلرینی اوزلری شیکللی
بایغوشلردن عبارت بله‌لر و اوز خیاللرینه کوره «طرویسکی شهری بولماسه
ایدی، روسیه‌نی آلو بر نرسه‌گه‌ده حساب قیلنماز ایدی» دیگان بدوی قرغز
قبیلندن اگرده اوزلری صوغش یرینه باروب صوغشسه‌لر اذان و تکبیر

Из фондов Российской Национальной библиотеки

تاوشلری، شیخلرنڭ مدد و همتلری سببدن دشمن عسکرینی نی گەدە چداتمیچە قاچراچاقلرینی فرض قیلەلر. اوز خیاللرندە بولغان فرنك عسکرلرینی اوزلرینە قیاس ایتوب قاریلردە مسلمانلرنڭ مغلوب بولولرینە سبب تابمیلر (چونکە مادی سببلرنڭ هیچ برندن درست معلوماتلری یوق)، بالضرور معنوی و روحانی سببلر ایزلەرگە کرشەلر، کوب ایزلەدیکلرندن صوڭ بو ییڭلولرگە سبب ایتوب «دین» دە کیمچیلك ایتو، نماز اوقوماو کبی نرسەلرنی تابالر. شوڭا بنا قیلوب یوقاریدە حکایت ایتولگانچە: «اگردە بو کونگی مسلمانلر سلفلر مثالندە دین طوتسەلر ایدی، البتە مغلوب و سفیل بولمازلر ایدی» دیب فکر ایتەلر و شوشی فکرلرینی بر «مسلك» صورتندە بوروتەلر. ایشتە بو فرقە فکرلرینڭ خلاصەسی اوشبودر.

اگردە بو کونگی ماوزر ملتقلری، قروپ طوپلری، تیمر یول و تیلیغراملر بورنغی ایران و روم عسکرلرینە خدمت ایتکان بولسەلر و بو کونگی یونکرسکی اوچیلشچە وکادیتسکی قورپوس، ژاپاننی آقادیمیەلرنڭ شاگردلری شول عسکر-لرنڭ آللرندن یورگان بولسەلر ایدی، سلفلرمز اوزلرینڭ سونگولری ایلەگنە شونلرنی ییڭە آلغان بولورلر ایدیمی؟ اگردە بوکونگی برانینوسلر، مینانوسکەلر غوتلرغە خدمت ایتکان بولسە ایدی بو کون قارغالی خلقلرینڭ «صافمار» یلغەسندە یوری طورغان کویمەلرندن فرقسز بولغان کویمەلرینە اوطورغان عرب عسکری جبل طارق بوغازندن اوتوب اندلس‌نی ضبط ایتە آلغان بولورلر ایدیمی؟ بو سؤاللرغە ایجاب ایلە جواب بیرو مشکل.

موندن بر عصر مقدم تورکیا حکومتی حسابنە مصر عسکری وهابیلر ایلە صوغشدی. نماز و عبادت طوغروسندە دنیانڭ اڭ اعتبارلی خلقلری سنوسیلر ایلە وهابیلردر. عموما مونلرنڭ طهارتسز یرگە باصمادقلری روایت قیلنور. وهابیلر هر فرض نماز وقتی کردیکندە بلند تاوشلر ایلە اذان اوقورلر و جماعت ایلە نماز قیلورلر ایدی. صوڭ وقتلردە حتی «خوف» نمازلری اوقورغە باشلادیلر. کوبسی اسلام دیننڭ خبرسز و اطاعتسز، یانلرندە یاشچیکلر ایلە ایسرتکچ یورتوچی و وهابیلرنڭ نماز اوقوغانلرینی کوردیکلرندە اوزلرینڭ نادانلقلری سببندن: «مونلر، نی اشلیلر؟» دیب عجب قیلوب قاراب طوروچی (*) تورك عسکری وهابیلرنی ییڭدی حتی وطن اصلیلری بولغان «نجد» کە قدر آرتلرندن قودی. حالبوکە ایکی طرف عسکری صان جهتنچە برابر حکمندە ایدی.

(*) عجائب الاثار فی التراجم والاخبار. ج ٤ ص ١٤٠.

Из фондов Российской национальной библиотеки

نی قدر ایمانلی بولسه‌لرده و نی قدر نماز اوقوسه‌لرده وهابیلر، تعلیم کورگان عسکرگه و یا کی قوراللرغه قارشو طورا آلمادیلر. تورکیا مطبوعاتینك شهادتینه کوره «مناستر» ایله «ادرنه» آراسنده بولغان مسلمانلر نماز قالدرمیلر، روزه طوتالر و عموما اك عابد و اك صاف ایمانلی، آق کوکللی موحدلر ایدی، حالبوکه «بالقان» صوغشنده اك مقدم مونلر دشمن قول آستنده قالدیلر و کوبلری‌ده کوچله‌نوب چوقوندرلدیلر.

فرانسزلر مصرغه کیلگان وقتده (۱۲۱۳ نچی یل صفر آینده) مصر عالملری، احمدیه و رفاعیه، براهمه و قادریه، سعدیه و باشقه طریقلرنك شیخ و مریدلری جیولشوب جامع الازهرده صحیح البخاری ختم ایتوب هر تورلی حزب و دعالر اوقوب، مکتب شاکردلری «لطیف» اسمینی ذکر قیلوب اوطوردیلر و نقیب الاشراف سید عمر افندی رسول الله عامی دیب بر علم کوتاردی و بتون مصر مسلمانلری بر آوزدن تکبیر و تهلیل ایله قچقروب بتون دنیانی یا کغراتدیلر ایسه‌ده فرانسزلر یا کا قوراللری و تعلیم کورگان عسکرلری سببندن بیك از مدت ایچنده مصر شهرینی و بتون مملکتنی ضبط ایتدیلر. علم کوتاروب چیقاروچی نقیب الاشراف قاچدی (۱)، اقران و امثالی فرانسزلر حضورینه کیلدیکلرنده آنلر برله کیلورگه‌ده قورقدی. نماز اوقولر، الله تعالی‌گه بنده‌چیلك ایتولر، صحیح البخاری اوقولر بیك یاخشی و لازم اش. لکن آنك برله ظاهری سببلرگه یابشودن مستغنی بولورغه و حق تعالی توزوگان «سنت»گه التفاتسزلق کورسه‌تورگه یارامی. نماز و عموما «دین»، الله تعالی‌نك فرمان ایتکان نرسه‌لری بولسه طبیعیات‌ده آنك توزوگان قانونلرندندر. کوچلیلر صعیفلرنی. بلوچیلر بلماوچیلرنی ییکو الله تعالی طرفندن توزولگان سنتلردندر. «ولن تجد لسنة الله تبدیلا» (احزاب . ۶۲).

اخلاقسزلق، دین امرنده قیدسزلك بو کون‌گنه دنیاغه چیققان بر اش توگل. زمانك بوزولووی‌ده بو کون‌گنه توگل. بلکه اوشبو حاللر دنیا یارالتلغان کوندن بیرلی دوام ایتوب کیله‌در. حضرت عائشه، لبیدنك: «ذهب الذین یعاش فی اکنافهم ــ و بقیت فی خلف کجلد الاجرب» بیتینی اوقوب: «رحم‌الله لبیدا فکیف لوادرك من نحن بین ظهر انیهم» دیب تأسف ایتووی مرویدر.

ابن حزم، اوزینك بر اثرنده اوشبو مضمونده سوزلر سویلیدر: عصرمزده مسلمانلرنك فلاکتلرینه و مصیبت آستنده قالولرینه سبب بولوچیلر «فن اهلی»

(۱) عجائب الاثار. ج ۳ ص ۱۰.

ایله «حدیث اهلی» اسمنده‌گی ایکی تورلی طائفه‌در. «فن اهلی»، فن تحصیل ایتو قصدی ایله فلاسفه و اولگی خلقلرنک اثرلرینی اوقورغه کرشدیلر، فقط تمیز قوتندن محروم بولدقلرندن، درستلگینه برهان قائم بولغان ایله برهان قائم بولماغان نرسه‌لرنی بر برندن آیرا آلمادیلر. شونکا کوره اولگیلرنک برهان‌غه مستند سوزلرینی‌ده و برهان‌غه مستند توگل سوزلرینی‌ده قبول ایتدیلر. اوشبو سببدن مونلر، مقصود اصلی بولغان دیانتدن محروم قالدیلر، کتاب و سنت علملرینه التفات ایتماز بولدیلر. گرچه بعض بر دینی عالملرگه یولقوب مصاحبت ایتکان بولسه‌لرده بو دینی عالملر، حقیقی معناسی ایله دینی عالملر توگل بلکه هنرلری معما و حکمتلرندن، سر و سببلرندن غافل بولدقلری حالده قوری الفاظ کوچرودن، دلیللرینی بلمادیکلری حالده قوری حکملر حفظ قیلودن، هر تورلی ساقط و یالغانچی آدملرنک سوزلرینی، کعب الاحبار (۱) و وهب بن منبه کبی کشیلرنک یهود ملالرندن روایت ایتکان خبرلرینی ضبط قیلوچی ذاتلردن عبارت بولور ایدی. شونک ایچون بو فن اهللری، شوشی «دینی عالملر» اسمنده بولغان آدملرنی علم و معرفت، عقل و ادراک، احاطه و بصیرت طوغروسنده بیک توبان کوردیلر، شول سببلی هر وقت اوزلرندن کولدیلر و: «عالملری شوشندی حالده و شوشندی مرتبه‌ده بولغان بر «دین»ده نیندی حکمت بولسون؟» دیب بتونلەی دینلرنی انکار قیلورغه کرشدیلر. بو آدملرنک بیک کوبلری ملحد و زندیق بولدیلر، آلای بولماغانلری‌ده دین ایله حسابلاشونی لازم تابمادیلر. محبتلری بولماغاندن صوک آنک حکملرینه التفات ایتماز بولدیلر، فرضلرنی واجبلرنی یرینه کیتوررگه و نفس مرادلرینی بیرودن تارتنورغه لزوم کورمادیلر. هر تورلی فحش و منکر اشلرنی قیلورغه قایدن‌غنه کیلسه‌ده کیلسون دیب حلال و حرامنی تیکشرمی مال جیارغه کرشدیلر. بر دین طوتارغه لزوم کورگانلری‌ده یاخشی «دین» صاناب بولدزلورغه عبادت قیلودن عبارت بولغان بر تورلی مذهب اختیار ایتارگه مجبور بولدیلر. خلاصه: اسلام ابته‌گنده اسلام سوتینی ایموب اوسکان آدملرنک بیک کوبلری اوشبو روشده اسلامدن آیرلدیلر. بو فلاکت و بو مصیبتنک سببی اوزلرینه «دینی عالملر» اسمینی بیروچی آدملرنک جهالتلری و تدبیرسزلکلری بولدی. «فن اهلی» اسمنده شهرت تابقان طائفه‌نک عالملری اوشبودر. اما «حدیث اهلی»

---

(۱) وذکر (معاویة الصحابی ابن ابی سفیان) کعب الاحبار فقال ان کان من اصدق هؤلاء المحدثین الذین یحدثون عن اهل الکتاب وان کنا مع ذلک لنبلو علیه الکذب. صحیح البخاری.

اسمنده بولغانلرینڭ مقصودلری بصیرت حاصل ایتو و حقیقی علمگه طوتاشو توگل بلکه عالی اسنادلر حاصل ایتو و کشیلر حیران بولا طورغان غریب سوزلر جیودن عبارت بولدی. شونڭ ایچون مونلر مقاتل بن سلیمان، ضحاك بن مزاحم حدیثلرینی، کلبی تفسیرلرینی، زندیقلرنڭ تدلیس قیلوب تاراتقان خرافات و موضوع خبرلرینی روایت قیلور بولدیلر و خلقلرنڭ ایسلرینی کیتاره طورغان «یر، بالق اوستنده، بالق اوگز موگزنده، اوگز تاش اوستنده، تاش فرشته بیلکه‌سنده، فرشته قارانغولقده، قارانغولق نیندی نرسه اوستنده ایکانلگینی الله تعالی‌دن باشقه بلوچی یوق» کبی، درست بولماغان سوزلر سویله‌دیلر و: «بز خبرلرنی قبول قیله‌مز، آندن باشقه‌ده اشمز یوق» دیب برهان ایله ثابت بولغان نرسه‌لرگه‌ده التفات ایتماز بولدیلر. حالبوکه الله تعالی قرآن کریمده تفکر و تدبر ایله بیورغان، عقلنی استعمال قیلو ایله توصیه ایتکان، یر و کوك، یولدز و قویاش، تاو تاش، یلغه و دیگزلردن عبرت آلورغه فرمان بیرگان ایدی. اما بزنڭ محدثلرمز عقل‌غه برهان‌غه بها قویمادیلر و اوزلرینڭ غریب خبرلر کوچرولرنده دوام ایتدیلر و بو اشلری ایله اسلام دینینه توگل بلکه یالگز زندیقلرغه‌غنه خدمت قیلدیلر، آنلرنڭ یوزلرینی کولدردیلر. هر حالده اوشبو ایکی طائفه، اسلام دنیاسینڭ الوغ رذالتکه توشووینه سبب بولدیلر.

* *

ابن حزم اثرندن کوچرگان سوزمز اوشبو یرده تمام بولدی. غزالینڭ‌ده اوشبو روشده شکوالری بار.

ابن حزم و غزالینڭ، دینسزلکدن و کیوم قالبلرندن عبارت بولغان عالملرنڭ جنایتلری حقنده زارلانولرندن، بو دنیانڭ ایسکی دنیا ایکانلگی، اخلاقسزلقلر و دین طوغروسنده اعتبارسزلقلر یکرمی اوتوز یللدن صوڭغنه پیدا بولماغانلغی، باشلرینه اشله‌په کیوب و بیللرینه قایش بووب یوروچیلرنڭ بو طوغروده‌غی گناهلری نی قدر بولسه محرابلرده، منبرلرده طوروچیلرنڭ گناهلری‌ده شول مقدارده بولورغه تیوشلگی آڭلاشلور.

ابن حزم بشنچی قرن عالملرندن بولوب ٤٥٦ تاریخنده و غزالی‌ده آلتنچی عصر عالملرندن بولوب ٥٠٥ تاریخنده وفاتدر.

مونده قدر سویله‌گان سوزلرمزگه کوره «اوگلر» دیب اسم بیرگان فرقه‌مزنڭ آقصاغان یرلری ظاهری سببلر، مدنی حرکتلر، نظاملی عسکرلرنڭ

کوچلرینی، تأثیرلرینی تقدیر ایته آلماولری و اسلام تاریخینی جدی و فنی روشده تتبع قیلماولری، اوزلرینك نفوذلری صنوب اولـگی حرمتلر و ایسکی وقتلرده‌غی زور اسملرنك کیمووینی فکر آچلودن و زمان تربیه‌سندن، بیگره‌کده اوزلرینك افراطلرندن طوغان تفریطلر دیب بله‌چك یرده بعض بر فرقه‌لر وخصوصی آدملرنك تأثیرلرندن کوروب آنلرغه الدالحضم بولولری وانتقام آلوخیالی برله آنلرغه‌لعنت قیلولری، زندقه ودهریلك، ماصون ودینسزلك گه‌نسبت بیرولریدر.

*
* *

صوللر. مونلر آوروپانك الوغ مکتبلرنك اوقوب چیقغان آدملرنك اتباعلری و یاکه شونلر یازغان رساله‌لرنی اوقوغان و عموما آوروپا مدنیتی تأثیری سببندن اویانغان، دنیانك سیرینی نظامنی آوروپالولر قاشنده معلوم بولغان معنا ایله آڭلاغان آدملردر. بو کیمسه‌لر اوزلری طوغریدن طوغری اسلام دینینی لازم درجه‌ده بلمه‌گانلر، شریعت قانونلرندن و شول قانونلرنك حکمت و سببلرندن علّه و نتیجه‌لرندن خبرلری‌ده آز بولغان. شونك ایچون مونلر قاشنده، اسلام دینی ملالر و روحانیلر سویله‌گان نرسه‌لردن عبارت بولوب، اسلامنك هیئت اجتماعیه‌سینی‌ده مونلرغه کوره، باشلرنده چالما و اوستلرنده چاپان و جبه بولغان ملالر و خواجه‌لر تمثیل ایته‌در. نیندی‌گنه بر اجتماعی اش اشله‌رگه کرشسه‌لر بر ملا یاکه بر قاچ ملا طرفندن مانعغه اوچراغانلر. نیندی‌گنه بر روحانی ایله صحبت ایتسه‌لر عقل‌غه، کائنات نظامینه و بو کونگی علم و فن اقرار ایتـکان طبیعیات‌غه خلاف سوزلر ایشتـکانلر. مونلر بر طرفدن مسلمانلقنی شول آدملرنك شخصلرندن و اسلام دینینی‌ده شول کیمسه‌لردن ایشتکان نرسه‌لردن عبارت بولوونده شبهه ایتمادیکلرندن و ایکنچی طرفدن‌ده فرنکلرگه قل و اسیر بولوب عمر سوررگه ایستمه‌گان خلقلر ایچون مطلقا آوروپانك هنر و علمنی، تجارت و مدنیتینی آلورغه تیوشلی دیب اعتقاد قیلدقلرندن و اوچونچیدن‌ده بو کونگی روحانیلرنك سوز و معامله‌لرندن عبارت بولغان مسلمانلق و اسـلام دینی ایله آوروبالولرغه رقابت قیلو توگل حتی دنیاده یاشاوی‌ده ممکن کوره آلمادقلرندن ضروری مسلمانلق‌غه و اسلام دینینه قول سلـکـکانلرده: «بزنك توبان کیتوومزگه سبب، دین بولدی» دیب دعوی قیله‌لر.

هر کیم بلورگه تیوشلیدرگه بو مسـلك اهللرینك یتشمه‌گان برلری طوغریدن طوغری اسلام دینی ایله اوزلری آشنا بولماولری و شونك ایچون‌ده آوروپا مدنیتی ایله اسلام دینینی تطبیق قیله آلماولریدر.

*
* *

معتدللر. مونلر حقیقی اسلام دینینیده هم اجمالی صورتده و عامی‌گنه بولسه‌ده بو کونگی آوروپا مدنیتینك درجه‌سینیده بر قدر تقدیر ایته آلغانلرده اوز تفتیشلرینه کوره ایکی آراده مخالفت تابماغانلر. شونك ایچون‌ده هر تورلی تقلیدلردن، اصلسز سوزلردن صافلاب اسلام دینینه یابشورغه و مدنیتنك قانون اساسیسندن بولمی بلکه حریت قاعده‌لرینی سؤ تصرف سببندن احداث ایتولگان فساد اخلاق عامللرینی تاشلاب، حقیقی مدنیت آلورغه توصیه قیله‌لر. بو مدنیت خواه آوروپانك بولسون و خواه آمریقانك، خواه قطاینك بولسون و خواه یاپوننك!

صوڭ کونلرده «اصلاح دینی حزبی» دیب مشهور بولغان فرقه‌ایشته اوشبو آدملردن عبارتدر. بو مسلك صاحبلری قرآن و سنت‌گه یابشونی‌وشونلردن آیرلماونی لازم کوره‌لر و شول «دین»نی بنو بشر ایچون عمومی بر دین بولورغه صلاحیتلی، هر بر قوم و ملت و هر بر اقلیم و مملکت ایچون موافق بولووی اوستینه، دنیا و آخرت سعادتلرینه طوتاشدراچق، شول سایه‌ده اهللری‌ده محترم بولاچق، حقیقی مدنیت‌که‌ده مساعد بر «دین» دیب ایمان ایته‌لر.

*
* *

رسول اکرم، صحابه و تابعینلر زماننده اسلام دینی ییڭل ایدی. تاو تاش آرالرنده مالللرینی کوتوب یوروچی عربلردن کوبلر رسول الله حضورینه کیلوب ایمان کیتوررلر و بر ساعت بولور بولمازلق مجلسده اوز کیره‌کلرینی اوگره‌نوب کیتارلر ایدی. اما حاضرنده ایسه دین اوگره‌نور ایچون، نی قدر بایلقلر و نی قدر آیلر و یللر صرف قیلنورده بیك کوب آدملر همیشه‌ده بر نرسه آڭلامادقلری حتی چوالوب قالدقلری حالده علم یورتلرندن آیرلورلر. بو ایسه «اسلام دینی» اسمی ایله دیندن بولماغان نرسه‌لرنك اوقولووی سببندندر.

رسول اکرم، اسلام دینینی تبلیغ ایتدی و شوڭا محکم یابشو ایله نصیحت قیلدی ایسه عمر بوینچه نمازلق اوستنده اوطورو، بیشار اوندارمك تسبیح آیتو، طاقتدن طش نفللر اوقو ایله تکلیف ایتمادی. ساچی طوزغان حالده بر قر عربی رسول الله حضرتینه کروب: «یا رسول الله! میڭا نی قدر فرض نماز و نی قدر فرض روزه هم نی قدر فرض صدقه بار؟» دیب صوراغان ایدی. رسول الله‌ده: «بیش وقت نماز، رمضان آینده روزه هم زکات فرض. اگرده مونلردن آرتق قیلسه‌ڭ آنلری نفل بولور» دیب جواب بیردی. عرب ایسه:

Издфонд Российской национальной библиотеки

«سینی حرمت ایتوچی الله ایله آنت ایتوب أیتەم فرضلرنی آزغنەده کیمتمام اما اصلا نفل عمل قیلمام» دیب مجلسدن چیقوب کیتدی. موڭا قارشی رسول‌الله نیندی سوز أیتدی دیب بلەسز؟ «افلح الرجل ان صدق» دیدی (١) (اگرده سوزنده طورسه یعنی فرضلرینی قالدرماسه بو ایر فلاح تابار دیمکدر)

اگرده قدرتی و نشاطی بولسه نفل و سنتلرنی قیلو یاخشی اش لکن آنلار حقنده رسول الله بندەلرنی تکلیف ایتمادی بلکه اختیارلرینه قویدی. مونڭ ایله برابر دنیانڭ سبب عالمی بولووینی آڭلاتور، ظاهر سببلرنی یرینه کیترو ایله بیورر ایدی. دشمن هجومندن صاقلانو ایچون ایرانلولردن کوچرگچ آلوب «مدینه» تیرەسنده بعض یرلرگه اورلر قازیتدی اوزیده برلکده اشلەدی. چیت یردن کوروب قایتوب مسجد شریفگه قندیل آصوچی صحابەگه تحسین اوقوغان ایدی. رسول اللهنڭ بو اشلری هنر و صناعتلرنی، فائدەلی نرسەلرنی چیتلردن آلورغه یاراوینه، «مدنیت» ایله «دین» آراسنده منافات یوقلغینه دلیل بولور. اگرده، شورلرنی صاقلار ایچون اورلردن‌ده یاخشی بولغان قروپ طوبلری شول وقتده اشلەنه طورغان بولسه ایدی رسول الله شونی حاصل ایتو چارەلرینه کرەگان بولور ایدی دیب أیتوب بولمیدر.

شریعت صاحبی بولغان ذات، اوز زماننده بولغان اجتماعی، اقتصادی، اداری و سیاسی اشلرنڭ هر بری ایله عمل ایتدی یاکه عمل قیلورغه بیوردی و یاخود شوندی اشلردن منع ایتمادی. ایندی حاللر اوشبو روشده بولسه اسلام دینی ایله مدنیت آراسنده دشمنلق بار، دیب دعوی قیلورغه اورن بولماسه کیرەك.

***

بو کونگی خلقلر حقنده دیننی مکروه کورو و دیندن قاچو کبی صفتلر اسناد قیلنه و هر یرده شوشندی شکایتلر ایشتوله. لکن بو حکم درست بولوب یتماسه کیرەك. بو زمان خلقی اوتکان زمانلرده بولغان خلقلرغه کورەده «دین»گه محتاجلر، اعتقادلرینی توزەتورگه مجبورلردر. طبیعیاتنی تسخیر ایتوچیلر، علم و فنلر یاردمی برله کائناتنڭ یاشرون سرلرینی کشف قیلوچیلر، حقیقی علملر حضورلرنده تزلەنوچیلر کیم بلور بلکه بزنڭ دیندارلرمز و «دین بتدی ایندی!» دیب آه اوروب اوطوروچیلرمزغه کورەده دینگه منسوبلر و الله تعالیگه بندەلك ایتوچیلردر؟!..

---

(١) صحیح البخاری. ج ١ ص ١٧ و ج ٨ ص ٦٠.

اگرده «دین» دن قاچوچیلر و آنگا منسوبلکنی اوزلری ایچون رذالت حساب ایتوچیلر بواسه شونلرنك نیندی «دین» دن قاچدقلرینی و نی ایچون قاچدقلرینی تیکشررگه، بلورگه تیوشلی. اگرده اوزلرینك ایزله‌گان آزوقلرینی بیررلك و مقصودلرینی اوتارلك بولسه هیچ کم «دین»دن قاچماز وآنگا منسوب بولونی اوزی ایچون بر کیمچیلك صاناماز. بو مسئله‌نك طوتقاشی ایشته اوشبو یرده در.

بو کونگی مستقل فکر صاحبلرینه، علوم کونیه و طبیعیاتنی فن جهتندن تفتیش ایتارگه اقتدارلری بولغان آدملرگه، ایسکی و یاڭا حقوقلرنی تحلیل قیلوب بلوچیلرگه، هر تورلی جزئی حادثه‌لرنی کلی قاعده‌لر آستینه جیوب مسئله‌لرنی حل ایتارگه قدرتلری یتوچیلرگه، «دین» دیب اوزمزنك عرف عادتلرمزنی، آتا بابادن قالغان یولالرمزنی، قیل و قالدن عبارت بولغان فقه کتابلرمزنی، میلیون آدمدن بریسی‌ده عمل قیله آلمازلق و سندلری معلوم توگل اخلاق حقنده‌غی اثرلرمزنی کورسه‌تسه‌ك و: «اوزك نی قدر شك آستنده قالسه‌ڭده ایچکدن طن. کشی‌گه بلدرمه و ظاهرده اعتقادلی کورن، تاو تاشلر کوتاره آلمازلق گناهلر قیلسه‌ڭده مونی دیندارلقغه خلاف دیب بلمه، اللهغه قارشی، نی قدر یالغان سویله‌سه‌ڭده سویله لکن خلق قاشنده آندی نرسه‌لرڭنی گیزله، فاش قیلمه، کشف وکرامات خبرلری کورلسه هیچ بیلگه‌رمی ایله‌می قبول ایت، ایشانلرغه قول بیروب ختملرگه بور، اولیالرنی اوزگه واسطه قیل، نیندی‌گنه مشکل اش‌گه توشسه‌ڭده آنلردن استمداد ایت و: «یا خواجه بهاء الدین!» دیب آندن یاردم صورا! قبرلرینه باروب یالوار!»، دیسه‌ك وغیر شوشندی تعلیماتلر بیرسه‌ك، بیلگولی اول وقتده ابن حزم عصرنده بولغان خلقلر قبیلندن بو عصرده بولغان خلقلرده اوشبو نرسه‌لردن عبارت بولغان «دین»نی مکروه کوررلر وآندی «دین»گه منسوب بولونی اوزلری ایچون کیمچیلك صانارلر. لکن حقیقت حالده شول نرسه‌لر «دین»میدر؟ «دین» بولسه اسلام دینیمیدر؟ ایشته مسئله شونده‌در.

***

خلقلرنك دین طوتماولری ایچون زارلانو، صقرانودن و بو طوغرودەغی عیبنی باشقه‌لر اوستینه ارغتودن مقدم، هر کم اوزینی تیکشررگه و اوز اوزینه کانترول بولوب اوز نفسینی اصلاح قیلورغه، دنیانك اڭ یراق برنده قیلنغان بر جنایت حقنده اوزینك‌ده گناهلی ایکانلگینی بلوب قایغرغه تیوشلی.

باخشی کوکللی آدم اوز طرفندن قیلنغان بوزوقلقلر ایچون گنه توگل بلکه قیلورغه بر آز ممکنلك بولوبده قیلمی قالغان ایزگولکلر ایچونده اوزینی عیبلی صانار، شول حقده جانی معذب بولوب کویار و یانار.

عیبلرینی بر آز بولسه‌ده شیطان اوستینه تاشلاب: «بزنی شیطان خراب ایتدی!» دیب شکایت قیلورغه وجهلری بولا طوروب آدم برله حوا (علیهما السلام) بتون گناهنی اوز اوستلرینه آلورلر و اوزلرینی گنه مقصر کوروب: «ربنا ظلمنا انفسنا» دیب مناجات قیلولرنده باشقه‌لر ایچونده عبرت بولسه‌کیره‌ك.

انسانلر بالطبع مدنی بولدقلری کبی بالطبع دینلی ده‌درلر. اگرده بر قومده دینسزلك حکم سوررگه باشلاسه مونك سببی طبیعی نرسه توگل بلکه باشقه بر عارضی نرسه بولور. عقل و تجربه اهللرینك اتفاقلرینه کوره هر تورلی دینلرگه منسوب خلقلر آراسنده دینسزلك شایع بولونك سببی دینلرده ریاست قیلوچی آدملرنك اخلاقسزلقلری و تدبیرسزلکلریدر.

محمد عبده‌نك: «و لکن دینا قد اردت صلاحه — احاذر ان تقضی علیه العمائم» دیگان سوزینك همده متفکریندن بولغان بر ادیبمزنك (١): «چالمالی عواملر آرتندن ایه‌روب بارا طورغان مسلمانلرنك یوللری ایکیگه آیرلا: برینك باروب ترله‌چك یری فقیرلك و ایکنچیسینك تره‌له طورغان یری‌ده دینسزلك» دیب قیلغان حکمینك سببی اوشبودر.

دین ایچون قایغرو، سوزدن بیگره‌ك عمل برله اثبات قیلنور. دیندارلغینه اوزینك عمللری شهادت بیرمگان کشینك دیندار کورلووی نفاقلقدن باشقه نرسه بولماز. باشقه‌لرنك اشـله‌په و پالتو کیولری، ساچ یتکروب‌ده تماکو تارتولرینی بیك زور گناه صاناوچی آدملر، اگرده اوز حاللرینی تیکشروب قاراسه‌لر ایدی احتمال‌که باشقه‌لرده کورگان عیبلرنك اون مثلینی اوزلرنده تابارلر ایدی.

اسلام یورتینی دشمنلردن مدافعه قیلوچیلرنك طوب طوغری جنت اعلاگه کیته‌چکلری وعده ایتولگان ایدی. هر تورلی نفس مرادلری تابلووینه، حور و غلمانلر ایله کیف و صفاقیلولرینه محکم ایمان کیترولری و شونك ایچونده هر کیمدن آلده باروب اسلام مملکتینی مدافعه قیلولری لازم بولغان مللار، خواجه‌لر، شیخ و ایشانلردن برگنه ذاتنك‌ده بالقان صوغشلرینه بارماولرندن حتی شـهیدلرگه جنازه اوقور و ایمان تلقین ایتار ایچون دینی رئیس

(١) یوسف افندی آقچورا.

Из фондов Российской Национальной библиотеки

تابلمی زحمت چیگولردن تورکیا غزتەلری کوز یاشلرینی توگوب یازدیلر. مشهور ژورناللرنك برنده اوشبو جمله بار: «مرغش یاندەغی صوغشده تورکلرنك جهنم روشنده اوت یاودرولرینه قارامی، بلغار پاپاسلری قوللرنده زریلر کوتاروب صفلرنك آل طرفلرنده یوریلر و: «ای عسکرلر! آلدگزده اوجماخ برله استانبول کوتوب طورادر، قایسیغنه بولسەده بختیارسز!» دیب قزدرالر و دیملیلر ایدی. اما مسلمان عسکرینی تشجیع قیلوب طورغه و تکبیر تاوشلری برله دهشت صالورغه، «انا فتحنالك فتحا مبینا لیغفرلك الله ما تقدم من ذنبك و ما تأخر و یتم نعمته علیك و یهدیك صراطا مستقیما و ینصرك الله نصرا عزیزا» آیت شریفەسینی بلند آوازلر ایله اوقورغه تیوشلی بولغان بزنك علمای کرامز استانبول و باشقه شهرلرده، قهوه خانەلرده بطال یاتالر، اوچ تینلك طورمی طورغان مسئلەلر حقنده بر بری ایله نزاعلاشالر، رمضانده کونمو حصول بولورایکان؟ دیب کوبرەك توشرو حقنده پلانلر قوروب شغللنەلر ایدی»

«دین بتدی، خراب بولدق!» دیب یوروچی شریعت ایستوزلرنك نیندی آدملر ایکانلگی اوشبو حاللردن معلوم بولورغه و اوزلریده اوز عیبلرینی بلورگه تیوشلی ایدی. لکن انسان کوزی، اوز عیبینی کورودن صوقوردر. شونك ایچون بو دیندار و تقوی شعار آدملر مسلمانلرنك مغلوب بولولرینی تورکیانك آوروپادن قوولووینی آفیسارلرنك دینسز و دهریلكلرینه، پاشالرنك ماصونلقلرینه حمل ایتەلر و شوشی فکرنی عوام واو باشلر آراسینه اشاعت قیلوب طورالر. «قتل الانسان ما اکفره».

دین عالملری اگرده اوزلرینی اصلاح ایتسەلر، رسول الله ارشاد قیلغان یولدن کیتسەلر دینسزلك اوز اوزندن بتەچکدر. موندە هیچ شبهه یوق. بر صومنی صاقلار ایچون یوز صوملق عقل کیرەك بولسه قیمتی تقدیر ایتلودن یوقاری درجەده بولغان «دین»نی صاقلار ایچون دخیده کوبرەك عقل کیرەك بولور. خلقلرنی تل و قلم ایله سوگو، استهزا و مسخره قیلو، آللرنده وآرتلرنده کولو سببندن دین صاقلانماز.

ترسم نرسی بکعبه ای اعرابی
این رەکه تومیروی بترکستانست.

طبیعی و خالص بولغان اسلام دیننده علملی و عقللی آدملر استبعاد قیلورلق بر اشده یوق. اگرده آنگا ایەرگان خلقلرده کیلشمەگان نرسەلر بولسه مونك عیبی اسلام دیننده توگلدر.

اوشبو عصر عالملری طرفندن «عقل دینی» اسمنده بر دین توزولگان ایدی. صوڭ وقتلرده «اسلام دینی» ایله «عقل دینی» نی تفتیش ایتوچیلر آراسنده بعضیلر: «اگرده عقل دینی، اسلام دیننذن آلنماغان بولسه اول وقتده هیچ شبهه یوق، اسلام دینی عقل دیننذن آلنمشدر» دیب دعوی قیلدیلر. بو سوزنڭ معناسی معلوم، ایضاح قیلورغه حاجت بولماسه کیرهك. «فاقم وجهك للدین حنیفا فطرت الله التی فطر الناس علیها لا تبدیل لخلق الله ذلك الدین القیم ولکن اکثر الناس لا یعلمون» (روم. ٢٩).

بو اورنده «اوڭلر»، «صوللر» و «معتدللر» دیب تعبیر قیلولر صرف «دینی» جهتدن قیلنه طورغان تعبیرلر بولوب، مونلرنڭ سیاست ایله قطعیا مناسبتلری یوق. مونده ذکر ایتولگان اوڭلرنڭ روسیه‌ده بولغان بر فرقه‌سی، اوزلرینڭ اوصاللقلری سببندن بولماسه نادانلقلری سببندن اوزلرندن باشقه‌لرنی سیاسی صوللرغه مرادف دیب یورتولری و «قزللر» دیب تعبیر قیلولری و خصوصا مسلمانلرنڭ اجتماعی و اقتصادی، علمی و ادبی اشلرینی توزه‌تورگه طرشوچی معتدللرنی سیاسی معناسی برله بولغان «اتحاد اسلام» فرقه‌سندن قیلوب حکومتگه سعایت قیلولری سببندن صوڭ وقتلرده بیك کوب فلاکتلر و فجیع واقعه‌لر بولدی. تاریخ یازوچیلر بو طوغروده شاید مفصل معلومات بیررلر و مظلوم آدملرده عدل محکمه حضورنده اوز حقلرینی طلب قیلورلر. و عند الله تجتمع الخصوم.

* * *

٣٦) اسلام شریعتی، مسلمانلرنی ادبی و اخلاقی جهتدن «تکافل عمومی» نظامینه تابع ایتدیکندن هر بر مسلمان ممکن قدر مذکور قاعده‌نی یرینه کیترو ایله مکلفدر.

آدم بالالرینڭ قسمتلری مختلف بولوب دنیاده‌غی بخت و طالعلری تأمین ایتولمامشدر. بو کون بای بولغان بر کشینڭ ایرته‌گه بر آقچه‌سز قالووی و بو ساعتده تیمر و تاش کیسوب اوطوروچی بهادرنڭ بر ساعت صوڭنده، بیب اوزه‌رلك کوچدن ده محروم بولوب یاتووی ممکن. شونڭ ایچون اسلام دینی، مسلمانلر حتی بتون آدم بالالری آراسنده بر «تکافل عمومی» قاعده‌سی توزوب شونی رعایت قیلو حقنده فرمانلر بیرمشدر. انسانلر، خصوصا مسلمانلر اوز جنسده‌شلرینڭ مادی و معنوی ضرر بیرولرندن امین بولورغه، شقا

Из фондов Российской Национальной библиотеки

و فلاكت ساعتلرنده بر برينه ياردم بيرر گه تيوشليلر. صوغه باتوچينى كوروچيلر گه ممكن قدر شول آدمنى خلاص قيلور ايچون سعى ايتو فرض بولوب: «مينم نى اشم بار؟» ديب طوررغه حقلرى يوقدر. «تـكافل عمومى» ايشته شوشندى اشلردن عبارتدر. بو قاعده، يالـگز شريعت نظرندنغنه توگل بلكه عقل نظرندنده لازمدر.

مايلرنك فقيرلرگه، سلامتلرنك چيرليلرگه، قايغوسزلرنك قايغوليلرغه، كوچليلرنك كوچسزلرگه، فرصتلرى بارلرنك فرصتسزلرغه اعانت قيلورغه تيوشلى بولولرى، اوشنداق بلمه‌گان آدملرگه علم اوگره‌تو وتربيه‌دن محروملرگه تربيه بيرو، عالم و تربيه‌لى كشيلر اوستنده بورچ صانالولرده اوشبو «تـكافل عمومى» نك مصداق و نتيجه‌لرندندر. فقيهلر طرفندن «فرض كفايه» ديب سويله نه طورغان نرسه‌لرنك كوبسى اوشبو «تـكافل عمومى» جمله‌سندن ايكانلـگى معلوم.

دنياده انسانلرغه كيله طورغان بختسزلـكلرنى، قايغو و فلاكتلرنى، آه واهلرنى بترمك آدم بالالرينك قوللرندن كيله طورغان اشلر جمله‌سندن بولماسه‌ده، بر آز ييگلله‌شدرو ممكندر. «تـكافل عمومى»، ايشته اوشبو مشقت و زحمتلرنى برگه‌لب كوتارشمك و اورتاقلاشمقدن باشقه نرسه توگل. ياخشى اشلرگه دلالت ايتو و بوزوق نرسه‌لردن منع قيلو، مادى و معنوى صورتده تعاون و تناصر اوزرنده بولو هر برى «تكافل عمومى» ثمره‌لرندندر.

بزنك بو كونگى مسـلمانلرنك اجتماعى و اقتصادى، دينى و عمرانى حاللرينه مناسبتلرى محكم بولو سببندن «تـكافل عمومى» قاعده‌سينه تابع بولغان نرسه‌لرنك بعضيلرندن بو يرده آيروم صورتده بحث قيلونى موافق كوردك:

جمعيت خيريه. بوكونگى دنيانك بتون سوداسى، صناعت وهنرلرى، كسب و كارلرى فردلر قوللرندن چيقوب جماعتلر قوللرينه كوچوب طورغانلغى معلوم. جمعيتلر برله اش اشله‌و، مادى و معنوى كوچلرنى برگه قوشو و اقتدار هم استعدادلرغه كوره خدمتلرنى بولشو بولغانلقدن بيك بركاتلى نرسه‌در. يالـگز يالـگز بولدقلرى حالده يوز فرد اشلى آلمى طورغان بر اشنى اعضالرى يكرمى كشيدن عبارت جمعيتلرنك اشلى آلولرى تجربه‌لر ايله اثبات ايتولمشدر.

كسب و صناعت حقنده‌غى جهتلر اوشبو درجه‌ده فائده‌لى و بركاتلى بولسه انسانلر طرفندن اوز جنسدشلرى و اوز طوغانلرينك مشقت و فلاكتلرينى ييه‌ار ياكه بر آز ييگلله‌شدرر ايچون تأسيس ايتوله طورغان «جمعيت خيريه» لر

Из фондов Российской Национальной библиотеки

بیگره‌کده فائده‌لی بولسه کیره‌ك . بره‌ونك مالی بار لکن آرتندن یوررگه اقتداری یاکه وقتی بولمی، ایکنچی برینك قدرتی و وقتی بولا لکن یاردم ایتارلك مالی بولمی، بره‌و اوزینك خیرینی ایرشدروب آخرت سرمایه‌سی حاصل قیلورغه یورسه‌ده مستحق آدمنی طوغری کیتره آلمی، مستحق ادملرنی بلوچیلر بولسه‌ده خیرات صاحبلرینه تاوشلری باروب یتمی. ایشته «جمعیت خیریه» لرده هر تورلی آدم ایچون خدمت‌که اورن بار و هر کیم اوز تیره‌سینك احوالینی آکلاتورغه ممکن. مونك اوستینه «جمعیت خیریه» لر هم حکومت هم‌ده اعضالر کانتروللرنده طوردیغندن آقچه و بایلقلرنك تلف بولماولری عادتا تأمین ایتولمشدر. کوب آدملر بولا لیاقتسز کشیلرنك اوست اوستینه آلداولری سببلی تعاون و تماصردن بتونلای بیزه‌لر و هر بر قول صوزوچینی مسرف و ارم تاماق حساب قیله‌لر. جمعیت خیریه‌لر ایسه بو کبی خطره‌لردن سلامتدر. جمعیت خیریه‌لرنك آلدانولری ممکن بولسه‌ده عادتده مونذی اش بیك سیره‌ك بولا یاکه برده بولمی.

تربیه‌چیلری بولماغان قارتلرنی (ایرلر هم خاتونلرنی) تربیه‌لب طوتمق، یتیم بالالرغه دین و اسلام ادبلری اوگره‌تکان صوك، بوزوق یوللرغه کررگه مجبور بولماسونلر ایچون رزق سببی ایتوب برر تورلی هنر اوگره‌تمك «تکافل عمومی» قاعده‌سینه کوره فرصتلری و قدرتلری بار مسلمانلر اوستلرینه یوکله‌نمشدر. حاضرنده بو اشلرنی بورتور ایچون باغادیلنی، پریوت و هنر مکتبلری کبك بیگل اصوللر بار. طوتلغان مصرفلر، قیلغان خدمتلرگه نسبت ایله آرتق فائده‌لر کورر ایچون اوشبو اصوللرنی قبول ایتو لازمدر. بو اصوللرنی یاخشی اداره قیلو، میلیونیرلری قولده بولغان بارماقلر صانینه‌ده یتمه‌گان بز روسیه مسلمانلری ایچون یالکز «جمعیت خیریه» لر سببندن گنه ممکن بولاچقدر.

موندن صوك هر تورلی قوملر بر بری ایله آرالاشاچقلری و مختلف ملتلر بر یورت کشیلری درجه‌سنده قاتوشاچقلری معلوم بولدیغندن یتیم بالالرنی تربیه ایتمك، آنلرغه هنر و صناعتلر اوگره‌توب تحصیل معاش یوللرینه توشرمك عادتدن طش اهمیت کسب ایتسه کیره‌ك.

دیار مصر مفتیسی محمد عبده حضرتلرینك «الماعون» سوره‌سینك تفسیرنده یازغان سوزلرینك مضمونینی، آز مناسبت ایله بو یرده کوچرونی موافق کوردك. مفتی حضرتلری اوشبو مضمونده سوز سویلیدر:

Из фондов Российской Национальной библиотеки

دنیاده بولغان انسانلرنڭ کوبلری اوزلرینی دینلی حساب ایته لر، آخرت یورتنده وعده ایتولگان ثوابلر ایله مشرف بولاچقلرینی همده اوزلرندن باشقه لر (خصوصا آنلرغه مخالف مسلکده بولغانلر) نی مردود و مخذوللردن دیب ظن ایته لر. اوشبو دعوالرینه دلیل ایتوب اوزلری منسوب بولغان دینلرده گی مشقتگه مفضی بولماغان بعض بر رسمی عمللرنی قیلولرینی (گرچه اخلاصلری کامل بولماسه ده و کوڭللرنده اثرلری کورلماسه ده) دلیل ایته لر. حالبوکه رسول الله زماننده گی نصارا و یهودیلرده اوزلرینی دیندار حساب قیله لر، موڭا دلیل ایتوب ده اوزلرینڭ اوز دینلرنچه نماز اوقولرینی، روزه طوتولرینی دلیل ایتوب کورساته لر، اوزلرینی مسعود و الله قاشنده حرمتلی آدملردن صانیلر و مخالفلرینی شقی، ضال و مضل دیب بله لر ایدی. شونڭ ایچون الله تعالی دینسزلر کیملرده و دینلیلر کیملر ایکانلگی حقنده بیك آچیق بر میزان کورساتدی. هر کیم اوزینی شوشی میزان ایله اولچارگه، مجرد اوز بلدیکی ایله اوزینڭ سعادتده (دینلی) بولووی و مخالفلرینڭ شقاوتده (دینسز) بولولری ایله حکم ایتمازگه، ظاهری و رسمی نرسه لرگه قناعت ایتوب مغرور بولمازغه تیوشلی.

الله تعالی حضرتلری: «دینسزلر کیملر؟» روشنده بیرلگان سؤالغه: «یاردم صوراوچی یتیملرگه حقارت کوزی ایله قارارلر، آنلرغه قاتیغلق و جفا قیلورلر، مسکینلرنی طویدرر ایچون باشقه لرنی قزدرمازلر» دیب جواب بیردی. موندن ایسه: «دینلیلر کیملر؟» دیب بیرله چك سؤالنڭ جوابی: «یتیملرگه و مسکینلرگه شفقتلی و آنلر ایچون قایغروچیلر» دیب جواب بیرلمك لازم بولادر. ایشته دینسزلر کیملرده، دینلیلر کیملر ایکانلگینی بلور ایچون الله تعالی طرفندن کورساتولگان «میزان» اوشبودر (دینسزلر برله دینلیلرنی تیکشروچیلرنڭ قوللرنده شوشی میزان مطلقا بولورغه تیوشلی).

«یتیم» سوزینڭ لازمی معناسی آستینه هر بر ضعیف و محتاج کردیکدن یتیملرنی احتقار قیلوچیلر و آنلرغه التفات ایتماوچیلر بتون ضعیفلر جمعیتینی احتقار قیلوچی بولوب تابولالر. شونڭ ایچون «دینسزلر کیملر؟» دیگان سؤالنڭ جوابی: «اوز اریننڭ بایلقلرینه، کوچلرینه تایانوب باشقه لرنی کیمستوچیلر» دیمك بولادر. لکن بر کونلك آشارینه بولوچی آدملر «مسکین» جمله سندن بولمیلر. قولندن کیله طوروب آندی کشیلرگه اعانت ایتماوچیلر بو آیتنڭ تهدیدی آستینه کرمازلر.

Из фондов Российской национальной библиотеки

مسكينلرنی طویدررغه قزدرمق ، بیرر ایچون اوزلرینك نرسه‌لری بولماغان وقتارده ، قولندن کیلگان قدر باشقه‌لرغه دیم دلالت ایتودن عبارتدر. شوڭا کوره کسبگه قدرتلری بولغان کشیلرنك هر بری مسکینلر ، یتیملر حاللرینی قایغرتو ایله مکلفلردر . ماللری بولغانلر مال ایله یاردم قیله‌رلر و ماللری بولماغانلرده تللری برله باشقه‌لرنی قزدررلر. چونکه «تکافل عمومی» شونی لازم ایته‌در.

«جمعیت خیریه» لر تأسیس قیلو ، اوشبو آیت شریفه حکمی ایله ثابتدر. بو کونده فقیرلرگه یاردم بیرو ، مسکینلرنك حاجتلرینی اوته‌و طوغروسنده بردن بر بولغان چاره ، «جمعیت خیریه» لردر.

یتیم و مسکینلرگه اعتبار ایتماوچیلر و آنلرنی اسلام روحنده تربیه طوغروسنده التفاتسز طوروچیلر کیره‌ك نماز اوقوسونلر و کیره‌ك اوقوماسونلر دینسزلردر. چونکه بر کیمسه‌نك نمازی مشروع اشلرگه کونده‌ره آلماسه ، اول کیمسه‌نك اخلاصلی توگل بلکه یالغانچی بولووینه دلیلدر.

مفتی حضرتلرینك تفسیرندن اقتباس ایتکان سوزمز شونده تمام بولدی. اصلینه مراجعت ایتوچیلر البته کوبره‌ك فائده آلورلر.

«تکافل عمومی» قاعده‌سینی یرینه کیتروب یورتو حقنده بزنك اوز زمانمزده بردن بر چاره اوشبو «جمعیت خیریه» لر بولغانلغندن کچکنه‌گنه اسلام محله‌لرینه قدر، رسمی صورتده رخصت آلوب مونی میدان‌غه چیقارو لازم بر اشدر. رسول اکرم حضرتلرینك : «شهدت فی دار عبد الله بن جدعان حلفا لو دعیت الی مثله فی الاسلام لاجبت» (۱) دیب حکایت ایتکان جمعیتی ، بو یرده سویله‌ب کیله طورغان «جمعیت خیریه» مزنك بر نوعسی ایدی.

صدقه. صدقه مشروع بولوده‌غی سببلرنك بریسی «تکافل عمومی» قاعده سینی یرینه کیترو ایکانلگنده شبهه یوق. صدقه بیرو، اسلام شریعتی حکمینه کوره ثوابلی و فضیلتلی بر اش. مونك سببندن فقیرلرگه یاردم قیلو و آنلرنك الملرینی اورتاقلاشو، کوڭللرینی تابو بولادر. شونك ایله برابر، صدقه بیرو بعض برآدملرنك یالقاولانولرینه و باشقه‌لرنك ییلکه‌لرینه آدلانوب آنلر حسابینه کون کورولرینه سبب بولادر. شونك ایچون «صدقه» ، بیك فائده‌لی بر اش بولغانی حالده توزه‌تووی ممکن بولمازلق درجه‌ده ضررغه طوتاشدروودن ده امینلك یوق.

(۱) النهایه فی غریب الحدیث والاثر. ج ۳ ص ۲۳۱.

صدقه فضیلتلری بیان ایتولگان بر کونده، طمع قیلو و کسب که کوچی یتمه طوروب کشیلردن صوراونك حرام ایکانلگی‌ده اعلان قیلنغان ایدی. اهل بولماغان آدملرنك قول صوزمازلقلری تأمین ایتولگان زمانلرده، نیندی‌گنه کشی صوراسه ده کسب‌گه کوچی یتماوینه و مضطر بولغاندن صوك صورارغه مجبور بولوینه حمل قیلنوب صدقه‌دن فائده‌دن باشقه نرسه احتمال طوتولماز ایدی. لکن صوك وقتلرده اهل بولماغان آدملرنك اصل صدقه‌غه اهل بولوچیلرنك الوشلرینه کرشولری و آنلرغه مضایقه قیلولری‌ده کورلورگه باشلادی. شونك ایچون تله‌سه کیم‌گه وتله‌سه نیندی‌گنه وقتده بولسه‌ده صدقه بیرونی مطلقا فضیلتلی وثوابلی اش دیب بلو، «صدقه» سوزینی سؤ تصرف قیلو و شارع مقصودندن چیت‌که چیقو بولسه کیره‌ك.

قرآن کریم: «و آت ذا القربی حقه والمسکین و ابن السبیل ولا تبذر تبذیرا» (بنو اسرائیل ۲۸) دیب بر آیتده هم امر هم نهی ایتمشدر. مسلمانلرنك اخلاقلرینی بوزارلق، حسیاتلرینی اولدررلك، همت وحیالرینی تلف قیلورلق روشده بولغان بیرولر «تبذیر»گه کره‌چکلرنده بزنك شبهه‌مز یوق.

اوشبو زمان مسلمانلرینك شریعت قاعده‌لرینی ملاحظه ایتمکسزین صدقه اوله‌شولری، اسلام دنیاسینك فلاکتینه، اخلاق بوزولوب اقتصادی و اجتماعی حاللرنك توبان کیتولرینه سبب بولوب طورغانلغی معلوم. کسب قیلورغه وهنر اوگره‌نورگه مستعد بولغان عائله‌لرنك صدقه برله معیشت ایتولری، یالقاولق‌غه عادت ایتولرینه وعزت نفسلرینی آیاق آستینه صالوب تابتاولرینه سبب ایکانلگینی آڭلاوچیلر بولسه کیره‌ك. بو اشلرنك فائده‌سز بولولرنده شبهه یوق.

مادی و معنوی، دینی و دنیاوی حرکتلردن یالانغاچ بولغان حالده تکیه‌لرده چیولوب یاتولرنی، مبارك اورنلرده خلق حسابینه اوله‌رق «مجاور» اسمی کوتاروب طورولرنی، ایزگولر چیشمه‌لری و اولیالر قبرلرینی و شونلر قبیلندن بولغان نرسه‌لرنی مسلمانلر آراسینه قرآن کریم طوغدرمادی و حدیثلرده اوگره‌تمادی بلکه آنلرنی طوغدرغان نرسه اصولسز روشده بیرله طورغان «صدقه»لردر.

قرآن کریم تراویح نمازلرنده ومیتلر اوستلرنده آقچه ایچون ختم ایتوله، مولود بایرامی آقچه ایچون یاصالا، اولکلر اوستنده تهلیللر ذکر و تسبیحلر اوشنداق تبارك و یس سوره‌لری آقچه ایچون اوقولا، جنازه‌لر آقچه ایچون اوزاتولنا و میلیونیرلرنك قبرلرینه مکلر ایله خلقلر آقچه ایچون جیولا، میتلرنك اوچ هم یدی، قرقلری ویللری کبی رسملر آقچه ایچون توزوله، بدل برله حج‌گه

Из фондов Российской Национальной библиотеки

آقچه ایچون بارولا وهلم جرا. لکن الله تعالی رضالغی وحقیقت حالده میتلرنڭ فائده‌له‌نولری ایچون بر ر تورلی ایذگولك قیلنه درمی؟ بلوچیلر بولسه مرحمت ایتوب اوشبو سؤالغه جواب بیررلر.

صدقه‌لری سببلی مسلمان بالالربنڭ کسبلردن قالولرینه، یالقاولانولری یاخود قاباقلرغه کرولرینه سبب بولوچیلرنڭ «اثم»گه «عدوان»گه یاردم بیروچیلر بولولرنده شبهه یوق. الڭ فضیلتلی صدقه‌لر ونتیجه‌لری حقنده اوست که مسئولیت توشمی طورغان احسان و اعانتلر، یتیم و فقرا بالالرینه آخرت و دنیا کیره‌کلرینی اوقوتمق و اوقوتدرمق، دنیاده طورر ایچون لازم بولغان هنرلرنی اوگره‌تمك، آنلرنڭ دنیاده آدم توسلی یاشاولرینه سبب بولورلق خدمتلرنی قیلمقدن عبارتدر. مونده شبهه ایتمازگه تیوشلی.

حضورینه کیلوب نرسه صوراغان بر صحابه‌نڭ رسول اکرم حضرتلری: «ایسکی صرما ایله، صو ایچه طورغان صاوتی بارلغینی بلوب شول نرسه‌لرنی مزایده (تورغ) یاصاب صاتدی و ایکی درهم آقچه حاصل بولدی. بر درهم‌گه بازاردن بالتا آلدروب اوز قولی برله صاپلادی وصحابه‌گه بیروب: «بو بر درهمك برله جماعتگنی طویدر، بو بالتا برله تاودن اوطون کیسوب کیتروب بازارده صات، اونبیش کونسز بزنڭ یانمزغه کیلوب یوره بلکه اشکده بول!» دیدی. صحابه کیتدی‌ده هر کون تاودن اوطون کیتروب صاتا طورغان بولدی. اون درهم آقچه جیوب اوزینڭ و عائله‌سینڭ اوست، باشینی بوتایتدی، آشارلرینه حاضرله‌دی. اوز حضورینه کیلدیکمدن صوڭ رسول الله حضرتلری مونڭ حالینی صوراشوب بلدی‌ده: «مونه باخشی اش بولدی!» دیب شادلق اظهار قیلدی.

اوقوچیلرنڭ کوبسی احتمال بو واقعه‌نی عادی بر اش صانارلر، آرتق اهمیت بیرمازلر. بز اوزمزده مونی «تنبیه‌الغافلین» کتابنده توگل بلکه آندن اعتمادلی صانالا طورغان «کتب سته»نڭ بعضیلرنده کوره طوروب‌ده اهمیت بیره آلماغانمز، تقدیر ایته بلمادیکمز حالده نیچه دفعه‌لر کوزدن اوتکارگانمز. بزنڭ قاشمزده بر نرسه‌نڭ اهمیتلی و فوق العاده بولووی ایچون ژان ژاق روسسو هم ژولتر مثالنده حکیملر سویله‌گان، مورمسف و تولستوی کبی عالملر اشله‌گان بولورغه تیوشلی. اگرده گیرمانیا ایمپراطوری بر تله‌نچی‌گه: «مونه شوشی بالتا ایله اوطون یاروب بولسه‌ده آقچه تاب، بولای صوراشوب یورو موافق توگل، سین سلامت کشی!» دیب بر بالتا صاپلاب بیرگانینی ایشتسه‌ك بزنڭ قاشمزده بلکه اهمیتلی بولور ایدی. لکن مذکور صحابه واقعه‌سی بوکون توگل بلکه بو

Из фондов Российской Национальной библиотеки

کوندن مڭ یل مقدم ایدی، «بیرلین» شهرنده توگل بلکه بدویلر مرکزی بولغان «مدینه»ده ایدی. شولای بولسه‌ده تله‌نچیلکنی آزایتو حقنده بو کونگی خلقلر تابقان چاره‌لرنڭ اڭ یاخشیسی ایدی. تله‌نچیلکنی آزایتو ایچون قول کوچی ایله آقچه تابو یولینی بلدررگه، کسب لنتندن ته‌م آلدررغه، مونڭ ایچون‌ده فقیرلرگه یول کورسه‌تورگه کیره‌ک. «صوراشوب یورمه، اشله!» دیگان سوزنڭ گنه فائده‌سی یوق. رسول الله ماجراسی شوشی نرسه‌لرنی یرینه کیتورودن عبارت بولدی.

«اورنبورغ» شهرنده بولغان مسلمان جمعیت خیریه‌سی اوشبو یلده بر هنر مکتبی آچوب یتیملر، فقیر بالالرنی جیوب هنر اوگره‌تدره باشلادی. مسلمان جمعیت خیریه‌سینڭ اعضالری وخصوصا هنر مکتبی حقنده‌آیروم خدمتلر کورساتوچیلر رسول‌الله اشینه موافق هر بری بر فقیر بالاسینه ویتیملرگه بالتا صاپلاب بیردیلرده آقچه تابو یولینی‌ده اوگره‌ته‌لر وحال تللری ایله: «ایندی موندن صوڭ صورانوب یورمه‌گز و خولیغانلق یولینه کرمه‌گز، بز سزگه یاردمچی و خیرخواهمز» دیب سویله‌مکده‌لردر. بوزلر، مڭلر ایله تسبیح أیتوچیلر و نفل نمازلر اوقوب نفل حجلرگه یوروچیلر ایچون شادلانوودن مقدم رسول الله حضرتلری شوشندی جمعیتلر ایچون شادلانسه کیره‌ک. امیدمز شولایدر.

مسلمانلرنی تله‌نچیلکدن، یالقاولقدن، کشیلر اوستلرینه صالنوب طورودن قورتولدرو مطلوب بولسه رسول الله یوللرینی اوگره‌تو کیره‌ک. اگرده بو کونگه قدر بو اش حقنده غفلت ایتولگان بولسه شول عادتنی بو کوندن باشلاب یورتورگه تیوشلی، وقت بتونلای اوتکانی یوق.

مسلمانلر آراسنده خیرچیلکنی، یالقاولق و هنرسزلکنی، اشسزلک و ایسرکلکنی کیمتور ایچون فائده‌لی چاره‌لرنڭ بعضیلری شونلردر: ١) صدقه‌لرنی نظامسز توگل بلکه اسلام مقصودینه موافق روشده و بیگره‌کده عمومی اشلرنی وملتکه فائده بیره‌چك اورنلرنی کوزه‌توب صرف ایتو. گناه اورنلرغه صرف ایتماولری، مضطر حالده بولولری وصوراونی اوزلری ایچون کسب ایتمه‌گانلکلری معلوم بولغان مستحق آدملرگه اوز صدقه‌لرینی بیروده هر کیم ایچون اختیار بولسه‌ده شوندن آرتوب قالغانلرینی خصوصا میتلرنی دفن وقتلرنده وجنازه اوزاتقان کونلرده تاراتولاچق صدقه‌لرنی، هر اشلری کانترولّلر و رؤیزیه آستنده بولغان و هر بر حسابلرینی، دفترلرینی نظامغه موافق یوروته طورغان «جمعیت خیریه»لر واسطه‌سی ایله صرف قیلورغه تیوشلی. ٢) فقیرلرنڭ بالالرینی

و یتیملرینی ابتدائی درجه‌سنده‌گنه بولسه‌ده اوقوتو، دینی و دنیاوی کیره‌کلرینی بلدرو وبرر تورلی معیشت یولی ایله آشنا قیلو. ٣) فقیرلرنڭ ایر و قز بالالری ایچون هنر مکتبلری آچو. ٤) برر تورلی اش اشله‌رگه کوچلری بولغان فقیر طول خاتونلر و ایرلرگه موافق اشلر تابو، لازم بولسه قول هنرلرینه مخصوص ماشینه‌لر آلوب بیرو. ٥) یاردمچیسز قالغان قارتلرغه مخصوص پریوتلر آچو. ٦) فقیرلر ایچون مخصوص و اوچوز فاطرلر حاضرله‌و وعموما آنلرنڭ معیشتلرینی بیکل یوللرغه قویو.

بو اشلرنی اشله‌و، رسمی صورتده دوام ایته طورغان جمعیت خیریه‌لر ایچون ممکن خدمتدر. فقط جمعیتلرگه یاردم قیلورغه، بولشلق ایتارگه، ممکن قدر صدقه‌لرنی بر قولغه جیارغه وتدبیر برله صرف قیلورغه‌غنه کیره‌ك.

بوش اشلی وهر تورلی مسئولیتلرینی اوز اوستلرینه آلوب، بتون خدمتلرینی اوز خدمتلری روشنده قیله طورغان «جمعیت خیریه»لر بولغان یرلرده، زکات اوله‌شو اسمینی چیقاروب‌ده رمضان آیلرنده قاره چاوکه تورکمی قیلیلندن آلاما کیوملی مسلمانلرنی اورامارغه، قابقا توبلرینه جیوب طوتوچیلرنڭ اشلری، بزنڭ آڭلاومزغه کوره اسلام دینینه طوغریدن طوغری جنایت بولماسه‌ده بالواسطه جنایتدر.

الله تعالی بایلق بیرگان بولسه، قرآن کریم واجب صدقه‌لرنی فقیرلرگه تابشررغه بیورغان بولسه موندن مقصود آنلرنڭ جمعیتلرینی وحسلرینی اولدرو، تله‌نچیلك تعلیم ایتو، اخلاقسزلقلرغه سبب بولو توگل بلکه سفالتدن قورتولدرو، فلاکتلرگه توشولرندن صاقلاو، ذلت دیڭزلرینه باتورماز ایچون قوللرندن طوتودر.

قز و اش وقتلرنده، اشله‌ب آقچه تابا طورغان خلقلرنڭ کسب کارلرندن قالولرینه وخلقلری بوزولوغه سبب بولورلق روشده اوله‌شنگان صدقه‌لرنڭ ضررلری، فائده‌لرینه برابر کیلووی شبهه‌لیدر. موندن مقصود «فلان بای زکات اوله‌شه‌در!» دیب اسم چیقارو بولسه بو اش، هر تورلی دین و مذهب، قبیله ونسلدن عبارت بولغان شهر خلقلرینڭ کوز اوڭلرنده محمد (علیه السلام) امتینی سفیل و رذیل قیافتلر ایله اورام اورتالرنده، میدانلرده تمثیل قیلوب کورساتودن باشقه‌ده ممکن بولور ایدی. مسلمانلرنڭ یوز صوملق شرفلرینی بر صوملق صدقه برابرینه تلف ایتدرمك، اشله‌ب آشارغه یوز تورلی یول اوگره‌تو ممکن بولا طوروب کشی حسابندن ترکلك قیلورغه قوتورتمق، یاخشی اش بولماسه کیره‌ك.

موندن بر قدر یللر مقدم، مطبوعاتده ظاهر بولغان بر مقاله‌نڭ خلاصه‌سینی

(آزغنه مناسبت کورلدیکندن) بو یرده کوچرونی موافق کوردك . مقاله‌نك مضمونی اوشبو ایدی :

واق قوشلرنك آزایووی ایگونلرگه ضرر بیره طورغان قورتلرنك کوبایووینه سبب بولغانلقدن انسانلر ایچون ضررلیدر. شونك ایچون گیرمانیا حکومتی واق قوشلرنی آولاو و بترودن نظام برله منع ایتدی حتی خزینه‌دن مصرف طوتوب اورمانلرده واق قوشلر ایچون اویالر یاصاتدی ، بر هفته اوتار اوتمازده شوشی اویالر قوشلر ایله طولدی .

لـکن ، قوشلر ایچون اویا یاصاتو تدبیرینه گیرمانیا مطبوعاتی قارشی کیلوب : «قوشلر ایچون اویا یاصاتو ، آنلرنی یالقاولق‌غه اوگره‌تودر ، موندن صوك قوشلر اوزلری ایچون اویا یاصامازلر بلـکه حکومت‌گه اشانوب طوررلر ، اشلـکلی بولغان قوشلرنی بو روشده باشقه‌لرنك اوستلرینه صالنوب طوروغه و یالقاولق‌غه اوگره‌توگه سبب بولمق مونلر ایچون جنایت قیلودر» دیدیلر . احتمال مطبوعاتنك بو سوزلری لطیفه‌دن عبارتدر ، شولای بولسه‌ده عادتنك اخلاق‌غه تأثیر قیلوونده شبهه یوق .

دنیاده ایکیوز ایللی و ایکنچی روایت‌که کوره اوچیوز میلیون مسلمان بار . اگرده مونلردن عالملر ، سوداگر و اشچیلر ، هنرمند و ملالر ، خواجه (سید) و ایشانلر ، مرثیه خوانلر و تراویحده قرآن ختم قیلوچیلر ، تکیه‌لرده یاتوچی و مجاورلر حقنده آیروم آیروم لـکن درست بر حساب بولسه ایدی اوشبو ایکیوز و اوچیوز میلیون مسلمانلرنك نی قدریسی اوز کسبی برله و نی قدریسی‌ده باشقه لرنك زحمتلری ایله یاشاولری معلوم بولور ایدی .

اشانچلی خبرلرگه کوره یالـکز بر «بخارا» شهرنده‌گنه چالمالی اون ایکی ملك مفت خور (خدمت ایتمیچی‌گنه کشی اوستندن آشاب یاتوچی) بار . شوڭا قیاس برله باشقه شهرلرنك حاللری‌ده بر آز بلنور .

بو یرده : « مسلمانلر ، نی ایچون اوز رزقلرینی اوزلری تابار ایچون طرشمیلر و نی ایچون باشقه‌لرغه یوك بولوب طوررلر ؟» دیب بر سؤال کیلور . مونك جوابی ایسه : «گیرمانیا دولتی ، قوشلر ایچون اویا یاصاتووی قبیلندن مسلمانلرده بوش و زحمتسز آشاوچیلر ایچون هر تورلی یوللر حاضرلـه‌ب بیره‌لر ، مادامکه بوش آشاتوچیلر بار ، بو خلقلر ، نی ایچون مشقت تارتوب اشلـه‌ب یورسونلر و نی ایچون ماڭلای تیرلرینی آغزوب زحمت تارتسونلر ؟ بوش آشاتوچی بولوب طورغانده ، اش اشلـه‌ب یورو احمقلقدر» دیمکدن عبارتدر .

بری شیخلك اورنینه اوطوردیمی، عوام وجاهل جماعت مونك اوینی بنا ایته‌لر، پچانلرینی چابوب ایگونلرینی ایگه‌لر، بتون کسبلرینك نتیجه لرینی، خدمتلرینك یمشلرینی موڭا کیتوره‌لر، حتی «شیخدر» دیب اوچ دورت خاتون‌ده آلوب بیره‌لر. آتاسینك موندی سعادت قوچاغنده سیمروب یاتووینی کورگان اوغل (مخدوم) نی ایچون کسب وکار برله شغللنسون و نی ایچون قزولرده پشوب و صالقونلرده اوشوب ایکمه‌ك تابو یولینه کرسون؟ آتاسی اولو ایله گویا حکومت ولیعهدی (پادشاه ناسلیدنیگی) قبیلندن آنك برینه اوطورادر، موندن صوڭ دنیا آڭا مسخر بولادر.

«شماخی» شهری یاننده بر شیخ بار. مونك کتوچیلـکدن شیخ بولغانلغینی هر کیم بله‌در. حاضرنده بو شیخ میلیونیردر. بو شیخ‌گه میلیونلر قایدن کیلدی؟ زاۋودی یوق، معدنی یوق، سوداسی یوق، بر یردن میراث آلغانی ده یوق. البته شیخلق سایه‌سنده حاصل بولدی. جانلی مخلوق ـ مونك زاۋودی، معدنی وصاتوویدر. آنلرنك طریشولرینك یمشی مونك آتاسندن قالغان مالی حکمنده‌در. بو «شماخی»شیخنی بزلر مثال ایتوب گنه کورساتدك. یوقسه اسلام دنیاسنده موندی شیخلرنك حسابی یوقدر

گیرمانیا عقلاسی قوشلر ایچون اویا یاصاونی معقول کورمیلر، یالقاولقغه اوگره‌تو بولادر دیب حکومتلرینه پروتیست ایته‌لر، اما بز! بزمی؟ بزلر قبرلرگه، مجنون وسفیللرگه، جناب رسول الله (صلی الله علیه وسلم) عادت شریفه‌سی وامرلرینه خلاف روشده کون کیچروچی مکه ومدینه مجاورلرینه العیاذ بالله عبادت ایته‌مز. بزنك قاراومزده شیخلر فوق‌البشر ماهیتلردر. خلقلرنك بتون کسبلری وخدمتلری، مونلرنك: «هل من مزید؟» لرینه تمثال مجسم بولغان قورصاقلرینه توگوله‌در. بو باطل اعتقادمزنی، بو چوروك ایمانمزنی، بو بوزوق اخلاقمزنی اصلاح ایتارگه قالقوچیلرنی، الله و رسولی ایچون نصیحت قیلوچیلرنی اکفار اینودن، «زندیق و دینسز» دیب سوگو و تحقیردن اویالمیمز.

اڭ ضعیف بر غزته‌نك سوزی اڭ کوچلی بولغان حکومت‌گه تأثیر ایته، شونك سببندن حکومت، مناسبتسز اشلرینی اصلاح قیله، اما مڭ عارف سوزینك بزلرگه تأثیری بولمی، قارا تاش‌غه چویرلـگان کوڭلمزگه حکم یوروته آلمی. حتی حق سوز برله خطاب ایتارگه آدم‌ده قالمادی. بر حق سوز سویله‌وچی بولسه یوزیسی آنك قارشوسینه چیقوب مثلی کورلمگان تحقیر و استهزالر ایله مقابله قیله‌لر.

ای اهل اسلام! انسانلق حرمتینه و حق تعالی عشقینه اکفار و تلعینلرنی

قویکز! غرضدن سلامت ومحض اوز فائده‌کزگه بولغان سوزلرنی تـکلاکز! صلاح کزنی، خیرکزنی سعادتـکزنی کورساتوچیلرگه قزماکز! قرآن شریف: «فبشر عبادالذین یستمعون‌القول فیتبعون احسنه» بیورر (سویله‌نمش سوزلرنی تـکلاب، گوزل و منفعتلی بولغانلرینه بوی صونغان بنده‌لرمه سوینچی بیر!). اکفار وتحقیرگه لزوم یوق. انسان کامل، سوزلرنك یاخشیلرینی آلور، بوزوقلرینی قالدرر!. «خذ ما صفا، دع ما کدر».

***

بو سوزلردن مقصود بعض بر فردلر وشخصلرغه یاکه فرقه وحزبلرگه تعریض توگل، صدقه بیرو و آلونی منع ایتو وشوکا دلالت قیلو هیچ توگل. بلکه صدقه‌نی اولگیدن‌ده کوبره‌ك بیررگه تیوشلی ایکانلـگینی بیان قیلو و فقیرلرنك دینلری دنیالری توزه‌لورلك، اخلاقلری بوزولمازلق روشلر ایله بیروگه ترغیب وتحریض ایتودر. صدقه بیرو و آلوده، عموما هر بر عمومی وخصوصی اشلرنده مسلمانلرنك قانون اساسیلری: «وتعاونوا علی البر والتقوی ولا تعاونوا علی الاثم والعدوان» (مائده ۳۰) مضمونی ایله حرکت ایتودن عبارت بولورغه تیوشلی. بیك اوزون ایتوب سویله‌ب کیلـگان بو بحثمزنك خلاصه‌سی شوشیدر. «تـکافل عمومی» قاعده‌سی ده اوشبو روشده معامله قیلنسه‌غنه یرینه کیلـگان بولور. «وحدثتنی یا سعد عنها فزدتنی جنونا فزدنی من حدیثك یا سعد».

***

خاتونلرنی تربیه قیلو. بو بحثدن مقصود خاتونلرنك ظاهری تربیه‌لری توگل بلـکه باطنی و معنوی بولغان ذهن و اخلاق تربیه‌سیدر. «تـکافل عمومی» قاعده‌سینه هم‌ده «الرجال قوامون علی النساء بما فضل الله بعضهم علی بعض..» (النساء ۳۸) آیتی حکمینه کوره خاتونلرنك خلقلرینی، کوکللرینی تربیه ایتمك وظیفه‌سی ایرلر اوستنده‌در. (قوام، حمایت و رعایت قیلوچی، وکیل هم کفیل، دیمکدر). الله تعالی، ایرلرنی خاتونلرغه قوام، قیم ایتـکان ایدی لـکن اوشبو حکم، عصر سعادتدن صوك کوب وقت دوام ایتمادی، ایرانلولرغه قاتشولری وخاتون قزلر حقنده ایرانلولرنك فکرلرینه مغلوب بولولری سببلی اسلام دنیاسی خاتون قز حقنده‌غی سلف فکرندن دوندی و آنلرنی تربیه قیلو طوغروسنده آشکار صورتده مساهله قیلدی.

کوچایلرنك کوچسزلرگه ظلم قیلولری طبیعی اش بولغانلقدن رسول اکرم، امت اوزرینه خاتونلر حقنده بیك جامع و بیك اثرلی وصیتلر قیلغان ایدی.

...Национальной библиотеки

حتی دنیادن کوچکان ساعتلرنده‌ده مونلرنی اونوتمادی، تکرار وصیت ایتدی. فقط زمان توبان کیتو نسبتنده بو وصیتلر مهمل طوتولوب، حقلرینه رعایت قیلو آز ایوب طوردی.

حاضرنده قزلرنڭ قواملری بولغان آتالر، قزلرینی اوقوتمیلر، شول سببلی مونلرنڭ باشلری خرافات هم اوهام برله طولا، آتالر ایسه شوڱا رضا بولوب طورالر. خاتونلر حقنده قوام بولغان ایرلری اوزلرینی اعتبار ایتمیلر و روحانی ایبده‌ش صانامیلر. صوڭندن قوام بولغان اوغللری آنالرینی لازم درجه‌ده احترام ایتمیلر، کشی توسلی تربیه قیلمیلر.

قرآن کریم حکمی برله منع ایتولگان ایسرتکچ اچله، فرض بولغان نمازلر هیچ عذرسز قالدرلا، ممنوع بولغان سودالر بتون خلق حضورنده قیلنه، حرام بولغان غیبتلر هیچ مبالات ایتولمکسزین سویله‌نه. ربالر اشالا وآشاتولا، زنالر قیلنه. شوشی اشلر حقنده هیچ بر چاره کورلمی حتی‌که هر بری عادی اش حکمنده صالقون قان ایله مشاهده ایتولوب طورلا. ایندی قزلرنی اوقوتو مسئله‌سی چیقسه بتون مسلمان دنیاسی قیام ایته واسلام دینینڭ اسمندن باشقه‌سینی بلماو چیلرگه قدر هر بری یحیی پیغمبر بولادر. خاتونلرنڭ بوزلولرندن قورقالر، آنلرنڭ مکنبلرگه یورولرندن افراط درجه‌ده شوملانالر، «خاتونلرغه اشانورغه یارامی، آنلر شیطان چبرقیسی» دیلر.

خاتونلرغه اعتماد یاراماسون، آنلر هر تورلی بوزوقلقلرغه حاضر طورسونلر، لکن ایرلر، ظن ایتولگان و دعوی قیلنغان درجه‌ده توزکلرمیدر؟ خاتونلرنڭ بوزلولرینه کیملر سبب بولا؟ آنلرغه اسلام تربیه‌سی بیرماوچیلر، خالص دینی تعلیم قیلماوچیلر، اوز حقلرینی یاخشی تانیتماوچیلر، سوز قوشارغه جسارت ایتوچیلر، آلداوچی و آزدروچیلر کیملردر؟ هیچ شبهه یوق مونلر قرآن کریم طرفندن «قوام»لق درجه‌سنده طورولری تکلیف ایتولگان ایرلردر.

خاتونلرنڭ تربیه‌لی وعلملی بولولری امتلرنڭ اجتماعی حاللری کوتارلورگه برنچی سببدر. بو حال ایندی آوروپاده تجربه قیلنوب بلندی.

آوروپاده خاتونلرده بوزوقلق شایع بولسه بو حال اوقو وعلملی بولودن توگل بلکه تربیه‌نڭ لازم درجه‌ده یاخشی بولماوندن هم‌ده اوز مذهبلرینه کوره، گناهلرنی روحانیلردن یارلقاتو ممکن بولو کبی خارجی سببلردندر. احتمال‌که حریت شخصیه‌نڭ افراط درجه‌ده بولووی و ایسرتکچ ایچو حقنده مذهبنڭ مساعده قیلووی کبك اشلرنڭ موڭاده تأثیری بولور. اگرده آوروپا خاتونلری اوشبو

Из фондов Российской Национальной библиотеки

علملری ایله برلکده خالص بولغان اسلام تربیه‌سی آلورغه موفق بولسه‌لر ایدی، بو کونگی درجه‌لرینه کوره یوقاری اورن اشغال ایتارلر ایدی. بو سوز، «آوروپا خاتونلرنده بوزوقلق شایع» دیب ایشتولگان سوزلرگه کوره‌در. واقعده آوروپا خاتونلرنده توزکلرینه کوره بوزوقلری کوبمی، عموما بو کونگی اسلام خاتونلری بو کونگی آوروپا خاتونلرینه کوره اخلاقلیلرمی؟ مونی اثبات ایتمك دخی‌ده مشکل بولسه کیره‌ك. درست حساب یاصالدیغنده اشلرنڭ بتونله‌ی کیریسنچه بولوب چیقوندن امین توگلمز.

اسلام خاتونلرینڭ علملی ومعرفتلی هم تربیه‌لی بولولرندن قورقنچ یوق. تربیه دیمك قوری اوقوتودن‌غنه عبارت توگل بلکه دینی تربیه برله اوقوتودن عبارتدر. خاتونلر، دینی تربیه‌گه حتی ایرلردن‌ده آرتق محتاجلر ایکانلگی معلوم. دینی تربیه‌نی فقیر عائله‌لر ایچلرینه قدر کرتورگه تیوشلی. اسلام دینینڭ حرمتی، خاتون قزلر تربیه‌لی بولغان وقتده‌غنه آرتور. الله تعالی ایمان وایزگو عمل برله ایرلرنی تکلیف ایتکان بولسه خاتونلرنی‌ده تکلیف ایتدی. عصر سعادتده ایرلر رسول‌الله حضرتلرینه بیعت بیرگان بولسه‌لر خاتونلرده بیعت بیرگانلر ایدی (١). دینی مجاهده‌دن عبارت بولغان «مباهله» وقتده رسول اکرم، ایرلر ایله بر خاتونننی‌ده برابر آلوب بارغان وقرآن کریم‌ده مباهله‌گه خاتونلرنی‌ده شریك قیلورغه بیورغان ایدی (آل عمران ٥٤). اسلام شریعتی خاتونلرنڭ «امان»-لرینی ایرلردن فرقسز صورتده قبول ایتمکده‌در (٢). مونڭ معناسی آنلرنی سیاسی اشلرگه قاتشدرو دیمکدر. اوشبو اشلرده خاتونلرنڭ اسلام نظرنده‌غی اورنلری بر قدر آڭلاشلسه کیره‌ك.

صوڭ عصر مسلمانلری ایرلرنی اوقوتو طوغروسنده زور مساهله ایتدیلر وخاتونلر حاللرینی بتونلای مهمل قالدردیلر، آنلر ایله علم ودینی تربیه آراسینه یأجوج ومأجوج سدلوی روشنده سد بنا قیلدیلر. مونلرغه عقیده‌لرنی، دینی واجبلرینی اوگره‌تو تیوشلی ایدی، هر فرضلردن مقدم فرض ایدی. لکن بو اش بولمادی. مسلمان خاتونلرینڭ اسلام دینندن آلغان الوشلری (حکم کوبگه نظرادر) طوطی قوش قبیلندن کشیلردن کورمکچی قیلانا طورغان رسملردن عبارت. حلال وحراملرنی لازم درجه‌ده آچیق بلوچیلر مونلر آراسنده بیك آز سویله‌گان سوزلرینڭ کوبسی خرافات وترهات، اوهام وخیالاتدر. بو طوغروده

---

(١) رسول اللهغه بیعت بیروچی خاتونلرنڭ جمله‌سی ٤٥٧ عدد بولووی مرویدر.
(٢) صحیح البخاری ج ١ ص ٩٤ وج ٤ ص ٦٧.

مسئول وگناهلی بولاچق آدملر ایرلر بولسه کیره‌ك. «تکافل عمومی» قاعده‌سینه کوره بو اش آنلرغه یوکله‌نه‌در ایدی.

خاتونلرغه الڭ اول دینی تربیه بیررگه و موندن صوڭ دنیاوی علملردن خبردار قیلورغه تیوشلی. یورت قاراو و بالا تربیه ایتو علملری مونلر ایچون بیك کیره‌کلی نرسه‌لردر. دنیاوی علملر زمان اوزگرووی و حاجتلرنڭ باشقارووی نسبتنده اوزگروب طوردیغندن خاتونلرغه شول وقتده ضرور بولاچق دنیاوی کیره‌کلرنی اوگره‌توده لازم.

صحابه‌لر زماننده صوغشلر سونگو، قلچ کبی نرسه‌لر ایله‌گنه بولدیغندن شونلرنی قوللانا بلورلك قدر علم لازم ایدی. اما بو صوڭغی عصر مسلمانلری ایچون هواده اوچو، صوغش پاراخودلری یاصی بلو علملرینی‌ده تحصیل ایتو لازم بولسه کیره‌ك. کیله‌چك زمانلرده بو لازملر دخی‌ده باشقاررغه ممکن.

رسول الله و صحابه‌لر زماننده مجروحلرنی تربیه قیلور و کوچلری یتکان قدر صوغشچی ایرلرگه خدمت ایتار ایچون خاتونلر صوغشلرغه بارديار و بیك یاخشی یاردملر قیلدیلر (۱). اوز وقتلرینه کوره اول خاتونلرنڭ علملری خسته‌لرنی تربیه قیلورغه یيتارلك ایدی. لکن حاضرگی وقتلرده خسته‌لرنی تربیه قیلو حقنده‌غی تجربه‌لر بیك اوزگروب کیتدی، فائده‌لی روشده تربیه ایته بلو ایچون کوب علملر کیره‌ك بولا باشلادی. شونڭ ایچون روسیه‌ده‌گی مسلمه‌لرنڭ عائله خسته‌لرینی تربیه ایته آلولری ایچون برنچی یاردم بیره آلورلق طب علمی بلولری، دوقتورلر قوشقان سوزلرنی آڭلار قدر روسچه تلدن خبردار بولولری، دوا اسملری یازلغان کاغدلرنی و ریتسپتلرده بولغان یازولرنی اوقور قدر یازو تانولری لازم بولسه کیره‌ك.

خاتونلرغه تربیه بیرونڭ بردن بر یولی مکتبلر و اوقوتودر. یاش وقتلرنده مکتب کورودن محروم بولغانلری ایچون جمعه مکتبلری و وعظ مجلسلری بولورغه تیوشلی. باشقه ملتلرده تجربه‌لر قیلنوب فائده‌لری کورلوب طورلغان جمعه مکتبلری و وعظ مجلسلرینڭ مسلمه‌لر ایچون‌ده فائده‌لری بولور.

یاشلری اوتکان خاتونلرنڭ ذهنلرینی، اخلاقلرینی تربیه قیله‌چق اورنلرنڭ الڭ یاخشیسی مسجدلر بولسه کیره‌ك. مونده عبادت روشلرینی

(۱) صحیح البخاری. ج ۳ ص ۲۲۱ـ۲۲۲ و ج ۷ ص ۱۲. وقد قاتلت ام سلیم یوم خیبر واقرها علیه السلام حیث قال: «لمقامها خیر من مقام فلان و فلان» یعنی بعض المنهزمین. فتح القدیر. ج ٤ ص ۲۸۹. النساء قد کن یحضرن الحرب. صحیح مسلم. ج ۲ ص ۷۷.

— ۱۱ —

Из фондов Российской Национальной библиотеки

کوروب اوگره‌نورگه و مختلف موضوعلرده بولغان دینی و اخلاقی وعظلرنی ایشتورگه ممکن بولاچقدر.

رسول الله زماننده خاتونلر مسجدکه یوریلر، ایرلردن آیروم روشده آرت صفلرده طوروب نماز اوقیلر ایدی. ادب و تربیه‌گه خلاف بولماغان روشده مسجدگه باروچی خاتونلرنی منع قیلماو حقنده رسول الله حضرتلری نصیحتلرده قیلغان ایدی (١). شونك ایچون خاتونلرنك مسجدگه یورو عادتی رسول الله زماندن میراث بولوب قالدی و حدیثلر موجبنچه سنت عمللردن صانالورغه تیوشلی بولدی. ایندی مونی منع قیلورغه و حرام اشلردن صانارغه هیچ کیمنك حقی بولماسه کیره‌ك. بعض حدیثلرده رسول الله، خاتونلرنك نمازنی اویلرده اوقولری افضل و خیرلی دیگان سوزی بولسه بو، اصل درستلك حتی سنتلك گه‌ده خلاف توگل.

حضرت عائشه: «لو ان رسول الله صلی الله علیه و سلم رأی من النساء ما رأینا لمنعهن من المسجد کما منعت بنو اسرائیل نساءها» (٢) دیگان بولسه بو سوز، حضرت عائشه‌نك خصوصی فکری و اجتهادی بولور. مجتهدنك اجتهادی صریح نص برله ثابت بولغان حکملرنی نسخ ایته آلماغانلغی، الله تعالی حلال ایتکان اشنی حرام قیلو وظیفه‌سی هیچ بر انسانده بولماغانلغی معلوم. اوشبو حکمت ایچون بولسه کیره‌ك حضرت عائشه اوزی منع قیلو طرفنده بولغانی حالده بالفعل منع ایتمی بلکه اصل جوازینه خلاف سویله‌میدر. رسول‌الله صوك زمان خاتونلرینی کورمگان و شونك ایچون آنلرنك مسجدلرگه یورولرندن منع ایتمگان بولسه، خاتونلرنك مسجدکه یورولری درستلگی حقنده بولغان حکم اولگیچه سلامت قالغان بولادر. صوڭغی خاتونلر (و ایرلر) نك کیله‌چك زمانده نیندی حاللرده بولاچقلرینی رسول الله بلمگان بولسه، الله تعالی بلگاندر. عبادتگه دائر اشلرده خطا قرارلر بولو ممکن توگل. خاتونلرده بولغان حاللر حتی مسجدلرگه باروغه مانع بولورلق درجه‌گه یتکان بولسه شوندی حاللر بازارلرغه، صوغشلرغه یورولرندن کوبدن مانع بولور ایدی. حالبوکه موندی اشلردن خاتونلر، حضرت عائشه زماننده حتی حضرت عائشه‌نك اوزی طرفندن‌ده منع ایتولمادیلر. بوزوق ایرلر بولووی قبیلندن بوزوق خاتونلر بولورغه ممکن. لکن بر آز خاتوننك بوزوقلغی سببلی عمومی بر حکم توزولو وجهسزدر.

(١) صحیح البخاری. ج ١ ص ٢١١. و صحیح مسلم ج ١ ص ١٢٩.

(٢) صحیح مسلم. ج ١ ص ١٣٠.

حقیقت حالده، خاتونلرنڭ مسجدگه یورولرنده وقوعسی شبههسز بولغان بر فتنه کورلسه شول خوف بتکان‌گه قدر مونلرنڭ مسجدگه یورمی طورولری لازم. «رعایت مصلحت» قاعده‌سی شونی ایجاب ایته‌در. لکن بر اورنده یاکه بر قاچ اورنده بولغان موندی حال‌گه قاراب آنلرنڭ مسجدکه یورولری حرام دیب عمومی وکلی بر حکم توزو ممکن توگل. بلکه مسلمانلر ایچون بو خصوصده فتنه سببلرینی بترو لازمدر.

صوڭغی عالملر «فتنه خوفی بار» دیب خاتونلر ایچون مسجد ایشکلرینی بیکله‌رگه طریشسه‌لرده بو فتنه‌نڭ نیندی نرسه‌دن عبارت ایکانلگی بو کون‌گه قدر بزگه معلوم بولمادی. اوشبو عالملر طورغان مملکتلرده و زمانلرده احتمال برر تورلی فتنه خوفی بولغاندر لکن آندی احتماللر برله سنت عمللرنڭ قویلووی و مباح اشلرنڭ منع ایتلووی وقتلی اش‌گنه بولورغه، علة و سببلر بتکان صوڭنده منع حکمی‌ده کوتارلورگه تیوشلی.

مڭ یلدن بیرلی دوام ایتوب کیلگان اسلام تاریخنده خاتونلرنڭ مسجدگه یورولری سببندن فتنه‌گه اوچراغانلغی حقنده برگنه واقعه‌ده کورگانمز یوق.

بزنڭ روسیه مملکتنده خاتونلرنڭ مسجدلرگه یورولری بو کون‌گه قدر تجربه قیلنوب کورلگانی بولماسه کیره‌ك. اوزمزنڭ ناقص تاریخمزده بو حقده بر نرسه‌ده اوچرامی. بزده‌گی «فتنه» خوفی آنچق ایسکی کتابلرده یازلغان سوزنی تکرار قیلودن‌غنه عبارت بولورغه اوخشی. خاتون قزلرغه ادبسز سوز قوشوچیلر و اورامرلده تربیه‌سز یوروچیلر حقنده روسیه حکومتینڭ نظاملری کافی درجه‌ده بولدیغندن و خولیغانلرغه آیروم جزالر تعیین قیلندیغندن بزده‌گی خاتون قزلرنڭ مسجدلرگه یورولرنده فتنه خوفی هیچ بولماسه کیره‌ك. بو طوغروده روسیه حکومتی، بغداد و اندلس مملکتلرنده بولغان خلیفه‌لر حکومتلرینه کوره‌ده امیندر. شهر اورامرنده طولوب خاتونلر، قزلر یوریلر، هر بری اوزلرینڭ عبادت خانه‌لرینه باروب عبادت قیله‌لر. شوشی اورام طولی خاتونلر همده آنلرنڭ حامیلری بولغان آتالر و ایرلر حقنده عموما «عفتسزلر، ناموسسزلر» دیب حکم ایتوب بولماسه کیره‌ك.

خرستیان و یهودی خاتونلر عبادت خانه‌لرینه یوروب عبادت ایتدیکلرنده مسلمه‌لرنڭ مسجدگه یورو نعمتندن محروم طورولری و بو محروملك‌گه‌ده «فتنه خوفی بار» دیب سبب کورساتو، چیتلرگه توگل اوزمزگه‌ده آڭلاشلمی طورغان سرلردندر. مونڭ نیندی سوز بولغانلغینی یاخشی فکرله‌ب قاراوچیلر

из фондов Российской национальной библиотеки

بارمیدر، بولسه موڭا: «مسلمانلر عبادت یوللرنده، دینی عمللرینی قیلغان وقتلرندهده اوزلریڭ حیوانلقلرندن طیولا آلمیلر» دیگان بر حکم لازم بولوب کیلهگانلهگینی توشونهلرمی؟ اوز حقلرنده شوشندی بر حکم ایتهوگه رضا بولوب طوروچی بر ملت دنیاده بولور دیب کوڭلمزگه کیلمی.

سلفلر عصرلرنده مسلمهلر بازارلرغه چیقدیلر، مسجدلرگه یوردیلر، صوغش یرلرینه باروب مجروحلرنی تربیه قیلدیلر و عسکرلرگه یاردم بیردیلر، ایرلرگه خطاب قیلوب خطبهلر سویلهدیلر، ایرلر برله برلکده طوافلر ایتدیلر. شوشی حکم همیشه باقی بولوب مونی نسخ اینه طورغان دلیل کیلهگانلهگی بزگه معلوم توگل.

«فتنه خوفی بار» دیگان سوزدهگی «فتنه»دن مراد «خاتونلرنڭ یوزلری، قوللری باشقهلرغه کورلور» دیمك بولسه بو کوندهده احرام وقتنده خاتونلرنڭ یوزلری اورتولمازسزلك واجبدر. احرام وقتی برگنه ساعتلك مدت توگل بلکه بعض کشیلرنڭ احرام مدتلری بیك اوزون وقتلرغه صوزلورغه ممکن. شوشی قدر وقتلر احرامده طوروچی و دائم طواف برله شغللنوچی خاتونلرنڭ یوزلری چیت ایرلرگه کورلمی طوروی ممکنمی؟

شول مبارك اورنلرنی زیارت ایتوگه گناهلرمز، خطا و قصورلرمز مانع بولدیغندن مذکور سؤالغه جواب بیررگه اوزمزنڭ اقتدارمز یوق. غائب نرسه حقنده سوز سویلهوده زور یاڭلشلق بولورغه ممکن. شولای بولسهده مذکور سؤالغه هیچ اختلافسز، ایجاب برله جواب بیرلور دیب ظن ایتمیمز، اگرده آندن باشقه بر نرسه قصد اینولسه آنی تعیین قیلورغه تیوشلی.

احتمال که: «بو کون قازان شهرنده پچان بازار مسجدینڭ ایشکی خاتونلر ایچون آچلسون شول وقتده فتنهنڭ نیندی نرسه ایکانلهگی معلوم بولور» دیب أیتوچی کورلور. لکن عصر سعادتدهگی نظاملر رعایت ایتولگانده بو کونده پچان بازار مسجدینڭ ده، باشقه مسجدلرنڭ ده ایشکلری خاتونلر ایچون آچلوده آرتق بر نرسهده ایشتورمز دیب خاطرمزگه کیلمی. درست، جیونسی بیش اون خولیغانڭ یاڭاقلرینه کوزلرندن اوتلر کورلورلك درجهده چاباقلر توشار لکن ضرر یوق، یاش وقتنده یاخشی تربیه آلورغه موفق بولماغان آدمنڭ جزاسی زورایغاندن صوڭ یاڭاقلانمقدر. بزنڭ نظرمزده بو نرسه، فتنه توگل بلکه «حمیت»، عقل هم شریعت قاشنده مذموم بولماغان «غیرت» در.

سوز مناسبتی کیلدیکدن اوشبو مسئلهگه عائد ابن عربی طرفندن

سویله‌نگان بر بحثنك خلاصه‌سینی بو یرده ترجمه قیلونی موافق کوردك. ابن عربی اوشبو روشده سویلی: «بعض، آدملر بار، شریعت مباح کورگان نرسه‌لر حقنده طغزلانالر اوز اختیارلری بولسه اول اشنی مباح ایتماز درجه‌ده بولالر. بو سوز، الله تعالی حکمینه کوره اوزینك رأینی آلده کورو بولغانلقدن نهایت درجه‌ده ادبسزلك والله تعالی طرفندن ضلالت‌گه اوچراودر. موندی حال بو زمانلرده بیك فاش بولوب کیتدی. بارمزغه معلومدرکه رسول الله، شریعتنی تبلیغ طوغروسنده معصوم ایدی وشرعی حکملرنی وحی برله تبلیغ قیلدی. الله تعالی‌نك دین حقنده‌غی غیرتی بنده‌لرنك غیرتلرندن قاتیغراقدر. قرار بیرلوب قالغان شریعت حکملرینك هر برنده مصلحتلر بار. شونك ایچون اول طوغروده بر نرسه آرتدرو و کیمتو حقی بنده‌لرده یوق. آندی تصرف ایتولر شریعتنی بوزو بولادر. الله تعالی، خاتونلرنك مسجدلرگه یورولرینی مباح قیلدی. ایندی «اگرده رسول الله، اوزندن صوڭغی خاتونلرنك حاللرینی بلگان بولسه ایدی، خاتونلرنی مسجدگه یورودن منع قیلور ایدی» دیب خاتونلرنی مسجددن منع ایتمك «رسول الله‌دن صوڭ خاتونلرنك نیندی حالده بولاچقلرینی الله تعالی بلمادی» دیمکدر. چونکه اصل شریعت توزوچی و خاتونلرنك مسجدگه یورولرینی مباح ایتوب قالدروچی رسول الله توگل بلکه الله تعالی‌در. الله تعالی مباح قیلغان اورنلرده ایرلرنك کونچیلك قیلولری یاری طورغان اش توگل. کونچیلك آلده طه‌تولسه احرام وقتنده‌ده خاتونلرنك یوزلری پرده‌لی بولورغه تیوشلی ایدی. لکن شریعت، ایرلر خاطرینه قارامادی. اگرده خاتونلرنك یوزلری آچیق یورو فحش بولسه ایدی، الله تعالی آنی احرام وقتنده واجب ایتمگان بولور ایدی (حیات جهتندن ضرورت بولماغان مدتده حرام اشنك هیچ وقتده واجب بولو احتمالی یوق). (الفتوحات. ج ١ ص ٧٤١-٧٤٣).

آول یرلرنده خاتون قز، ایر و یکیت، قارت ویاش کوبسنچه بولاما بولوب قر اشلرنده یوریلر، اندرلرده آشلق اشلیلر، براق یرلرگه کسب ایچون کیتوب جایلر اوتکاروب قایتالر. شهرلرده‌گیلری مویکه‌لرده خدمت ایته‌لر، هر تورلی ملتلرنك یورتلرنده اوی اشلری وقارا خدمتلر ایته‌لر، اوراملرده طولوب یوریلر. شوشی وقتلرده مونلر یاخشی اخلاق اوگره‌نه‌لر، دینی تربیه‌لر آلالر و روحانی سوزلر ایشتوب لذت تابالر دیب أیتوب بولمی. مذکور اشلرنك هیچ برینه مانع بولماغان، مانع بولا آلماغان آدملرنك هر بری، «فتنه خوفی بار» دیب خاتونلرنك مسجدگه یورولرینه قارشی توشه‌لر.

Из фондов Российской национальной библиотеки

یاش وقتلرنده یاخشی مکتبلر، آدم توسلی استاذبیکه و معلمه‌لر کورودن محروم وکوبسی‌ده بر قدر بالالرغه آنا بولغان و عائله‌لرنی اداره ایتوب طورغان خاتونلر اسلام دینینی اوگره‌نو برله مکلف توگللرمی؟ مکلفلر بولسه‌لر کیملردن و نیچوك اوگره‌نسونلر؟ اوزلرندن‌ده نادان بولغان و کوبسی‌ده ایسروب یورودن باشقه‌نی بلمه‌گان ایرلرندن اوگرنه‌چکلرمی؟

شوشی مسئله‌نی تیکشرو و حل قیلو، عموم مسلمانلر اوستلرنده بولسه کیره‌ك. بز اوزمز، یاخشی و یاکا اصوللر تابلغان‌غه قدر، «ادع الی سبیل ربك بالحکمة والموعظة الحسنة»گه بوی صنوچی واعظلر بولمق شرطی برله مسجدلرگه یوروب‌ده اوزلرینه کوبره‌ك نرسه‌لرنی بر آز اوگره‌نه آلورلر وشونك برله «تکافل عمومی» وظیفه‌سی‌ده ادا قیلنور ایدی دیب فکر ایته‌مز. بوسوز، دینی تربیه قسمینه‌گنه عائددر. دنیاوی حاجتلر ایچون البته باشقه چاره‌لرگه کرشو لازم بولور.

***

وقفلر. «تکافل عمومی» قاعده‌سینه بنا ایتولگان و ثوابلی همده دینی عمللردن بولغان اشلرنك بری «وقف» لردر.

وقفلر، مسلمانلرنك حیاتلرینه متعلق و بیك کوب اجتماعی حاللری ایله محکم مناسبتلی نرسه‌لردن بولغانی ایچون اگرده اسلام دنیاسی وقفلرنی امتنك حالی ایجاب ایتکان روشده اداره قیلوب کیلگان بولسه ایدی، بیك فائده‌لی ثمره‌لر کورلگان، مسلمانلرنك بیك کوب دینی و علمی اشلری یولغه صالنغان بولور ایدی. لکن وقفلرنی فائده‌لی روشده اداره قیلودن بر قدر مانعلر بولوب کیلدی. بو جمله‌دن اوشبونلرنی صانارغه ممکن: ۱) وقف فضیلتی و مشروع بر عمل ایکانلگی حقنده‌غی حدیثلر، الوغ مجتهدلردن برینه ایرشمه‌گان ایدی. شونك ایچون اوشبو مجتهد، وقفنك لازم توگللگی ایله قائل بولدی. طمع اهللری و دنیا جیوچیلر اوشبو سوز برله فائده‌له‌نوب ایسکی وقفلرنی غصب قیلورغه کرشدیلر. ۲) بیك کوب وقفلرده، وقف ایتوچیلر طرفندن توزولوب قالدرلغان شرطلرنك بو کونگی مسلمانلرنك مصلحتلری ایچون موافق بولماوی. ۳) «شرط الواقف کنص الشارع» دیگان سوزنی عمومنچه یورتوب وقف شرطلرینی آزغنه‌ده اوزگرتورگه ممکن کورلماوی و باشقه‌لر. حالبوکه فقیهلرنك «شرط الواقف کنص الشارع» دیگان سوزلری کلی و عام حکم بولمی بلکه رسول الله‌نك سنتینه و شریعت مقصودی برله مسلمانلرنك مصلحتلرینه موافق کیلگان شرطلر حقنده‌غنه ایدی. یوقسه اولکلر اوستلرنده شملر یاندرو، تربه‌لر حضورلرینه مسجدلر

صالو. اولیالر قبرلرنده مجاورلر آصراو کبی رسول‌الله رضا بولمی طورغان بلکه بعضیلری حقنده قهر دعاسی صادر بولغان شرطلرغه وفا قیلو توگل بلکه وفا قیلماو لازمدر. وقف قیلوچیلر، رسول‌الله یولینه خلاف روشده شرطلر قیلغان بولسه‌لر آنلرنڭ بو اشلری اوزلری حقیقت حالنی بلماولرندن و بلمی طورغان کشیلرنی — بله‌لر دیب — اوزلرینه رهبر قیلو و آلدانولرندندر. اگرده بوندی آدملر اشنڭ اصلنی آڭلاسه‌لر ایدی اوزلری ایچون ذخر آخرت و اوزلری طورغان بولو قصدی ایله قیله‌چق خیراتلرنده رسول الله رضا بولمازلق شرطلرنی ابدا قیلمازلر ایدی. شاگردلرنڭ نکاحلی بولماولرینی شرط ایتوده شریعتگه موافق شرطلردن توگلدر. شونڭ ایچون قبرلر اسمینه قیلنغان وقفلرنی تماما اسلام فقیرلرینڭ دینی تربیه‌لری ایچون صرف قیلورغه تیوشلی (یتیملر ایچون پریوتلر، فارتلر ایچون باغادیلنیلر، خسته‌لر ایچون خسته خانه و طبیبلر قویو هم دینی تربیه‌گه داخل بولسه کیره‌ك).

تعجب اورنی شولدرکه: وقف شرطلرینی آزغنه اوزگرتونی ده گناه صاناوچی مسلمان ملالری و دیندار صوفیلری. حجت کاغدلرنده: «لا یوهب ولا یباع ولا یرهن ولا یملك بوجه من الوجوه» دیب یازلغان وقف ماللرنی هر فرصت توشووی برله اوزلرینه ملك ایتوب طورمشلر و فقرا حقلرینه خیانت ایته‌شلردر. «عجبت من شیخی و من زهده * و ذکره النار و اهوالها»، «یکره ان یشرب من فضة * و یسرق الفضة ان نالها» بیتلری شوشندی آدملر حقنده سویلنگان بولسه کیره‌ك.

وقفلرنی ملك ایتو حقنده ملالر و دیندارلرنڭ حیله‌لری، الڭ وجدانسز آدملرده اشلی آلمازلق درجه‌ده سخیف نرسه‌لردر. آرالرنده شوشی درجه‌ده اعتبارسز و شریعتنی سؤ تصرف ایتوب طوروچی و الله تعالی‌نی آلدامق خیالی ایله یوروچی آدملر بولووی ایچون هر بر مسلمان عارلانورگه، چیتلردن اویالوب یوزلری قزارغه تیوشلی.

سلفلر، آتا و بابالر طرفندن الله رضالغی ایچون منگولك روشده قیلنغان وقفلرنی خائنلرنڭ قول صوزولرندن صاقلاب طورمق «تکافل عمومی» قاعده‌سینه کوره قدرتلری نسبتنده هر بر مسلمان ایچون لازم بر وظیفه‌در. شوشی حاللرنی بله طوروب ایرك بیروچیلر و اندەشمی قالوچیلر، معصیتکه رضا بولغان صاناولرلر و شونڭ ایچون اوزلری ده گناه‌غه شریك بولورلر.

علم اهللری: «وقف بر مرتبه تمام بولوب بتدیکندن صوڭ آنی وقفلکدن

Из фондов Российской национальной библиотеки

چیقاررغه (خصوصی ملك قیلورغه) حتی وقف ایتوچی کشینك اوزینكده حقی یوق» دیمشلردر. ایندی باشقه کشیلرنك ملك قیلورغه حقلری بولو فایده قالدی؟

* * *

اولـکلرنی آخرت سفرینه اوزاتمق. آدم بالالرینك دنیاده طورغان مدتلرنده باشلرینه کیله وکیلمی قالمی طورغان واقعه‌لرینك اڭ دهشتلیسی «اولم»در. مونی ایندی سویله‌رگه حاجت یوق، هر کیمنك اوزینه معلوم. بر عائله ایچنده میت بولو سببلی بتون عائله اعضالرینك حیرتکه قالولری، عقل و فکرلرینی درست صاقلی آلماز درجه‌ده قایغو وحسرتلرگه توشولری ممکن. شونك ایچون بر یورت ایچنده میت بولغانده، طشده وچیته‌ده‌گی یاقینلر، قارنداش و دوستلر، کورشی وقبیله‌لر مونی جهازلاب اوزاتو، قالغانلرغه تعزیه و تسلیه‌لر قیلو برله «تکافل عمومی» قاعده‌سینه کوره مکلفلردر. یاقینلر بولماغانده بو وظیفه البته تدریج ایله یراقلرغه کوچه بارر و اڭ آخرده‌ده دین قارنداشلری اوستلرینه یوکله‌نور.

جهازلاو، اوزاتو و دفن قیلو مصرفلری میتنك اوز مالینه توشه‌ده (اگرده اوز مالی بولسه)، باشقه خصوصلرده چیتلرنك باردملرینه، تدبیرلرینه احتیاج بولاچغنده شبهه یوق.

میتلرنی اوزاتو و دفن قیلو طوغروسنده بزنك روسیه مسلمانلری آراسنده اسلام روحینه هیچ مناسب بولماغان وسلامت عقل طرفندن‌ده مساعده ایتولمگان عادتلر حکم سوروب طورادر. بو عادتلر، اولك چیقغان یورتلردن و اولك اوزاتقان عائله‌لردن مال یولقو و بولدرا آلغان قدر آقچه ئله‌کدروden عبارتدر. بو کونده روسیه مسلمانلری آراسنده جنازه، منبع رزق و مشروع بر کسب صانالوب حیاسزلقلری و عارسزلکلری نسبتنده خلقلر اوشبو کسب سببندن استفاده قیلمقده‌لردر. بایلرنك جنازه‌لری، اوراق و پچان اوستلری قبیلندن آقچه حاصل ایتو سببلرندن صانالادر.

بایلرنك یورت یرلری، آت طوونلری خلق آراسنده داستان بولوب سویله‌نولری قبیلندن جنازه‌ده آقچه اوله شولری ده خلقلر آراسنده «ملكده بر کیچه» حکایتلرینه کوره‌ده رغبت ایله سویله نمکده‌در. لکن آلوچیلر گویا ماگلای تیرلرینی آغزوب قیلغان خدمتلرینك اجرلری توگه‌ل بیرلمه‌وی قبیلندن نی قدر کوب بیرلسه‌ده آزسنوب، بیروچیلرنك آردلرنده غیبت قیلوب و سوگونوب یورمکده‌لردر.

Из фондов Российской Национальной библиотеки

جنازه‌ده، اولك اوز اتقان وقتده آنچه اوله‌شو عادتینی کیملر چیقارغانلقلری بزگه معلوم بولماسه‌ده، رسول اکرم و سلف صالحلر طرفندن احداث قیلنمادیغی هر کیمگه معلوم بولسه کیره‌ك .

رسول الله حضرتلری میت یوولغان، جهازلانغان یرلرگه حاضر بولا، جنازه نمازی اوقی، دفن قیلشوب قایتادر ایدی. یاشی الوغلانوب کیتدیکندن صوك صحابه‌لر. قزغانو و مشقت یاءیسیلری کیلماو سببلی بیك کوب میتلرنك خبرلرینی رسول الله‌غه بلدرماز و اوزلری دفن قیلور بولدیلر. اما بلسه همیشه‌ده اولگی عادتنچه حاضر بولادر ایدی. اوزی سلامت وقتده اوز عائله‌سی ایچندن‌ده کوب میت اوزاتولدی. اوزندن صوك خلیفه‌لری میت اوزاتو اشلرنده (باشقه اشلرده‌ده) رسول الله یولنچه یوردیلر و آنك عادتلرینه حرفیا دیرلك روشده ایه‌ردیلر. لکن هیچ بر جنازه‌ده روسیه مسلمانلری قیلندن قرآن ختم ایتو، تهلیل وتسبیح اوقولر، صدقه اوله‌شولر، اوچی، یدیسی قرقی‌ویلینی اوتکارو کبی اشلر بولمادی (معتبر اثرلرده بز اوزمز کوره آلمادق).

رسول الله. بزنك امامز بولسه آنك عادتینه ایه‌ررگه تیوشلیمز. اوز بلدکك برله موگز چیقاررغه یاکه یول آچارغه طریشوده معنا بولماسه کیره‌ك .

احتمال الك وقتلرده جنازه‌لرده آنچه اوله‌شو بیك فائده‌لی بر اش وعمومی منفعتلرگه سبب بولغاندر. اما بو کونده مونك مسلمانلرنك اخلاقلرینی بوزو حقنده ایك تأثیرلی بر عامل ایکانلگنده شبهه یوق. میتلر حقنده‌غی خدمتلرده الله تعالانك رضالغی و مسلمانچیلق حقینك وفا قیلنووی اخص آمال طوتولورغه تیوشلی بولدیغندن علم و فضیلت، زهد و کمالات برله مشرف، فقیرلك وغربتچیلك ایله مبتلا آدملرنك جنازه‌لرنده خلقلر کوب بولورغه کیره‌ك ایدی. لکن بزلرده جنازه‌ده کشی کوبلك میت اوزاتا طورغان عائله‌نك بایلغی ایله متناسب بولمقده‌در اخلاق بوزوقلغینه موندن‌ده آچق دلیلگه حاجت بولماسه کیره‌ك .

بایلرنك جنازه‌لرینه اولگره آلغان قدر چیت یرلردن خلقلر جیولووی کبی شول یرده بولغان خولیغان، کیسه قاراقلری و ایسرکلرگه قدر آدملر حاضر بولورلر. اولك چیغا طورغان اویلرده میچکه‌گه طوتورغان واق بالق روشنده خاتون قزلرنك جیولوب طغزلانوب اوطورولری، حاللرینك مشکللگی سببندن ایسرگان بختسز عائله‌نی طنچسز و راحتسز قیلوب طورولری مسلمانچیلق بولماسه کیره‌ك. معتبر بر عائله‌ده باشلق بولغان بر خاتوننك: «قارتمزنی اوزاتو بر قایغو ایدی، مونده خلق جیولشوب اوطورولری وهر تورلی اشمزگه اوکغایسزلاب

Из фондов Российской Национальной библиотеки

طورولری اون قایغو بولدی» دیب سویله‌گاننی روایت ایتدیلر. اوزه‌گینه اوتماسه ایدی موندی بر سوزنی البته سویله‌می توزه‌ر ایدی.

بزنڭ آرامزده بولغان اوشبو بدعت و تیوشسز عادتلر «اولم»نڭ دهشتلی و بیك عبرتلی واقعه ایکانلـگینی اونوتدردی. ایندی بو حالده موڅایو، عبرتله‌نو و روحانی تأثیرلر آلو تمام سوندی. عادتنڭ اخلاقغه تأثیر قیلووی سببندن بو وقتلرده اولك اوزاتولر آقچه تابولا تورغان بر کسب صاناٰلورغه باشلاندی. حسیات بتو و اسلام دیننڭ عالیلـگی کوڭللردن چیقو دیب شوشندی حاللرگه أیتولور.

اصل محرك، آقچه بولغاندن صوڭ مڭار ایله کشیلرنڭ جیولوبـده، فونوغراف قبیلندن، بیکله‌گان نرسه‌لرینی «اللهم ان کان محسنا فزد فی احسانه و ان کان مسیئًا فتجاوز عنه» دیب اوقولرنده فائده بولو بیك شبهه‌لیدر. بو حال هر کیمنڭ باشینه کیله‌چك بیت، شونڭ ایچون مونی بترو طوغروسنده هر کیم طریشورغه کیره‌ك ایدی. کفنلرگه اورانغان حالده الله تعالی‌نڭ حکیمنی کوتوب یاتقان وقتمزده، کوڭلرنده محض آقچه بولغان خلقلرنڭ ماشینه سویله‌وی قبیلندن قوری تل برله‌گنه ندا قیلولرندن قایسیمز رضا بولور؟ بو اش میتنی حرمتسز و الله تعالی‌گه قارشی ادبسزلك قیلو بولمیدرمی؟

جنازه‌لرده بو روشده ترتیبسز، قاعده‌سز آقچه و نرسه‌لر اوله‌شو سببندن اسلام دینی قوت تابماسه کیره‌ك. اسلام فقیرلرینڭ معیشتلری توزه‌لوو ینه و بالالرینڭ دین و هنرلر اوگره‌نو یوللرینه کرولرینه‌ده باعث بولماسه کیره‌ك.

«اوفا» شهرنده طورغان وقتمزده چیت بر شهردن کیلوچی آدمنڭ، زور بایلردن برینڭ جنازه‌سی حقنده سویله‌گان سوزلری آراسنده اوشبو جمله بار ایدی: «دفن کوننده فقیرلرگه اوچ مڭ صوم تاراتدیلر، نی‌قدر کشی تابتالدی و بعضیلری ایمگاندی، کیسه‌لردن آقچه اوغرلانوده آز بولمادی، اما حقیقت حالده صدقه، اهل بولغان فقیرلرگه باروب یتمادی، بلـکه کوبره‌گی خولیغان و ایسرکلر، قاراق و ژولیکلر الوشینه توشدی و آنلر واسطه‌سی ایله‌ده قاباقلرغه، فحش اورنلرینه آغوب کیتدی، میت و آنڭ وارثلرینه‌ده رحمت بولمادی. سوگوشولر، صوغشولر بو حسابدن خارج. اگرده بر کامیتیت توزولوبـده شونڭ تدبیری برله آقچه فقیرلر فائده‌سینه طوتولغان بولسه ایدی، بلـکه اهل بولغان کشیلر فائده‌له‌نگان و معیشتلرینڭ بیك کوب بوزوق یرلری توزه‌لـگان بولور ایدی».

اولك اوزاتقان وقتده مادی خدمتلر ایتوچیلر، مثلا: یووچی، کفنله‌وچی، آلوب باروچی، قبر قازوب کوموچی و میتریقه‌گه یازوچیلرغه خدمت حقلری بر آز آرتغی برله بیرلسون. اما شوندن باشقه صورتده جنازه‌لر ایله آقچه مسئله‌سی آراسنده‌غی علاقه‌نی بتونله‌ی اوزه‌رگه وسلف عصرنده‌غی کبی میت اوزاتونی صرف دینی بر اش قیلوب قالدررغه تیوشلی.

بو زمانده خلقلرنڭ بایلقلرنده قرار و ثبات یوق. بو کون بای صانالغان بر آدمنڭ بر آز کونلر صوڭنده فقیر صانالووی هر وقت کورلوب طورلادر. ظاهری بایلقلری بولغان کشیلرنڭ جنازه‌لرینه کوب آدملر جیولالر، عادتنی فرض اش حکمنده کوروچی عائله‌لر شونلرغه آنچه اوله‌شرگه طریشه‌لر واوزلری سیزمازدن شونڭ سببندن بانقروت بولوب قالالر. بیك کوب وقتلرده کشی حقلری، صبی بالالرنڭ حصه‌لری تلف بولادر. حسرت برله ایسرو سببندن اوڭ برله صولنی آیرودن عاجز بولغان عائله‌لرنی بو طوغروده عیب ایتوب بولماسه‌ده، عقللری تارالغان، مصیبت تأثیری برله طبیعتلری یومشاب عادیلکدن چیققان وقتلرندن فائده‌له‌نوب قالوچی عقللری بتون آدملر، «وجدان» حضورنده بتونله‌ی عیبسز بولوب قالماسه‌لر کیره‌ك.

تورکستان غزته‌لرنده: «محله‌مزده بر طول خاتون وفات بولوب بالا چاغاسی بیك کوب بولغان بر اوغلی قالدی. مرحومه‌نی دفن ایتکان وقتده عادتگه موافق آقچه تاراتور ایچون ۷۱۰ صوم قرض آلغانلر ایدی. مذکور قرض ایچون طول خاتوندن اوغلینه قالغان یورت صاتولدی، اوغلده بتون بالالری برله اورامده طوروب قالدیلر» مضمونده بر خبر یازلغان ایدی. موندی حاللر بر تورکستان شهرلرنده‌گنه وبر شوشی خاتون وارثنده‌گنه توگل بلکه هر اورنده وبیك کوب میتلر صوڭنده بولادر. بو اش یاخشیمی، اسلام روحینه و عقلغه موافقمی؟ بو سؤاللرغه ایجاب برله جواب بیروچی شاید بولماز.

دولتلری یتارلك، قدرتلری مساعده قیلورلق بولغانده میتلرنڭ روحلرینه باغشلاب صدقه بیرو بیك فضیلتلی اش. لکن صدقه بیرگانده نیچوك کیره‌ك آلای توگل بلکه بیره بلوب بیررگه و مسلمانلرنڭ اخلاقلرینی بوزمازلق روشده صرف قیلورغه تیوشلی. صدقه بیرودن مقصود فقیر و یتیملرنڭ قایغولرینی ییگلللشدرو بولسه بو اش جزافا آقچه اوله‌شوده توگل بلکه اورنلرینی بلوب اوله‌شوده بولور. مونڭ اڭ یاخشی واڭ امنیتلی یولی جمعیت خیریه‌لر آرقلی تاراتو ایکانلگینی یوقاریده سویله‌دك.

Из фондов Российской национальной библиотеки

أولك اوزاتوچی یورتلرده یوك بولوب، هوا بوزوب طغزلاب یاتولر و برر نرسه ئله‌کدرو غرضی ایله هجوم قیلولر یاخشی اش توگل. اوله‌کسه‌گه هجوم ابتوچی قوزغونلر برله انسانلر آراسنده آزراق فرق بولورغه تیوشلی. اگرده نیتی درست بولسه و محض الله رضالغی ایچون ذکر وتسبیح أیتسه بو اشلر ایچون أولك چیغا طورغان یورت ایچنده اوطورو شرط توگل بلکه اوز اوینك پوچماغنده برر کیومگه بورکانوب اوطورو بیگره‌ك یاخشی بولاچقدر.

مصیبت اهللرینه تعزیه ایتو و تسلیه بیرو مسلمانچیلقدر. لکن مونك ایچون حسرتلی کشیلرنك یورتلرینه جیولوب اوطوروغه لزوم یوق، بلکه آیاق اوستندن اوچ بیش سوز أیتو کفایت ایته‌در. شوندن صوڭ قایتوب کیتارگه تیوشلی.

سوزنك قسقه‌سی شول: مونده حاللرده رسول الله‌نك عادتلرینی رهبر و دستورالعمل قیلورغه تیوشلی. امتنك بختی، سعادتی شونده‌در. رسول الله، بعض بر اولك چیقغان یورتلرغه، «آنلرنك مشقتلری زور بولدی» دیب اوزی آش پشرتوب یبارر ایدی. بو حالدن عبرت آلوچیلر اولك چیقغان یورتدن آلورغه توگل بلکه ممکن بولسه بیررگه تیوشلی ایکانلگنی آڭلاسه‌لر کیره‌ك.

بختیار میت شولدرگه الله رضالغندن باشقه مقصودلری بولماغان همده اوزینی حقیقی صورتده یاقین کورگان اقربا و دوستلرینك کوز یاشلری وحسرتلری برله اوزاتلنور. آقچه ایچون ایه‌رگان ملك کشی‌گه نسبت ایله مونده آدملرنك بیش اون دانه‌سی آرتقدر. «فاسئلوا اهل الذکر ان کنتم لا تعلمون».

*
* *

۴۷) اسلام دینینڭ بتون نیگزی الله تعالی حضرتلرینی الوهیتده توحید قیلمقدن عبارتدر.

اسلام دینینك اساسی «توحید» بولدیغی ایچون الله تعالی، اوزینك رسوللرینی «توحید»گه دعوت و «شرك»نی بتون نیگزندن یمرمك ایچون یبارمش، «توحید» بولمادیغنده باشقه ایزگولکلرنك ثمره بیرمیه‌چگینی بیان ایتمشدر. «توحید» ایسه الله تعالی حقنده بار همده بتون عالمنی خالق و هر برجان ایه‌سینی رازق، دیب اعتقاد ایتو برله‌گنه تمام بولماز. مکه کافرلری و عرب مشرکلری‌ده الله تعالی‌نی بار همده خالق‌السماوات والارض دیب اعتقاد قیلورلر حتی اوزلرینك الاهلرینی‌ده مخلوق دیب بلورلر ایدی. قرآن کریم اوشبو حالنی: «ولئن سألتهم من خلق السماوات والارض لیقولن الله» (لقمان. آیت ۲٤) دیب حکایت ایتمشدر.

Из фондов Российской национальной библиотеки

بلـكه «توحيد»، شوشی نرسه‌لر اوستینه ده الوهيت خاصه‌لرينی الله تعالی‌نك اوزینه‌گنه حصر قیلوب بو طوغروده شریکدن تنزیه قیلمق همده عبادتنی آنك اوزینه‌گنه خاص ایتمکدن عبارتدر. ایشته مسلمانلرنك کافرلر و مشرکلردن آیرلا طورغان نقطه‌لری اوشبودر. چونکه کافرلر و مشرکلر الله تعالی حضرتینی بار وخالق کل شیء دیب اعتقاد ایتسه‌لرده، فائده و ضرر بیررگه اقتدارلری بولغان واسطه هم شفیعلر بارلغینی‌ده اعتقاد ایته‌لر وفائده‌لری تیکسون، ضررلری بولماسون دیب شول واسطه‌لر و شفیعلرگه‌ده عبادت قیله‌لر یاکه الله تعالی‌گه بولغان عبادتلرینه شونلرنی‌ده شریك ایته‌لر و: «ما نعبدهم الا لیقربونا الی الله زلفی». «هؤلاء شفعاؤنا عندالله» (زمر آیت ٤. یونس آیت ١٩) دیرلر ایدی. قرآن کریم شوشی اعتقادنی رد قیلدی و رسول اکرم حضرتلری‌ده شول مسلکنك یاڭلش و خطره‌لی ایدیکنی بیان ایتوب «توحید»نك نیندی نرسه‌دن عبارت بولووینی انسانلرغه تبلیغ ایتدی.

الله تعالی حضرتینی الاهلق خاصه‌لرنده توحید قیلمق و شول خاصه‌لرده شریك بولووینی نفی وعموما الوهیتکه منافاتی بولغان نرسه‌لرنك هر برندن الله تعالی حضرتلرینی تنزیه ایتمك اسلام دینینك اساسی و «توحید» هم «شهادت» کلمه‌لرینك اصل معناسیدر. بنده‌لر شونك ایله مکلف بولدیلر، رسوللر شونك ایله بعث قیلندیلر. موڭا غلات متصوفه «عوام توحیدی» دیب اسم بیرسه‌لرده حقیقت حالده کتاب وسنت طرفندن تعلیم ایتولگان، مقصد اقصی و مطلب اعلی بولغان نرسه اوشبو توحیددر.

الله تعالی‌دن باشقه‌لر حقنده کیره‌ك فرشته و انسانلر، کیره‌ك جن وشیطانلر، کیره‌ك اولیا وانبیا و کیره‌ك باشقه‌لر بولسون هر بر یاشرون و اشکار اشنی بله‌لر، کوڭللرگه مطلع بولالر، باشلرغه کیلگان بلالرنی کرامت طریقی ایله یباره آلالر، خسته‌لکلردن سلامتله‌ندره‌لر، اقبال و ادبار بیره‌لر، حاجتلرنی ادا قیله‌لر، مشکل نرسه‌لر حقنده یاردم ایته‌لر ودنیاده معنوی روشده تصرف قیلورغه کوبمی آزمی اقتدارلری بار دیب اعتقاد قیلوچیلر، اوشبو ذاتلرنی الله تعالی‌گه شریك ایتکان و بو طوغروده مجوس هم مشرکلر یولنچه کیتکان بولورلر. فرق شول قدردرکه مشرکلر، اوشبو واسطه‌لرینی «وثن» همده «صنم» و «الاه» اسملری ایله تعبیر ایتدیکلری حالده بو آدملر اوزلرینك واسطه‌لرینی ولی وخواجه، سید و شیخ، قبر و مشهد، پیغمبر و فرشته کبی اسملر ایله آتاب یورتکان بولالر. حالبوکه اعتبار اسمگه توگل بلکه اشنك حقیقتنه‌در. «صو» دیب اسم بیرو ایله «خمر»

Из фондов Российской национальной библиотеки

ايچو حلال بولماز. مگرده بعض بر وقت الله تعالى غيب عالمينى پيغمبرلرگه آشكار قيلووى بولسه بولور، لـكن موندى خصوصى حاللردن « پيغمبرلر غيبنى بلهلر» ديب عمومى بر حكم چيقاررغه ممكن توگل. « ولو كنت اعلم الغيب لاستكثرت من الخير وما مسنى السوء ان انا الا نذير وبشير لقوم يؤمنون » (اعراف ١٨٨)، «لا يعلم من فى السماوات والارض الغيب الا الله وما يشعرون ايان يبعثون» (نمل ٦٦)، « قل انى لا املك لكم ضرا ولا رشدا» (جن ٢١) كبى آيتلر (مونلر قرآن كريمده بيك كوب) اوشبو يرده سويلهنگان سوزلرگه دليل بولسهلر كيرهك. ايشانلر قلبلردهگى فكرلرنى و دنيانڭ هر يرنده حتى قبر ايچلرندهگى مريدلرينڭ حاللرينى بلوب طورسونلر، لوح المحفوظنى اوقوسونلر، خير و شر اشلرده تصرف ايتسونلرده پيغمبرمز « افك » واقعهسنده اشنڭ اصلينى بله آلمى مكدر بولوب يورسون، حتى بعض بر خاتونلردن صوراشورغه مجبور بولسون (١) وقرآن كريم طرفندن «مين غيبنى بله آلميم» ديب اعلام قيلو ايله تكليف ايدلسون. تصوف شيخلرى ابليس و شـيطانلرنى بلوب طورسونلرده لوط پيغمبر، اوز اوينه كرگان قوناقلرنڭ فرشتهلر ايديكلرينى بلمى قورقوب يورسون ايمش! بو اشلرگه بزنڭ ناقص عقللرمز هيچ ايرشميدر.

اگرده كرامت طريقى وروحانى تصرف ايله فلاكتلرنى دفع ايتمك وضررلرنى رفع قيلمق جارى بولسه ايدى رسول اكرم حضرتلرى اولگى مسلمانلر اوستنده بولغان مشقتلرنى يبارونى هر نرسهدن مقدم طوتار وآنلرنى ايكى مرتبه اولهرق « حبش » مملكتينه هجرت ايتودن قورتارر ايدى. اوزىده ابوبكر ايله برلكده «غار»گه كروب صاقلانوب طوررغه بلكه «مكه» شهرندن هجرت ايتوب اصل وطنينى ترك قيلورغهده حاجت كورماز و صوغش وقتلرنده تيمر كيوملر كيماز، سلاح بوكلهماز، مدينه تيرهسينه اورلر قازوب يورماز ايدى. اوشنداق هابيل، اوزينى اولدروچى قابيلغه تسليم قيلنوب طورماز، بلكه روحانى بر تصرف ايله باشندن دفع ايتكان بولور ايدى. نوح پيغمبرده الله تعالىگه دعا قيلوب كافرلرنى هلاك قيلونى صوراماز و طوفان قالقديغى تقديردهده كيمهلرگه كروب صاقلانوغه لزوم بولماز ايدى. مونڭ كبى حاللر رسوللر، نبيلر و صحابه هم الوغ تابعينلر قصهلرنده يازوب بتره آلمازلق درجهده كوبدر.

تصرف قيلولرى ممكن ديب ظن قيلنغان وليلر، نى قدر الوغ مرتبهلرده بولسهلرده بولسونلر عمر، عثمان، على (رضى الله عنهم) حضرتلرندنده بيوك

(١) صحيح البخارى . ج ٥ ص ٥٨ . صحيح مسلم ج ٢ ص ٣٣٤ .

Из фондов Российской национальной библиотеки

مرتبه‌لرده بولولرینی درست کوررگه ممکن توگل. حالبوکه بو عزیزلر کشی قوللرندن اوتدیلر، مظلوم حالده شهید بولدیلر. اگرده روحانی تصرف ممکن بولسه ایدی قوللرندن کیلگان بر اشنی اشله‌می طوررلرمی ایدی؟ شهیدلك ثوابی کوب بولسه، قولدن کیله طوروب مدافعه ایته‌گانلکده «ولا تلقوا بایدیکم الی التهلکة» (بقره. آیت ۱۹۱) گه قارشولق قیلو بولدیغندن ثوابلی اش بولماسه کیره‌ك. قضاغه رضا بولورغه تیوشلی، بو بیك ممدوح اش. لکن مونك معناسی قولدن کیله طوروب دفع ایتمی قالمق دیمك توگللر. ایشك آلدنده‌غی چوبلرگه اوت توشوب یانا باشلادیغنده و بر دیوارنك اوستگه ایشلووی بلنگانده «قضاغه رضا بولام» دیب چاره‌سینه کرشمی طوروچی آدمگه خلقلر: «عقلسز» دیرلر. شریعت حکمنچه‌ده مونده‌ی آدملر ممدوح توگللردر.

رسول اکرم حضرتلری ایچون اك حرمتلو آدم اوزینك بالاسی حسین حضرتلری بولسه کیره‌ك. حالبوکه معنوی قوت و کرامات طریقنچه بولغان تصرف مونك اوزرندن «شمر»نی یبارمادی. اصحاب کرام، خصوصا اولگی سابقلر، بدرگه حاضر بولوچیلر، رضوان بیعتینه اشتراك قیلوچیلردن بیك کوبلر، فلاکتلر کوردیلر. «مدینه»ده نیندی فاجعه‌لر و «مکه»ده نیندی مصیبتلر بولغانلغی معلوم. اگرده معنوی تصرفلر دفع ایته آلسه ایدی شوشی وقتلرده بر قدر اثرلری کورلماز ایدیمی؟ رسول الله‌نك سویکلو مکه‌سی ومبارك جسمنی قوینینه آلغان مدینه‌سی کرامت یوللو بولغان تصرفلر ایله دشمنلردن صاقلانماسه مغرب سیدلرینك تصرفلری ایله فاس‌نك و تورکستان هم بخارا خواجه‌لرینك همتلری ایله بخارا و تورکستانك صاقلانووینی اعتقاد قیلمق جهالت ایچنده جهالت، حماقت اوستنده حماقت بولسه کیره‌ك.

رسول الله‌نك بتون سیری، اصحاب کرام خصوصا معتبر شیخلرینك و آنلردن صوك تابعینلر ترجمهٔ حاللری نشر اولندی، اسلام دینی مشرق و مغرب، جنوب و شمالغه تبلیغ قیلندی ایسه‌ده عادی سببلردن باشقه تصرفلر بارلغی، وفق و عزائم یاکه قلب توجهلری ایله نفع و ضرر کیترو ممکنلگی حقنده روایت بارلغی بلنمادی و شوگا دائر سوزلر ایشتولمادی، بورونغی کتابلرده‌ده شوگا مناسبتلی روایتلر کورلمادی. بلکه مونده‌ی نرسه‌لر اهل اسلامنك اماملری و اعتمادلی مقتدابهلری اوتدیکارندن، سلف عالملری منقرض بولدقلرندن صوك اسلام دنیاسینه چیتدن کیلوب کردی، وبا هم طاعون خسته‌لکلری قبیلندن بتون اسلام عالمینه تارالدی.

Из фондов Российской национальной библиотеки

ولیلو، شهیدلك و صابرلق ثوابلرینی آلور ایچون ممکن بولا طوروب‌ده اوز حقلرنده روحانی تصرف ایتمگان بولسونلر لکن «بغداد» شهرنده اسلام خلیفه لگی بترلدیگی و عموما مسلمانلر حتی معصوم بالالرینه قدر قلچدن کیچرلدیکی، اسلام اثرلری محو ایدلدیکی وقتده شول ولیلر، المتصرف فی القدرین لر، نی اشله‌ب طوردیلر؟ شول وقتده‌ده کوکللری یومشاماغان و قوللرندن کیله طوروب روحانی تصرفلرینی یورتمه‌گان آدملرنی «ولی» دیبودن بیگره‌ك ظاهری حال ایجابینه کوره مسلمانلرغه دشمن دیمك طوغری بولمازمی؟ مسلمانلرغه دشمنلق ایتوچی کیمسه‌لر حقنده «ولی» لك ایله ظن قیلورغه یول بولماسه کیره‌ك. «بغداد» واقعه‌سی یالگز مثال ایچون ذکر قیلندی. یوقسه اسلام دنیاسنده «بغداد» واقعه‌سی هر یل و عصرده تکرارلانوب طورمقده در.

***

بنده‌لر اوزلرینك «عالمده متصرف» دیب اعتقاد ایتکان کشیلرینه اطاعت و عبادت کورساتورگه مجبورلردر. مونك سببی احتمال‌که «تصرف» سببندن کیتوره‌چك ضررلرندن قورقو و نفعلرندن امید ایتو یاکه مجرد بر قرابت و محبت حاصل ایتودر. شونك ایچون خلقلر «هر نرسه‌نی عالم و هر شی‌گه تصرف ایتارگه قادر» دیب اعتقاد ایتکان ذاتلرینه دعا قیله‌لر، استغاثه و توسل ایته‌لر، آورلقلر وقتنده آنلردن مدد صوریلر، شفاعتچی دیب بلوب آنلرغه یالونالر، یالوارالر. یراق یرلردن قبرلرینه باروب تعظیم قیله‌لر، حیوانلر ذبح ایته‌لر، بعض بر قبرلرگه باروچیلرنك شول قبرلر حضورلرنده قول قوشروب طورولرینی حتی رکوع و سجده قیلولرینی، یغلاب یالوارولرینی، اوبو و استیلا ایتولرینی‌ده اعتمادلی آدملردن ایشتدك.

شرع شریف تعلیمینه کوره قول باغلانلغان حالده آیاق اوزرنده طورمق، رکوع و سجده قیلمق، ذبح و روزه، انفاق و احسان همده حج عمللری هر بری عبادت بولوب هر بری الله تعالی بیورغان روشچه و الله تعالی اسمینه گنه بولورغه تیوشلی. ایندی بر کشی شریعت بیان ایتمه‌گان برر تاش یاکه آغاچنی یاخود حیوان و چیشمه‌نی عبادت قیلو کیفیتنده تعظیم ایتسه و یاکه اوزینك «ولی» دیب اعتقاد ایتکان کشیسینك قبرینه باروب رکوع و سجده قیلسه یاکه قربان بوغازلاسه و آنك اسمینه نذر ایتسه، حاجت و مرادلرینی صوراسه، باشینه کیلگان فلاکت یاکه برر تورلی خسته‌لکدن قورتارووینی

اوتنسه بو حال كیره‌ك شول ولی حقنده بالذات اوزی مقتدر و متصرف دیب بلوب بولسون و یاكه مذكور ولی‌گه شولای مراجعت ایتونی الله تعالی قبول ایته و یاراتادر دیب ظن قیلوب بولسون، هر بری عبادتده «شرك» در. چونكه بولای ایتمك، الله تعالی‌نك اوزینه‌گنه خاص بولغان عبادتلرنی باشقه‌لرغه یورتو و یاكه الله تعالی‌نك اوزینه‌گنه حصر ایتارگه تیوشلی بولغان بنده‌چیلك‌گه باشقه‌لرنی شریك ایتو بولادر. شرك معناسی شوشیدر.

حق سبحانه و تعالی حضرتلری: «ولا یتخذ بعضنا بعضا اربابا من دون الله» (آل عمران. ٥٧) دیب آدملرنی رب اتخاذ قیلودن منع ایتدی. آدملر، اوزلری كبی انسانلرنی حقیقی رب اتخاذ ایتمیه‌چكلری معلوم. بلكه موندن مراد: «حقیقی رب‌غه خاص بولغان شیلر ایله انسانلر حقنده اعتقاد ایتمه‌گز و حقیقی ربنی تعظیم قیلورغه خاص بولغان شیلرده باشقه‌لرنی شریك قیلمه‌گز» دیمكدر. چونكه موندی اش نصارالر طرفندن احداث قیلنغان بدعتدر.

حق سبحانه و تعالی آنلرنك شوشی عادتلرینی: «اتخذوا احبارهم و رهبانهم اربابا من دون الله..» (توبة. ٣١) دیب رد و توبیخ قیلدی. نصارالر اوزلرینك حبرلرینی، رهبانلرینی حقیقی الاهلر دیب اعتقاد ایتمیلر بلكه آنلرنی الله ایله بنده‌لر آراسنده واسطه دیب بله‌لر و شونك ایچون الله‌نی تعظیم روشنده تعظیم قیله‌لر ایدی. فقط مغربدن طوغان علم قویاشی سببندن نصارالر، مذكور عقیده‌لرینی بر قدر اصلاح قیلورغه موفق بولدیلر، رهبان و قسیسلرینی احترام قیلونی برقدر بولسه‌ده میزان‌غه صالدیلر، ایندی نصارالر آنلرنی واسطه‌لر دیب سویله‌میلر و الله‌نی تعظیم روشنده تعظیم قیلمیلر، اما نصارالرنك ایسكی خطالرینه صوڭغی مسلمانلر كیلوب توشدیلر و اوشبو بوزوق عقیده‌گه غرق بولدیلر. مونلر، ایمان برله اوتكانلكلری معلوم بولماغان شیخلرینی یر ایله كوك كوتاره آلمازلق عنوانلر، تقدیس و تمجیدلر ایله ذكر قیله‌لر، اوشبو اوصاف كمالیه و نعت جلالیه‌لرنی ایشتوچیلردن كوبلر حاشا لله الله تعالی‌نك شول شیخلرگه مغلوب و مطیع بر ذات ایدیكینه كوڭللری كیته‌در.

دعالرنی قبول قیلوچی، مضطر وقتلرده ایركنلك و عمرلرگه بركات بیروچی، هر تورلی قورقولرنی مشكللكلرنی، حسرت و خسته‌لكلرنی، بلا و قضالرنی بیاروچی، فتح ظفر ایشكلرینی آچوچی ذات، یالڭز الله تعالی اوزیگنه‌در. شونك ایچون موندی وقتلرده باشقه‌لردن مدد صورامق، مادی سببلردن باشقه‌چه استغاثه ایتمك، ارواحلرگه، رجال الغیب، خضرالیاس‌لرغه مناجات

Из фондов Российской национальной библиотеки

ایتمک اصلا و قطعا جائز توگلدر. بو طوغروده مناقب کتابلرنده یازلغان، تصوفغه منسوب آدملر طرفندن نشر ایتولگان، تکیهلر واسطهسی ایله دنیانک دورت پوچماغینه تارالغان کرامات خبرلرینه آلدانورغه یارامی. موندی خبرلرنک بری درست بولسه آکا قارشو یوزی، مکی یاڭلش و اصلسز بولادر. بو سوزگه اعتماد ایتمهگان آدم، منبعی تکیهلر و ایشانلر، عوارف و احیا، فتوحات و مکتوبات، طبقات الاولیاء و رشحات کبی تصوف و مناقب کتابلری بولغان خبرلرنک جملهسینی بر یرگه کیتوروب اویوب قویسون ده قرآن کریمنک: «لیس لک من الامر شئ» (آل عمران. ۱۲۳). «قل لا املک لنفسی نفعا ولا ضرا الا ماشاء الله» (اعراف. ۱۸۸) طرزنده بولغان آیتلرنی همده رسول اکرم و اصحاب کرامینی ایکنچی طرفغه قویسون. قایو طرفنی یاخشیراق کورسه و متابعت قیلور ایچون امنیتلیرهک بلسه شوکا تمسک قیلسون!..

میتلر، اولگان کونلرندن اعتبارا عمللری و دنیا ایله بولغان علاقهلری منقطع بولوب اوزلری ایچون فائده قیلو قدرتندن ده محروملردر. ایندی اوزلرینه ضرر و فائده قیلو قوتندن محروم بولغان ذاتلر، باشقهلر حقنده موندی تصرفلر قیلورغه نیچوک مقتدر بولا آلسونلر؟ اوزلری یالانغاچ فقیرلر باشقهلرغه کیوم کیدررگه، انعام و احسان قیلورغه کوچلری یتمگانلگنی بلو آزغنه عقلی بار کشیگهده معلومدر.

⁂

قبرلرنی زیارت قیلو اوشبو روشده ایکی تورلی بولورغه ممکن: ۱) عبرت آلمق و اولمنی ایسگه توشرمک، میتلر حقنده الله تعالیگه دعا ایتمک ایچون بولغان زیارت، ۲) میتلردن مقصود صورامق ایچون و نیچوک بولسهده روحانی و کرامت طریقی ایله اوزینه برر تورلی فائده امید قیلوب بولغان زیارت (*). مونلردن برنچیسی شرعی زیارت بولوب ممدوح و ثوابلی

(*) الامور المبتدعة عند القبور علی مراتب. ابعدها عن الشرع ان یسأل المیت حاجته و یستغیث به فیها کما یفعله کثیر من الناس وهؤلاء من جنس عبادة الاصنام. المرتبة الثانیة ان یسأل الله عز و جل به و هذا یفعله کثیر من المتأخرین و هو بدعة باتفاق المسلمین. الثالثة ان یسأله نفسه. الرابعة ان یظن ان الدعاء عند قبره مستجاب فیقصد زیارته لاجل طلب حوائجه فهذا ایضا من المنکرات المحرمة و ان کان کثیر من المتأخرین یفعل ذلک و یقول قبر فلان تریاق مجرب. والحکایة المنقولة عن الشافعی انه کان یقصد الدعاء عند قبر ابی حنیفة من الکذب الظاهر. اغاثة اللهفان. (ببعض اختصار). ص ۱۱٤.

Из фондов Российской национальной библиотеки

بر اشدر. رسول اکرم حضرتلری شونڭ ایله بیوردی و عملیاتی ایله اوزی هم امتلرینه کورساتدی. اما ایکنچیسی ایسه اسلام روحی ایله مناسبتی بولماغان «شرك» در. صوڭ وقتلرده اسلام دنیاسی اوشبو خسته‌لك ایله مبتلا بولدی و هر مملکت و ولایتده بر قبر یاکه قبرلر حج اورنی یرینه کردی. وحجر اسود که بدل ایتولدی. مجلسلر کرامات خبرلری ایله، اشکافلرده شیخلرنڭ خرق عادت کورستکان واقعه‌لرینی یازغان کتابلر ایله طولدی ایسه بو اش شریعت قاشنده درست عمل بولوغه، عالملرنڭده سوز چیقارمی آوز یابوب طورولری مذکور عادتلرگه «سنت حسنه» اسمی بیرلوگه دلیل توگللر.

الله تعالی‌دن باشقه‌لرغه دعا و مناجات ایتوچیلر، اولك و ترکلرنڭ مادی سببلردن باشقه یاردم قیلولرینی اعتقاد ایتولری سببلی استغاثه و استمداد قیلوچیلر، قرآن کریم دعوت ایتکان خالص «توحید» دن محروملردر. بو طوغروده وثنلر ایله صنملرنی واسطه و شفیع اعتقاد قیلو ایله انسانلرنی واسطه و شفیع قیلو آراسنده فرق یوق. شونڭ ایچون بنده‌لر: «ایاك نعبد و ایاك نستعین» دیب مناجات قیلمق و شونڭ مضمونی ایله عمل ایتمك ایله بیورلمشلردر.

رسول اکرم حضرتلری الله تعالی قاشنده حرمتلی بولوب وظیفه‌سی ایسه حلال و حرام، وعد و وعید، امر و نهی کبی الله تعالی‌نڭ فرمانلرینی بنده‌لرگه ایرشدرمکدن عبارت ایدی. باشقه پیغمبرلرنڭ وظیفه‌لری‌ده اوشبو روشده بولدی. اما دعالرنی قبول ایتوب بلالرنی بیارمك، سلامت و اوزون عمرلی هم بای و بختلی قیلمق، هدایت بیرمك وظیفه‌سی پیغمبرلرده توگل بلکه الله تعالی‌نڭ اوزینه‌گنه خاص بولغان وظیفه‌در. پیغمبرلر، خلقلرغه شریعت تبلیغ قیلو طوغروسنده امین واسطه‌لر بولولرنده شبهه یوق، شونگله برابر، الوهیت اشلرنده شریك‌ده توگللردر. حرمت ایتمك نیتی ایله آنلرغه رکوع و سجده قیلورغه یاراماسه الوهیت‌گه خاص نرسه‌لر حقنده‌ده آنلرغه دعا و ندا ایتمك یاراماز. اوشبو حکمت ایچون بولسه کیره‌ك رسول اکرم حضرتلری «لا تطرونی کما اطرت النصاری ابن مریم فانما انا عبده فقولوا عبدالله و رسوله» دیه‌شدر (صحیح بخاری. ج ٤ ص ١٤٢).

احد صوغشنده مسلمانلرغه مصیبت کیلووی، رسول الله حضرتلرینڭ جراحت آلووی حقنده بعض عالملر: «بو اشلر، دنیانڭ سبب عالمی ایکانلگینی مسلمانلر بلسونلر و اشلرینی شوڭا کوره یورتسونلر، سببلرگه یابشو

Из фондов Российской национальной библиотеки

طوغروسنده مساهله قیلماسونلر، کائنات قاعده‌لرینه، طبیعت سنتلرینه قارشولق ایتماسونلر همده رسول اللهنك انسان اوغلی انسان بولووینی، خدمتی‌ده دین اوگره‌توب اسوهٔ حسنه‌لك ایدیکنی، کائناتده تصرف قیلو حقی الله تعالی‌گه گنه خاص ایکانلگینی بلسونلر و آکلاسونلر ایچون ایدی، شونك ایچون بو هزیمه‌تنك صورتی کوگلسز بولسه‌ده حقیقت حالده فائده‌سی سویله‌ب بتررلك توگل درجه‌ده الوغ بولدی» دیمشلر.

پیغمبرمز حضرتلری اوز حقنده غلو و افراط قیلولردن منع ایتکان بولسه بو حال شیخلر، خواجه و سیدلر حقنده کوبدن یاراماز. «ایاك نعبد»، الله تعالی‌دن باشقه‌غه عبادت درست بولماوینه همده: «ایاك نستعین» مادی صورتلردن باشقه اشلرده و الله تعالی‌نك اوزینه‌گنه مخصوص بولغان وظیفه‌لرده هیچ کیمدن استعانت قیلو یاراماوینه آچیق و قطعی دلیلدر. قناعت قیلوچیلر ایچون اوشبو هر کونده نیچه دفعه‌لر اوقولا طورغان مبارك سوزلر کفایت ایتار، سوز کورمشدروچیلر و مجادله قیلوچیلر ایچون بتون قرآن اوقولسه‌ده فائده بولماز. «وکان الانسان اکثر شئ جدلا». الله تعالی اوز مرحمتی و لطفی برله بصیرت کوزمزنی آچسون و درست فکرلر الهام قیلوب اوزی رضا بولاچق عقیده و عمللرگه کوندرسون. «والله یهدی من یشاء الی صراط مستقیم».

* * *

مشرکلر «مدینه»گه یاقین کیلوب رسول اللهغه محاربه اعلان ایتکانلر ایدی. مسلمانلر، تونلرینی کونلرگه قاتوب شغللندیلر، تیوشلی اورنلرغه اورلر قازدیلر، رسول اکرم اوزی‌ده توپراق تاشودی. کوره‌ك طوتوب بالچق قازیدی. روزه توگل لکن آشارغه فرصت بولمادیغندن کونلر بوینچه آچ یوریدر ایدی. عصر سعادتده حاللر ایشته اوشبو طرزده بولدی. بو ایسه بیك کوب واقعه‌لر آراسندن بر نمونه‌گنه‌در.

اوشبو قرق ایللی یل ایچنده آوروپا، بتون اسلام دنیاسینی ضبط ایتوب بتردی، سیاسی جهتدن مستقل اسلام دولتلری بولسه‌ده آنلرنك استقلاللری یالگز اسمده‌گنه‌در. اقتصادی جهتدن اسیر بولغان آدمنك سیاسی استقلالی بولاچق توگلدر. الك آلده روحانیلری بولغان حالده صلیب اهللری مسلمانلر ایله صوغشدیلر، مملکتلرنی آلدیلر، صوغش مصرفلرینی تولته‌دیلر، لکن شوشی وقتده دینی رئیسلك ایتوچی «غوث الواصلین و قطب العارفین‌لر»، اسلام دنیاسی ایچون نیندی خدمتلر کورساتدیلر؟ بلغار راهبلری آیاصوفیه باشینه صلیب قویارغه

Из фондов Российской национальной библиотеки

ـسفر ایتـکان وقتلرنده قایسی «مرشدالانام» لر شونلرنك قارشولرینه توشدیلر و یاکه خلقلردن جیغان بایلقلرینك آزغنه بر حصه‌سینی بولسه‌ده انعام قیلدیلر؟.

اسلام دینینه طعن قیلوب یازلغان اثرلر اسلام مملکتینه تارالوب حتی آوللرغه و یر آستلرنده بولغان اویلرگه قدر ینشوب طورادر. قایسی «نائب خیرالبشر» شونلرغه جواب یازدی یاکه یازلغان جوابلرنی نشرقیلورغه غیرت صرف ایتدی. طول خاتونلر، فقیرلك و تربیه‌سزلك بلالری سببندن فحش اورنلرینه توشه‌لر و شول یرلرده هم اوزلرینی هم باشقه‌لرنی ضایع ایته‌لر، یتیم باللر اسلام روحنده تربیه‌لنو نعمتندن محروم قالالر و عاقبت اوزدینلرندن، نسل و قوملرندن منگوگه آیرالر. شوشی فلاکت و شوشی مصیبتلرنی «مرشدالسالکین و خیر-الساجدین»لر کوروب طوردقلری حالده قایسیلرینك حمیت تامری قوزغالدی‌ده شول حقده چاره تابار ایچون سعی قیلدی؟ حالبوکه مونلرنك آزغنه اشارتلری باشقه‌لرنك جان تیرلری چیقاروب یورولرندن اثرلیدر. خلقلر مونلرنك قوللرینی غنه توگل آیاقلرینی‌ده اوبه‌لر، ایشك توپسالرینه کوزلرینی، ماڭلایلرینی قویوب تذلل قیله‌لر، اوطوروب بارغان آربالرینك تگه‌رمه‌چ ایزلرینی یاتوب یالیلر. برسینك مارجه‌سینی، بر آولده بولغان مریدلر، تبرکله‌نو و حضرتنك فاتحه‌سینی آلو قصدی ایله اویدن اوی‌گه حرمت قیلوب یورتولری کوبدنگی واقعه‌لردن توگل.

بو مسکینلر، اوزلرینك نادانلقلری و شریعت روحندن خبرسزلکلری سببندن شوندی اشلر ایله الله تعالی‌گه تقرب قصد ایته‌لر و شوندی حرکتلری سایه‌سنده جنت اعلاگه کرولرینی امید قیله‌لر. مونلر معذورلردر لـکن مونلرنك نادانلقلری و ساده‌لکلری ایله فائده‌لنوچی و منکر اشلرده قرارلانولرینه سببچی بولوچی غوث الخلایق وقطب العالملر معذور بولماسه‌لر کیرەك. «ربنا ظلمنا انفسنا و ان لم تغفرلنا و ترحمنا لنکونن من الخاسرین».

بو کونده کوب مسلمانلر قبرلرنی حج اورننده کوررگه عادت ایتدیلر، «ایزگولر چیشمه‌لری»، «ایزگولر قبرلری» دیب اوز آرالرنده مشهور بولغان اورنلرنی مزدلفه و عرفات‌گه برابر حساب قیلور بولدیلر. ایسکی قبرلرنی ملجأ و بیك کوب شارلاتانلرنی اوزلرینه «مرشد»، صانسز عبدالقفاو عبید-النسوه‌لرنی الله ایله اوز آرالرینه واسطه اتخاذ قیلدیلر. بلا وقضاغه اوچراسه‌لر، خسته‌لك ایله مبتلا بولسه‌لر شول یرلرگه و شول آدملرگه باروب صغنونی،

یالنوب یالوارونی سنت عمللر جملەسینه کرتدیلر. ایندی شوشی قدر رسوخ تابقان نرسەلر البته تاشلانماز. طبیعت حکمینه کرگان عمللوندن انسانلر بیگل‌گنه آیرلمازلر. نی قدر عصرلردن بیرلی دوام ایتوب کیلگان عقیدەلرنی، فکرلرنی اصلاح قیلوغه آزغنه ممکنلکده کورلماز. بو اشلر ایچون کوکدن عیسی کیلو ویردن مهدی ظهور ایتولرگه احتیاج بار. لکن اوزڭ صواب دیب بلگان نرسەنی سویلەرگه و شونڭ حقنده دنیاوی بر ضرر کیلووندن قورقوب قالمازغه تیوشلی. نی قدر مادی فائدەلرگه سبب بولسەده ادبی جبنلك مذموم و نی قدر مشقتلرگه باعث بولسەده ادبی جسارت ممدوحدر. بو کون قبول ایتولمگان بر فکرنڭ بر قاچ کونلر صوڭنده قبول قیلنووی ممکن. موندن امیدسز بولمق گناهدر. «انه لا ییأس من روح الله الا القوم الکافرون».

Из фондов Российской Национальной Библиотеки

۱۵

امامت و خلافت

۳۸) اسلام حکومتینی اداره قیلور و رسول الله حضرتلرینه نیابت طریقی ایله مسلمانلرغه دینی رئیسلك ایتار ایچون اهل اسلامنڭ «اولوالامر»لری طرفندن انتخاب قیلنغان و بیعت بیرلگان ذات، امام هم خلیفه اسمنده بولور. بر وقتده ایکی خلیفه‌نڭ ریاست قیلووی شریعت قاشنده درست توگلدر.

اسلام حکمینه کوره «امام»، «خلیفه» و «امیرالمؤمنین» سوزلری بر معناده‌در. رسول الله حضرتلرینه نیابت طریقی ایله مسلمانلرغه دینی رئیسلك قیلور و اسلام حکومتینی اداره ایتار ایچون مسلمانلرنڭ اولوالامرلری، اهل حل و عقدلری طرفندن بیعت ایتولگان ذات، امام، خلیفه همده امیرالمؤمنین بولادر (نمازده امامت قیلوچی‌غه «امام» دیسه‌لرده بو اورنده‌غی معنا برله توگل بلکه باشقه بر معنا ایله آیته‌لر). امامت حقنده اهل اسلام آراسنده خلافلق کوب بولسه‌ده بو خلافلرنی اوشبو فرقه‌لرگه جیارغه ممکن:

۱) امام قویمق مسلمانلرنڭ اوز اوستلرینه شریعت جهتندن واجبدر (امام قویگز، دیب شریعت مسلمانلرنی تکلیف ایته‌در). چونکه صحابه‌لر، خلیفه صایلاو مسئله‌سینی حتی رسول الله‌نی دفن‌قیلودن‌ده آلده طوتدیلر. موندن صوڭ‌ده شولای بولوب کیلدی. بو اش ایسه امام صایلاو طوغروسنده شریعت جهتندن تکلیف بولوغه دلیلدر. اگرده شوندی بر اش بولماسه ایدی صحابه‌لر مونڭ ایچون بو قدر آشقمازلر ایدی. مسلمانلرنڭ کوب قسمی (معتزله‌لر ایله زیدیلرنڭ کوبره‌کلری شوشی جمله‌ده) اوشبو فکرده‌در.

۲) امام صایلاو مسلمانلر اوستنده واجب بولسه‌ده بو واجبلق شریعت جهتندن توگل بلکه عقل جهتندندر (شریعت تکلیف ایتماسه‌ده بو اشنڭ لازم ایکانلگنی عقل اوزی بله‌در). چونکه خلقلر یالگزغنه یاشی آلمیلر، جیولشوب طوردیلر ایسه آرالرنده نزاع و دعوی چیقووی طبیعی. شول دعوی نزاعلرنی فصل و حل قیلور ایچون‌ده بر کشینڭ بولووی لازم. بو کشی البته شول خلیفه

بولاچقدر. معتزله‌لردن جاحظ، ابوالحسین البصری و کعبی اوشبو مذهبده‌در.

٣) امام صایلاو، امت اوستینه واجب توگل، بلکه دین اشلری اجرا قیلنسون ایچون امام قویمق الله تعالی‌نڭ اوز وظیفه‌سیدر (مونلرغه کوره املق، پیغمبردن اوزینڭ بالالرینه میراث قالاچق بر منصب بولادر). شیعه‌لر اوشبو مذهبده‌در.

٤) امام نصب قیلو امت اوستینه عقلاده شرعاده واجب توگل. مسلمانلر اوستینه واجب بولغان نرسه، شریعت حکملرینی یورتمکدر. اگرده امت، اوزی شریعت امرلرینی یوروتوب طورا آلسه بو وقتده امام و خلیفه صایلارغه حاجت و لزوم یوق (مونلرغه کوره مستقل اسلام دولتلرینڭ جمهوریت بوله اداره قیلنولری درست بولادر). معتزله‌لردن اصم و خوارجلرنڭ بعضیلری اوشبو مذهبده‌در (١). الوغ عالملردن ابن کیساننڭ ده شوشی مذهبده ایکانلگی مرویدر (٢).

اهل اسلام آراسنده اوشبو ذکر ایتولگان ماده‌لر حقنده مخالفت بولسه‌ده امام بولاچق ذاتنڭ اسلام حکملرندن کامل خبردار همده مسلمانلرنڭ مصلحتینی و زمانه‌نڭ سیاستینی بلوب لازم بولغان وقتلرده شونلرنی اهل اسلام فائده‌سینه اجرا قیلورلق اقتدار صاحبی بولووینڭ شرط ایکانلگنده متفقدرلر. مونڭ اوستینه‌ده قریش نسلندن بولووی لازممی توگلمی؟ مسلمانلرنڭ کوب قسمی امامنڭ قریش قبیله‌سندن بولووینی شرط ایتدیکلری حالده بر آزلری مونی شرط ایتمادیلر.

قریش نسبینی شرط ایتوچیلر «الائمة من قریش» حدیثی (٣) ایله استشهاد ایته‌لر. استشهاد طریقی معلوم بولدیغندن بو یرده اوزون سویله‌رگه حاجت یوق. شرط ایتماوچیلرنڭ دلیللری‌ده شول «الائمة من قریش» حدیثیدر. مونلر اوشبو روشده استدلال قیله‌لر: «رسول الله — امامنر قریش نسلندن بولور — دیدی، مونڭ سببی اوشبو ایکی نرسه‌دن خالی توگل: اوزینه یاقینلغی

---

(١) امامت حقنده‌غی خلافلقلرنی باشقه‌چه تصویر قیلوچیلرده بار. بز ایسه فخرالدین الرازینڭ «محصل افکار المتقدمین والمتأخرین» اسملی کتابی ایله «معالم اصول‌الدین» اسملی اثرندن تلخیص ایتدك.

(٢) فیصل التفرقة، ص ٥٧.

(٣) بو حدیث، کتب سته‌ده بولماسه کیره‌ك. «میزان الاعتدال»ده امام احمددن نقل ایله اوشبو حدیث حقنده: «لا ینبغی ان یکون له اصل» مضمونده بر سوز بار. اگرده مونده طبع خطاسی بولماسه مذکور حدیث بیك یومشاب قالادر. میزان الاعتدال. ج ١ ص ١٧.

سببلی «قریش» نڭ مبارك بر نسل بولووی ایچون و یاکه شول وقتدەغی «قریش»نڭ اسلام عالمندە اڭ کوچلی و اڭ نفوذلی بر قبیلە بولووی ایچوندر، موندە اوچونچی احتمال بارلغی بلنمی. قریش قبیلەسی رسول‌الله حضرتلرینڭ یاقینلری بولو جهتندن مبارك بر نسل ایکانلگنده شبهه یوق، لکن «مبارك»لك شرعی مقصودلردن توگل (١) شونڭ ایچون مبارك بولووی سببلی هیچ کیم اسلام حکملرندن استثنا قیلنمی (٢) و هیچ بر اداره ایچون ترجیح ایتولمی. بالضرور ایکنچی احتمال یعنی عصبیت و شول وقتدە قریش نسلینڭ کوچلی و نفوذلی بولو احتمالی قالادر. حقیقت حالدە کوچلی قوملرنڭ (خصوصا ملت مجلسلری طرفندن توزولگان نظاملر یوق وقتدە) کوچسز و ضعیف حکمدارلرغە اطاعت قیلولری احتمال طوتمیدر. خلافتنی صاقلار ایچون خلیفەدە عصبیت قومیە بولو لازم.

بو تقدیردە «الائمة من قریش» فرماننندن اصل مقصود نسب توگل بلکه قریش‌نڭ نفوذلی و مقتدر بولوویدر. شوشی سببنی هر وقت ایچون مطرد بر قاعدە ایتوب یورتو لازم بولسە: «امامترنی نفوذلی و کوچلی همدە خلیفەلك منصبینی یاخشی صاقلارلق بولغان قوملردن (قریش نسلندن بولسەدە باشقەدن بولسەدە) صایلاڭز دیگان سوز بولادر. حدیثدن اصل مقصود نسب و قبیلە توگل بلکه خلافتدن مقصود بولغان خدمتلرنی اجرا قیلورلق قومدن انتخاب ایتونی تعلیمدر. حضرت ابوبکرنڭ: «ولن یعرف هذا الامر الا لهذا الحی من قریش هم اوسط العرب نسبا ودارا» دیگان سوزیدە اوشبونی مؤیددر (٣). اوشبو سببدن خلافت منصبینی نیندی قبیلە یاخشی صاقلارلق بولسە، خلیفەدە شول قومدن صایلانورغە تیوشلی بولادر (٤).

***

خلیفە توبو و صایلاو طوغروسندە قرآن کریمدە فرمان و تکلیف یوقلغی معلوم. شوشندی تکلیف و امرلرنڭ سنتلردە بارلغی‌دە معلوم توگل. اگردە بو

---

(١) التبرك لیس من المقاصد الشرعیة تاریخ ابن خلدون ج ١ ص ٩٥.

(٢) رسول اللهنڭ اسامەگە: «اتشفع فی حد من حدود الله.. وایم الله لو ان فاطمة بنت محمد سرقت لقطعت یدها» مضمونندەغی سوزی (صحیح مسلم. ج ٢ ص ٣٢) اوشبوگا دلیلدر.

(٣) صحیح البخاری. ج ٨ ص ٢٧.

(٤) ومن القائلین بنفی اشتراط القرشیة القاضی ابوبکر الباقلانی. (لامنڭ تشدیدی ایله) ما ادرك علیه عصبیة قریش من التلاش والاضمحلال واستبداد ملوك العجم علی الخلفاء فاسقط شرط القرشیة وان کان موافقا لرأی الخوارج تاریخ ابن خلدون. ج ١ ص ٩٥.

اش دینی واجبلردن بولسه ایدی، حج و روزه حکملری قبیلندن مونك حقنده بر شرعی فرمان بولمی قالماز ایدی. رسول الله اوزی وفات ایتکان وقتنده بو منصب ایچون هیچ کیمنی تعیین ایتمادی، وصیت قیلوب‌ده قالدرمادی. اگرده دینی اش بولسه ایدی لا اقل وفات ایتکان کوننده بر تدبیر قیلور، اصلا مساهله ایتماز ایدی.

اوشبو مقدمه‌لردن امام و خلیفه قویو، دینی امرلردن توگل، عائلی اشلردن‌ده توگل (١) بلکه اجتماعی و سیاسی اشلردن بولووی لازم کیله‌در. رسول الله وفات بولووی ایله صحابه‌لرنك خلیفه صایلارغه کرشولرندن و مونی‌ده هر اشدن اهمیتلی کورولرندن مونك دینی بر اش بولووی توگل بلکه سیاسی بولووی‌غنه آنگلاشلادر. چونکه دینی امرلرده شریعت، خلقلرغه بر قدر مهلت بیره و اوز لرینك جایلربنه کوره عمل قیلو طوغروسنده بر آز مساعده قیله‌در. اما دنیاده بعض، بر سیاسی واجتماعی اشلر کورله‌درکه آنی شول وقتندن آزغنه کیچکدر-رگه‌ده ممکن بولمیدر. زور فتنه چیقووی احتمال کورلگان اجتماعی و سیاسی اش بولدیغندن صحابه‌لر، خلیفه صایلاونی حتی رسول الله‌نی دفن قیلودن مقدم باشقاررغه لازم کورگانلردر.

اگرده خلیفه نصب قیلو، دینی واجبلردن بولسه ایدی حضرت ابوبکرگه بیعت بیرمگان آدملر حقنده، زکات بیرماوچیلرگه بوروتکان حکملری قبیلندن، دینی واجبلرنی یوروتمگان کشیلرگه قیلنه طورغان معامله‌لرنی (سیاسی جهتدن کیره‌ك لازم بولسون و کیره‌ك بولماسون) قیلغان بولورلر ایدی. حالبوکه بیعت بیرمگان کشیلرگه (سیاسی نقطه‌دن لزوم کورلمگان سببندن) حتی بارمق برله چیرتوچی یاکه قاتیغ سوز استعمال قیلوچی‌ده بولمادی. درست، بو کشیلرنك بیك کوبلری صوگندن حضرت ابوبکرگه بیعت بیردیلر و بیك کوبلری‌ده ندامت اظهار قیلدیلر، لـکن موگا قدر دورت بیش آیلر اوتوب کیتدیکندن حکملر یورتورلك وقت بار ایدی (٢). بعضیلری‌ده همیشه اوز سوزلرنده طوروب عمر

---

(١) شونك ایچون خلیفه‌لـکنی رسول الله عائله‌سندن بولونی شرط ایتوگه سبب تابلمی.

(٢) وتخلف عن بیعة ابی بکر علی وبنو هاشم والزبیر ابن العوام وخالد بن سعد بن العاص و سعد بن عبادة الانصاری. ثم ان الجمیع بایعوا بعد موت فاطمة بنت رسول الله صلی الله علیه وسلم الاسعد بن عبادة فانه لم یبایع احدا الی ان مات وکانت بیعتهم بعد ستة اشهر علی القول الصحیح وقیل غیر ذلك اسدالغابة ج ٣ ص ٢٢٢ ـ ٢٢٣. ولم یکن (علی) یبایع تلك الاشهر (الستة) صحیح البخاری. ج ٥ ص ٨٢. صحیح مسلم. ج ٢ ص ٥٤.

سوردیلر و هیچ بر خلیفه‌گه بیعت بیرمادیکلری حالده‌وفات ایتدیلر. شعار اسلامدن و شرعی تکلیفلردن بولغان اشلرنی انکار ایتوچیلر حقنده صحابه‌لرنڭ بو درجه‌ده صالقون قان ایله طورو احتماللری یوق.

مسلمانلرنڭ دینی رئیسی بولووندن و بیك کوب دینی اشلرنی اجرا قیلو خلیفه وظیفه‌سی قیلنودن، آنی صایلاوده دینی بولو لازم کیلمیدر.

خلاصه: خلیفه و امام صایلاو، دینی بر وظیفه بولمادیغندن شریعت طرفندن بو حقده امت اوستینه بر فرمان کیلمادی، تکلیف بولمادی. بلکه رسول الله‌نڭ معامله‌لرندن بو وظیفه‌نڭ طوغریدن طوغری امتنڭ اوز اوستنده بولووی آڭلاشلدی. سقیفة بنی ساعده‌ده اصحاب آراسنده مذاکره‌لر، مناظره و مباحثه‌لر بولدی ایسه‌ده خلیفه صایلاونڭ دینی جهتدن لزومی طوغروسنده قرآندن آیت و یاکه حدیث اوقوب استدلال قیلوچیلر، رسول الله طرفندن وصیتلر، تعیین و تسمیه‌لر بارلغینی سوبله‌وچیلر بولووی روایت قیلنمادی. شوشی اشلردن، خلیفه صایلاو اشی امتنڭ اوز اوستنده ایکانلگی یاخشی آڭلانسه کیره‌ك. سیاسی و اجتماعی، اوشنداق طبیعی اشلر ایله فرمان بیرمك قرآن شریف عادتندن توگل. رسول الله، بعض بر اجتماعی و سیاسی اشلرده امرلر بیرسه‌ده بو حال، دین جهتدن بولودن بیگره‌ك شفقت و ارشاد جهتدن بولمشدر.

رسول الله وفاتندن صوڭ، امت اوز اوستنده‌گی اجتماعی بورچنی بلدی، اهل حل و عقد اوله‌رق دورت خلیفه‌نی امامت و خلافت منصبینه انتخاب ایتدی. اولو الامر طرفندن صایلانو جهتندن مذکور خلیفه‌لر حق و شرعی خلیفه‌لردر. لکن مونلرنڭ خلیفه‌لکلرینی انکار قیلو ضروریات دینیه‌نی انکار قیلو بولماغان سببلی موڭا کفرلك توگل بلکه متواترنی انکار قیلو ایچون احمق و تینتاك بولو لازم کیله‌در. دورت خلیفه‌نڭ خلیفه‌لکلرینی انکار قیلو بوکون «استانبول» و «لوندون» شهرلرینی انکار ایتو ایله بر درجه‌ده‌در.

خلیفه‌لك ایچون شرط ایتولگان نرسه‌لر، صایلاو ایچون‌گنه توگل بلکه خلیفه‌لك منصبنده دوام قیلو ایچون‌ده شرط بولدیغندن شرطنڭ بری یاکه بر آزی بتو ایله خلیفه، معزول بولغان صانالورغه تیوشلی.

حقوق مدنیه جهتندن خلیفه و امیر المؤمنین‌نڭ باشقه‌لردن آیروم امتیازی، شریعت و اجماع امت طرفندن بولغان حکملردن اوستونلگی یوقدر (١).

(١) فذکر انما انت مذکر لست علیهم بمسیطر (الغاشیة. ٢٢) آیتی و رسول اکرمنڭ

اوشبو جهتدن اسلام خلیفەسی بو کونگی آوروپا حکمدارلرندن فرقلی بولسه کیرەك .

خلیفه، شوندی کشی بولورغه تیوشلی: اسلام دینینی و مسلمانلرنی حمایت ایتار، مسلمانلر آنڭ تیرەسینه جیولورلر و آندن رضا بولورلر، سوزلری فولاقلردن اوتوب کوڭللرنڭ تیرەن یرلرینه کروب اورناشور. خلقلر آندن راضی بولورلر.

آخر کونلرنده: «ایها الناس من کنت جلدت له ظهرا فهذا ظهری فلیستقد منه و من کنت شتمت له عرضا فهذا عرضی فلیستقد منه و من اخذت له مالا فهذا مالی فلیأخذ منه الاوان الشحناء لیست من طبعی و لا من شأنی الاوان احبکم الی من اخذ منی حقا ان کان له او حللنی فلقیت الله و انا اطیب النفس الا ان فضوح الدنیا اهون من فضوح الاخرة» (تاریخ الامم. ج ٣ ص ١٩١) مضموننده سوزی، خلیفەلرنڭ حقوق مدنیه طوغروسنده باشقەلردن امتیازلری یوق ایدیکینه دلیلدر.

Из фондов Российской национальной библиотеки

۱۱

اهل السنة و الجماعة

۳۹) عقیده‌لرنده، ظاهری و باطنی عمللرنده قرآن کریم‌گه و ثابت بولغان سنتلرگه، صحابه‌لرنڭ یوللرینه ایپه‌رگان کشیلر، «اهل السنة والجماعة» دیب معروفلردر.

آدم بالالری طرفندن تأسیس ایتولگان حزبلر و فرقه‌لردن مقصود اویوشو، فکرلرنی بر یرگه جیو و شونڭ سببندن قوت کسب ایتو، اراده الفت و محبت پیدا قیلودر. مونی ایندی هر کیم بله، آڭلی. - آرتق سویله‌رگه حاجت یوق. حزبلرده، فرقه‌لر و رسمی جمعیتلرده بولغان بو مقصود، «دین»لرده بیگره‌ك‌ده کامل و بیگره‌ك‌ده محکم بولورغه تیوشلی. اسـلام دینی، دینلرنڭ خاتمه‌سی بولووی سببندن قرآن کریم: «واعتصموا بحبل الله جمیعا ولا تفرقوا واذکروا نعمت الله علیکم اذ کنتم اعداء فالف بین قلوبکم فاصبحتم بنعمته اخوانا وکنتم علی شفا حفرة من النار فانقذکم منها کذلك یبین الله لکم آیته لعلکم تهتدون» (آل عمران. ۹۸)، «ولا تکونوا کالذین تفرقوا واختلفوا من بعد ماجاء هم البینات واولائك لهم عذاب عظیم» (آل عمران. ۱۰۱) دیب مسلمانلرنڭ آیرلشولرندن، تارالشولرندن قطعی صورتده منع ایته‌شدر (بو قبیلدن آیتلر قرآن کریمده کوب). رسول الله حضرتلری‌ده: «علیکم بالجماعة ید الله علی الجماعة» مضموننده نصیحتلر قیلمشدر (*).

شولای بولسه‌ده اسلاملر افتراق بلاسندن تمام امین بولوب یته آلمادیلر، رسول الله‌دن صوڭ کوب طورمی اوز آرالرنده آیرلشورغه باشلادیلر. صحابه‌لر وفات بولوب بتمازدن مقدم، اسـلام دنیاسی بر قاچ فرقه‌لرگه آیرلغانلر، زمانه اوتو نسبتنده اوشبو فرقه‌لر دخی‌ده کوبه‌یگانلر ایدی.

حرمتلو خلیفه‌لرنڭ اوچونچیسی بولغان حضرت عثمان اوزینڭ تختگاهنده و اوزینڭ اوینده محاصره قیلنوب شـهید ایتولدی. الله تعالی صاقلاغان بر طائفه‌دن باشقه‌لرنڭ اوشبو جنایتده قاتشلری بولدی. خلیفه‌نڭ اقربالری

(*) جامع الترمذی. ج ۲ ص ۳۸.

انتقام آلورغه قالقدیلر، اوز مقصدلرینه ییتار ایچون بیك كوب گناهسز
كشیلرنی اوشبو اش‌گه قاتشدردیلر، صرف سیاسی بولغان بو واقعه‌نی دینی
مسئله‌گه كوچردیلر. اگرده قرآن كریم حكم (حه‌كه‌م) ایتولگان و رسول‌اللهنك
سنتلری دستور طوتولغان بولسه ایدی بو فلاكتنك اوگی آلنه‌چق و اهل اسلام
بر نقطه‌غه جیولاچق ایدی. فقط غرض صاحبلری مسئله‌گه عوامنی قاتشدردیلر.
و توبان خلقنی آیاقلاندردیلر. اوزلری بلمی، كشی سوزینی آڭلامی طورغان
بو خلقلر بتون میداننی طوتدقلرندن مذكور اشلرنی عمل‌گه قویو ممكن
بولمادی، یاخشی و اعتمادلی آدملرنك فكرلری یورمادی، سوزلری ایشتولمادی.
مونلر، جدی حركتلرینه و خالص نیتلرینه رغما، قارا كوچ قارشوسنده مغلوب
بولوب قالدیلر. فتنه اوتی اوسكاندن اوسدی، اوچقونلری بیك یراق یرارگه
توشدی. مونی تفصیل قیلو كوب وقتغه و كوب كاغدلرگه محتاجدر. اسلام
ملتینك فرقه‌لرگه آیرلووینده برنچی سبب اوشبو بولدی.

ایكنچی سبب ایسه ایرانلولر ایدی. ایران، بیك ایسكی و اوزینه
كوره مدنیتلی، مستبد، خرافات ایله قاتش بولسه‌ده اوزینه كوره بر تورلی
تاریخغه مالك، مملكتلری ایركن و شهرتلی بر دولت ایدی. مونلرنك نفوذلری
حتی عربلرنك‌ده بر قسمینه یورر، مونلر اوزلرندن باشقه قوملرنی بیك توبان
حساب قیلورلر ایدی. موندن باشقه ایرانلولر برله عربلر آراسنده تاریخی
و سیاسی بیك زور ماجرالرده بولوب اوتكان، منافرت و دشمنلق تمام
یرله‌شكان ایدی.

خلیفه‌لر زمانلرنده بیوك «ایران» دولتی اسلاملر طرفندن استیلا قیلندی،
شهرت ایله حكم سوروب كیلگان ساسانیان پادشاهلرینه خاتمه بیرلدی،
شاهزاده‌لر صوغش میدانلرنده قرلدیلر، خاتون قزلری، الوغ مأمورلری اسیر
صفتنده خلافت یورتینه اوزاتولدیلر. بو اشلر ایرانلولرنك حتی خیاللرینه‌ده
كیلمگان الوغ حاللردن و تحمل ایته آلمازلق ذلت و سفالتلردن بولدی.

اوزلرینی فوق العاده یوغاری طوتوب‌ده باشقه‌لرنی حیوان ایله بر درجه‌ده
حساب ایتوچی بو مدنیتلی قوملر اوشبو اشلر سببندن شاشوب قالدیلر،
نیندی كونلرگه توشكانلكلرینی فكرله‌ب حیران بولدیلر و بو حاللرنی عزت
نفسلرینه اصلا مناسب كورمادیلر. اوشبو سببدن تورلی وقتلرده اختلال
چیقاررغه طریشوب قاراسه‌لرده اك غیرتلی و همتلی بر خلیفه‌نی شهید ایته
آلسه‌لرده موینلرینه بارماقلرینی باطرغان تیمر قوللر عمومی اختلاللرغه ایرك

بیررلك بولمادی. شونك ایچون مونلرنك بر فرقه‌سی حیله یولینه کردیلر. بو حیله، ظاهرده اسلام قبول ایتوب ده باطن‌ده اوز مرادلرینه خدمت ایتو و مسلمانلردن انتقام آلودن عبارت ایدی (۱).

اسلام قبول ایتوچی ایرانلولرنك مذکور فرقه‌سی، اوشبو مقصدلرینه ایرشور ایچون ظاهرده اهل بیت‌گه محبت اظهار ایتدیلر و آنلرنك طرفلرینی التزام قیلدیلر. ساسانیان‌نك آخرلری بولغان یزدجرد قزی شهربانونك حضرت حسین نکاحنده بولونك‌ده موکا مناسبتی یوق توگل ایدی. بو مناسبت ایله مونلر حضرت حسین‌نك شهربانودن بولغان بالالرینی ساسانیان‌غه وارث حساب قیلورلر و اسلامده بولغان انتخاب و مشورت اصوللری اوشبو مسلکلرینه منافی بولدیغندن، وراثت قاعده‌سینی احیا قیلوب استبداد اصولینی عمل‌گه قویو حقنده سعی ایتارلر ایدی.

حضرت علی و امام‌لرنك الوهیتلری، تناسخ هم حلول و اتحاد فرضلری خضر و مهدی بحثلری، بیك کوب عادی آدملرنك پیغمبر بولو دعوالری عقیده‌سی اوشبو منافق ایرانلولر طرفندن احداث و مسلمان دنیاسنده عوام آراسینه نشر قیلندی. اسماعیلیه، قرامطه‌لر، حلول و وحدت وجود کبی بیك کوب مذهبلر اوشبو سببدن میدان‌غه چیقدیلر.

بو اشلر اوستینه هندده حکم سورگان ایسکی دینلر و مصر ایله ایسکی یونانلولرنك ایسکی فلسفه‌لرندن بیك کوب نرسه‌لر مسلمانلر آراسینه تارالدی، یهود ملالرندن روایت ایتولگان بیك کوب خرافاتلرده اسلام دنیاسینه کروب اورنلاشدی. اسلاملر آراسنده فرقه‌لر کوبایوگه مونلر اوچونچی سبب ایدی.

اگرده اسلام دنیاسی ایرانلولر برله قاتشقان بولماسه، یهود ملالرینك خبرلرینه اصلا قولاق صالماسه ایدی افترانلردن‌ده خرافاتلردن‌ده تمام سلامت قالغان بولور ایدی، الله تعالی‌نك نیندی حکمتیدر بولاچاق اش‌گه چاره کورلمادی، کیله‌چك فلاکت کیلدی. «وکان امر الله قدرا مقدورا».

خلفای راشدون عصرلرندن اعتبارا خلقلر فوج فوج بولوب اسلام دینینه کرر‌گه و هر طرفدن اسلام دنیاسینه قوشلورغه باشلادیلر. مونلر برله

---

(۱) مونلرنك اوشبو حیله و مکرلرینه اك بیگل آلدانوچیلر «مسلمانلرغه حسن ظن واجب» دیب تدقیق و تفتیشنی لازم کورمی طورغان متصوفه‌لر بولدی. شونلر واسطه‌سی ایله فتنه یالقونی بتون اسلام دنیاسینه تارالدی.

Из фондов Российской национальной библиотеки

ایسکی عقیده‌لر و ایسکی فکرلر، اصلسز ظن و گمانلرده برابر کرر و اسلام دنیاسینه اورنلاشوب طورر ایدی. موندن باشقه بو یاڭی مسلمانلرنڭ جمهوری یاخشی تربیه آلورغه موفق بولمادقلرندن و گوزل خلق برله بیزه‌نمادیکلرندن دین حکملرنده مساهله ایته‌لر و اوزلرینڭ ایسکی عادتلرینی طوتا بیره‌لر و یاڭی کرگان مذهبلرینڭ حکملرینی یرینه یتشدره آلمیلر ایدی.

حیون کتووی قدر کوب بولغان بو جماعتنی اهل اسلامنڭ سواد اعظمی مسلمان صانارلر و سیاسی فتنه‌لر چیقماسون، باصلمازلق بلالر قالقماسون دیب مونلر حقنده بر آز یومشاقلق کورساتورلر، لکن گناه کبیره‌دن صاقلانماولری سببلی «فاسق» بولولرنده شبهه قیلمازلر ایدی.

بعض بر آدملر اوشبو خلقلردن عیبلرنی توشرو و شریعت نظرنده معذور صاناو قصدی برله ایسکی دینلرده‌گی «تقدیر» مسئله‌سینی اسلامغه تطبیق ایته باشلادیلر و: «تقدیر شولای بولغاندن صوڭ آنلرنڭ چاره‌لری یوق» کبی سوزلر نشر قیلدیلر. «بصره» شهرنده چیقغان اوشبو سوز احتمال‌که اوز اوزندن سونگان و هیچ بر اثر قالدرماغان بولور ایدی لکن موڭا حسن بصری شاگردلری و عمرلرینی عبادنده اوتکاروچی زاهدلر اهمیت بیروب مسلمانلر آراسنده شایع بولووینه سبب بولدیلر. مونلر یوقاریده بولغان نظریه‌گه قارشو: «انسانلر اوز فعللرنده، کامل معناسی برله اختیارلیلردر. اگرده مجبور بولسه‌لر ایدی اول وقتده، الله تعالی طرفندن مؤاخذه قیلنوده معنا بولماز ایدی» دیب سویله‌رگه کرشدیلر و دین بیورقلرینی کامل یرینه کیتورو‑چیلرنی «مؤمن» و ضروریات دینیه‌دن بعض بر نرسه‌لرنی گنه بولسه‌ده انکار قیلوچیلرنی «کافر»، بتون ضروریات دینیه‌نی اقرار قیلوبده الوغ گناهلردن صاقلانماوچیلرنی «مؤمن»ده «کافر»ده توگل بلکه ایکی اورتاده دیب خلقلرنی اوچ صنفغه آبردیلر.

حسن بصری حضرتلری بو نظریه‌گه اساسا مخالف توگل ایدی فقط «فاسق» حقنده «مؤمن»ده «کافر»ده توگل دیب صریح سویله‌وگه رضا بولمادی. شاگردلری ایسه اساسا درست بولغان بر سوزنی صریح قیلوب سویله‌ودن مانع تابمادیلر و اوشبو فکرده اویوشا آلمادقلری سببلی استاذلرینڭ مجلسندن اعتزال قیلدیلر. بو مسئله حقنده حسن بصری برله معتزله‌لر آراسنده‌غی نزاع اساس و جوهر اعتباری برله توگل بلکه یالگز لفظ و فرع جهتندن گنه‌در.

ایکنچی بر فرقه ظاهر بولوب مونلر «فاسق»لرنی طوغریدن طوغری

Из фондов Российской Национальной библиотеки

«کافر» صانادیلر و آنلرغه «کافر»لو حکمینی یورتونی لازم کوردیلر. اهل اسلامنك فرقه‌لرگه آیرلولرنده دورتنچی سبب اوشبو «فاسق» مسئله‌سی بولدی.

* * *

مسلمانلرنك دینی فرقه‌لری حقنده یازلغان مفصل تألیفلر بار. مونلرنك بعضیلری بو کونلرده طبع ایدلوب‌ده تارالدیلر، فقط تأسفدرکه کیره‌ك ملل ونحل حقنده و کیره‌ك کلام فننده یازلغان اثرلرده (بز کورگانلرنده) بو مسئله‌لر بیك سطحی و جزاف بولولری اوستینه طرفدارلق و مخالفلر حقنده قزو قانلیلق برله یازلمشلردر. آز مناسبتلر و بر ایکی ماده‌ده موافقتلرینی بهانه ایدوب الوغ و مشهور آدملرنی اوز فرقه‌لرندن صانامق، ممکن قدر خصملرنی کیمستمك، مخالفلر اوستلرینه کوبره‌ك عیبلر صالمق، مونلرده یاشره آلمازلق درجه‌ده آچیق کورلوب طورلمقده‌در.

اصل «کلام» فنی حریت اوزرنده مکالمه قیلورغه مساعده‌لی بولو اعتباری ایله «کلام» دیب آتالغان بولسه‌ده صوگراق وقتلرده مونك ماهیتی اوزگردی سربستلك اوزرنده سوز سویله‌و وحریت برله انتقاد قیلولر بترلوب ایسکی متن وایسکی سوزلرنی روایت قیلودن و استبدادغه مبنی عقیده‌لردن عبارت بولوب قالدی.

اوشبو سببدن مقالات وکلام کتابلرنده ذکر ایدلگان نرسه‌لر ایله‌گنه دینی فرقه‌لرنك مسلکلرینی آکلامق و حقیقت اسمینه لائق بر فکر حاصل ایتمك بزنك ظنمزغه کوره ممکن توگلدر. بو طوغروده تحقیق قیلوچیلر ایچون هر بر فرقه‌نك مسلکلرینی اوز طرفلرندن ترتیب ایتولگان کتابلردن کوروب بلورگه وعقیده‌لرینی‌ده اوز آغزلرندن ایشدوب اوگرنورگه، فرقه‌لرنك سیاسی وعلمی حاللرینی تاریخ واقعه‌لری ایله برگه باغلارغه تیوشلی. حقیقت‌که ایرشونی قصد قیلوچیلر، جزاف روشده سوز سویله‌ونی اوزلرینك شأنلرینه موافق کورماوچیلر ایچون بو طوغروده بتونلای یاکا تفتیشلر و هیچ بر فرقه تأثیرینه مغلوب بولمازلق روشده جدی تدقیقلرگه حاجت بار. اجتهاد قیلوچیلر ایچون بو طوغروده معتبر تاریخلر وایسکی زمان عالملری طرفندن تألیف ایتولگان مستقل اثرلر، اعتمادلی مأخذلردر.

* * *

مقالات کتابلری، اسلام امتنی آیرو طوغروسنده واقعه و ماجرالرنی، طبیعی حاللر و سیاسی اشلرنی اساس ایتوب طوتو اورننده یالگز افتراق

حدیثینی (١) اساس ایته‌لر واسملری ایله تعیین قیلوب مسلمانلرنی یتمش اوچ فرقه‌گه آیرالر، شونلردن یتمش ایکیسی گویا اعتقادلری اقتضاسینه کوره تموغغه وبری‌ده اوجماخغه مستحق بولادر. اوجماخلی بولوچی فرقه‌نی ابوالحسن الاشعری اتباعینه بوریلر و بعض برلری‌ده هیچ ده بورغالامی نیتمی: «الفرقة الناجیة هم الاشاعرة ای التابعون فی الاصول للشیخ ابی الحسن الاشعری» دیب آپ آچیق سویلیلر (٢).

لکن مسلمانلرنی اوشبو فرقه‌لرگه نیندی اصوللرغه بنا قیلوب آیردیلر؟ مذکور اسم ایله صانالغان فرقه‌لرنڭ بارسی‌ده واقعده بار ایدیلرمی یوقسه آراده بعضیلری موهوم حزبلر بولدیمی؟ فرقه‌لر، اوز مسلکلرینی شول روشده ایدیکنی اعتراف و تصریح قیلدیلرمی یوقسه بعض سوزلرینه لازم بولوب کیلگان نرسه‌لر افتراق ماده‌سی قیلنوب صانالدیمی؟ هر حالده آنلرغه اسناد ایتولگان مذهبلر نیندی منبعلردن آلندی؟ افتراق حدیثندن مراد شول مسلکلرده بولغان فرقه‌لر ایکانلگی نیندی دلیللر ایله معلوم بولدی؟ رسول‌الله طرفندن تعیین ایتولمه‌گان نرسه‌لرنی، خصوصا نجات و هلاکت‌گه عائد اشارلرنی رأی وظن ایله تعیین قیلورغه یول بارمی؟ یول بولسه شول قدر فرقه‌لرنڭ هجرتدن دورت بیشیوز یل ایچنده میدانغه چیقوب بته‌چکلری وشوندن صوڭغه قالمایه‌چقلری نیندی دلیللر برله بلندی؟ اوشبو سؤاللرغه درست جوابلر بیرو مشکلدر.

فرقه‌لرنی و افتراق ماده‌لرینی تیکشروچیلرگه معلوم بولغانغه کوره فرقه‌لرنی، مسلکلرنی تعیین قیلو طوغروسنده اعتمادلی بر قاعده و مطرد بر میزان یوق. فرقه‌لرنی تعریف ایتو حقنده فاحش یاڭلشلر و برندن برینڭ کتابینه کوچرلوب طورغان اصلسز نرسه‌لر بار. فرقه‌لرنڭ بیك کوبسی بر برینه متداخللر، مستقل فرقه‌لر آراسنده قسم القسم، فرع الفرع‌لر صانالالر. اگرده مستقل فرقه صانالوغه بر ایکی مسئله‌ده مخالفت یتسه اول وقتده امتنی یتمش

(١) جامع الترمذی. ج ٢ ص ٨٩. سنن ابن ماجه ج ٢ ص ٢٥٠.

(٢) ابن حزم «الفصل»ده (ج ٤ ص ٢٠٤): «واما الاشعریة فکانوا ببغداد والبصرة ثم قامت له سوق بصقلیة والقیروان وبالاندلس ثم رق امرهم والحمد لله رب‌العالمین» دیه‌در بر مؤلف خبرینه کوره محمد بن تومرت طرفندن مغرب‌گه اشعری مذهبی کیتورلدیکندن صوڭ حقیقی معناسی ایله اکراه قیلوب مسلمانلرنی اشعری مذهبنه کرتدیلر، قارشو طوروچیلرنڭ باشلرینی کیسدیلر. اوشبو داهیه سببندن مسلمانلر بیك کوب مصیبتلر کوردیلر.

اوچ که‌گنه توگل بلـکه یدییوزگه آیررغه یول بار (١). مخالفتلری بیك الوغ ماده‌لردن عبارت بولغان بعض بر ایسکی و تمام مستقل بولغان مذهبلر اوشبو فرقه‌لر آراسنده ذکر ایتولمی قالغانلر. باشلاب ابو منصور عبدالقاهر بن طاهر البغدادی کبی آدملر ابوالحسن الاشعری‌نك «مقالات الاسلامیین» اسملی اثرنده یازغان سوزلرینی اساس طوتوب اوزلرینه معلوم بولغان فرقه‌لرنی بر یرده ضبط ایتکانلر و ملك بلا ایله یتمش اوچ‌گه طوتورغانلرده صوك کیلگانلرنك هر بری شول ایسکی مجمعلرنی کوچروب طورغانلر. شونك ایچون بولسه کیره‌ك یتمش اوچ فرقه‌نك هر برندن قوتلی و اسلام دنیاسنده‌غنه توگل بلـکه چیت دیلرگه قدر تأثیر ایتکان و متکلمونك یوزلرینه قاراب: «ان قوله تعالی و هو الذی خلق السموات والارض فی ستة ایام و کان عرشه علی الماء یقتضی بظاهره ان وجودا قبل هذا الوجود وهوالعرش والماء و زمانا قبل هذا الزمان اعنی المقترن بصورة هذا الوجود الذی هو عدد حرکة الفلك وقوله تعالی یوم تبدل الارض غیرالارض والسماوات یقتضی ایضا بظاهره وجودا ثانیا بعد هذالوجود وقوله تعالی ثم استوی الی السماء وهی دخان یقتضی بظاهره ان السماوات خلقت من شیء والمتکلمون لیسوا فی قولهم ایضا فی العالم علی ظاهر الشرع بل متأولون فانه لیس فی الشرع ان الله کان موجودا مع العدم المحض ولا یوجد فی هذا فیه نص ابدا فکیف یتصور فی تأویل المتکلمین فی هذه الایات ان الاجماع انعقد علیه» همده: «واما الاشعریة فان طریقتهم المشهورة انبنت علی بیان ان العالم حادث وانبنی عندهم حدوث العالم علی القول بترکب الاجسام من اجزاء لا تتجزء وان الجزء الذی لا یتجزء محدث والاجسام محدثة بحدوثه وطریقتهم التی سلکوا فی بیان حدوث الجزء الذی لا یتجزء طریقة غیر برهانیة ولا مفضیة بیقین الی وجودالباری»، هم «اسلامده معروف فرقه‌لردن اشعریلر، معتزله و باطینلرنك هیچ بری حقیقتگه ایرشه آلمادیلر» دییوچی ابن رشد و آنکا منسوب بولغان فرقه، اسلام فرقه‌لری حقنك سوز سویله‌وچیلرنك دفترلرنده ذکر ایتولمی قالمشلردر.

اوشنداق «عقائد کتابلری یازوچیلر، عالمنك حادث بولووی مسئله‌سنده آلداندیلر، اوزلرینك آنکلاماولری سببندن «خلقت» و «تکوین» سوزلرینی غریب صورتده تفسیر قیلدیلر. خلقت وتکویندن مراد. ماده و قوتنك آلماشـنولری

(١) وقد رأیت رسـالة لبعض قدماء الشیعة ان الشیعة انفسهم افترقوا هذا القدر ای مقدار سبع وسبعین فرقا فضلا عن غیرهم. تلخیص المحصل للطوسی. ص ١٨٨.

عالمنك حاضرگی شکل‌گه کروینه وسیله ایکانلگینی ادراك قیله بلمادیلر. «اولده هیچ نرسه یوق ایدی‌ده صوڭندن بولدی» دیمك الٔ ضعیف عقلی وفنی دلیللرگه‌ده قارشی طورا آلمی طورغان سوزلردر» دیبوچیلرنك مذهبلری‌ده یتمش اوچ فرقه ایچنده آچیق کورلمی.

حدیث‌گه «کونلرنك برنده امت یتمش اوچ فرقه بولور» دیب معنا بیرودەده معنا بولماسه کیره‌ك. چونکه اول سوزده مخاطبلر ایچون فائده یوقدر. فائده‌سز سوزلر، رسالت منصبندن البته صادر بولماز.

کلام کتابلرنده هم‌ده ملل و نحل حقنده بولغان اثرلرده یازلغان سوزلرنك مجموعسندن امتنك یتمش اوچ فرقه بولووی توگل بلکه اوشبو اوچ تورلی‌گنه فرقه‌گه آیرلولری لازم بولادر: ١) اعتقادلری سببلی دین اسلامدن چیقوچیلر، ٢) اعتقادلری سببلی (کوبمی آزمی مدتلر) تموغغه مستحق‌بولوچیلر، ٣) اعتقادلری سببلی اوجماخ غه مستحق بولوچیلر.

اوشبو محذورلر سببندن بولسه کیره‌ك قرآن وسنت علملرنده، مقالات هم ملل و نحل اربابی حقنده یدطولی صاحبی بولغان ابن حزم، مذکور حدیثنك درست توگل ایکانلگینی دعوی قیلمشدر (١).

شوڭا کوره افتراق مسئله‌سی برله چوالو و مذهبلرنی تیکشرو اورننده «حق»لقنی ایزله‌رگه و حقلقنی تیکشررگه تیوشلی. «حق» تابولسه، مذهب تابلور، «حق»غه طوتاشولسه «حق»نك اهللرینه طوتاشور. «اعرف الحق تعرف اهله». بنده‌لرنی ارشاد قیلوچی قرآن کریم سلامت، حدیث و سنتلر میدانده. الله تعالی‌نك دینی قویاش مثالنده ظاهر، سرلر و معمالر یوق. رسول الله هیچ نرسه‌نی یاشروب کیتمادی، دینده کیره‌ك بولغان نرسه‌لر تبلیغ ایتولدی. حکملر، بره‌ولرگه اظهار و بره‌ولردن اخفا قیلنمادی. شریعت احکامینی الٔ الوغ آدملردن باشلاب کچوکلرینه قدر ایشتدیلر، یون تتوچیلر ایله کتوچیلرده اوگره‌نورگه موفق بولدیلر. دیننك اساسی، قولمزده بولغان اوشبو کتاب ایله سنتلردن عبارت. مونلرنی اوقوچیلر بلوچیلر هر عصرده بولا. رسول اکرم حضرتلری اوزی نجات تاباچق خلقلرنی «ما انا علیه و اصحابی» دیب تعریف ایتدی. دین حقنده آزغنه اهتمامی بولغان کشیلرگه‌ده رسول الله و صحابه‌لرینك طوتقان یوللری معلوم. مونلرنی اسلام حافظلری و محدثلر روایت ایتدیلر

---

(١) الفصل بین الملل والنحل. ج ٣ ص ٢٤٨.

و کتابلرینه یازدیلر. بو کتابلر دنیا یوزنده بو کونده سلامتلردر (١). ایندی شوندن صوڭ شهم یاندروب مذهب ایزلرگه مجبورلك بولماسه کیرهك.

خلق خواه کوب وخواه آز بولسون کلام اهللری طرفندن اصطلاح ایتولگان «اهل السنة» اسمی کیرهك بیرلسون و کیرهك بیرلماسون «حق» طرفغه (قرآن و حدیثگه موافق بولغان مسلكگه) یابشورغه تیوشلی. عبدالله بن مسعود: «الجماعة ما وافق طاعة الله»، نعیم ابن حماد: «اذا فسدت الجماعة فعلیك بما كانت الجماعة قبل ان یفسدوا و ان كنت وحدك فانك انت الجماعة» دیمشلردر. محدثلرنڭ بعضیلری اوز وقتلرنده بولغان «سواد اعظم»نی محمد بن اسلم الطوسی ایله تفسیر ایتدیلر و بعضیلر: «من شذ شذ الی النار» حدیثندهگی (٢) شذوذدن مراد حقلقغه خلاف قیلودر، دیدیلر. اوز زماننده‌غی عالملر، احمد ابن حنبلکه «سواد اعظم» عنوانینی بیردیلر. سفیان ثوری‌ده: «المراد من السواد الاعظم هو من كان من اهل السنة والجماعة ولو واحدا» همده: «لو ان فقیها واحدا علی رأس الجبل لكان هوالجماعة» دیمشدر. «ان ابراهیم كان امة» (النحل آیت ١٢١) موڭا دلیلدر.

اولگی زمانلرده‌غی افترافلرغه شول وقتلرنڭ اجتماعی و سیاسی حاللری اجبار ایتدی، خصوصا روحانی و جسمانی رئیسلرنڭ شخصی منفعتلرینی تحصیل قیلولری واستبدادلری بو اشگه کوب یاردم بیردی، اما حاضرگی زماننڭ اجتماعی و سیاسی اشلری مسلمانلرنڭ افتراق و اختلافلرینی توگل بلکه اتفاق و اخوتلرینی اقتضا قیله‌در. شونڭ ایچون «بورونغی خلقلر آراسنده بولغان افترافلرنی بز، صوڭغی خلقلر بتره آلمامز» دیمکنڭ وجهسی یوق. ایکی زمان آراسنده‌غی حال مشرق ایله مغرب آراسی قدر بر برندن فرقلیدر.

اولگی زمانده بولغان دشمنلقلرنڭ کوبسی «برتینلك فویان، اونتینلك زیان» قبیلندن کوب جزئی نرسه‌لر بولوب شونلردن بیك یامان نتیجه‌لر ظاهر بولدی. شونلرنی کوره طوروب همیشه دشمنلق اورچتو قصدنده بولمق بصیرتسزلك صانالورغه تیوشلی. سنی فرقه‌سی طرفندن اولدرلگان شیعه‌لرنڭ صانلری حسابغه صغماز درجه‌ده کوب بولدی. شیعه‌لر، هلاکونی مسلط قیلوب

---

(١) الفرقة الناجیة هم الآخذون فی العقیدة والعمل جمیعا بما ظهر من الكتاب و السنة وجری علیه جمهور الصحابة والتابعین... وغیر الناجیة كل فرقة انتحلت عقیدة خلاف السلف او عملا دون اعمالهم. حجة الله البالغة. ج ١ ص ١٣٦.

(٢) جامع الترمذی. ج ٢ ص ١٣٩.

سنیلرنك اوطون اورنینه طورالولرینه سبب بولدیلر؛ خلیفه‌لری وجنت مثاللغی «بغداد»لری اوشبو، مذهب نزاعسینه قربان ایتولدی. بو کونگی مسلمانلر خوار وذلیل، سفیل و رذیل یوررگه محکوم بولسه‌لر بو اشلرنك باش سببی بورونغیلرنك وخصوصا کلام اهللری طرفندن صنعی روشده احداث ایتولگان مذهب نزاعلری ایدی.

شافعیلر، حنبلیلر، حنفیلرنك بر بری برله بغداده صوغشولری وصوغشور ایچون کوچ یتمگان صوك رمضان روزه‌سینی طوتماولری بیك بوز قزارتقچدر.

«مرو» شهری، حنفیلر برله شافعیلر آراسنده بولغان مذهب دعواسی سببندن خراب بولدی، نی قدر کتبخانه‌لر واسلام اثرلری یاندی.

بغداد شهرندن قالا اك معمور بولغان «ری» شهرینك خرابلغینه سبب‌ده مذهب دشمانلقلری بولغان ایدی. بو شهرده بولغان شافعیلر، حنفیلر برله برگوب شیعه‌لرنی طوراغانلر ایدی. صوڭندن شافعیلر برله حنفیلر اوزلری بوزولشوب بر برسینی قردیلر، شهرنی‌ده بایغوشلر اویاسی قیلوب قالدردیلر.

ایندی اولگی آدملرنك زلتلرینه ایه‌ررگه و قیلغان خطالرینی تکرارلاب طوررغه یاراماز. مؤمن آدم بر تیلاندن ایکی مرتبه چاقدرماز.

«اهل سنت والجماعة» مذهبنه منسوب بولور و آخرت سعادتینه طوتاشور ایچون قرآن کریم و حدیث شریفلرگه، صحابه‌لرنك یوللرینه ایه‌ررگه کیره‌ك. فلان و فلان امامرنك یوللریه کوره بو یول هم آچیق هم ییڭلدر. مونك ایچون طبیعی، حدیث و کتاب علملرندن خبردار بولورغه و خبردار بولور ایچون اجتهاد قیلورغه تیوشلی. «وهذا کتاب انزلناه مبارك فاتبعوه واتقوا لعلکم ترحمون».

خاتمه

اسلام دینی بالکز اخراوی‌گنه توگل بلکه دنیاوی‌ده بر دیندر. انسانلرنك آخرتده سعادتلری اسلام دینینه مربوط بولسه دنیاده مسعود یاشاولری‌ده اسلام دینینه یابشولرینه موقوفدر.

اسلام دینی نادانلق، یالقاولق، طمع وسوء ظن، کشیلر اوستلرینه صالنوب طورو، الحاصل اخلاقسزلق‌غه وسفاهت‌که تمام ضد بولغان «جدی»لك و«حیات»دن عبارت.

بو کونگی مسلمانلر اشسزلك، نادانلق واخلاقسزلق برله مبتلا بولسه‌لر مونك سببی «اسلام» توگل بلکه حقیقی اسلام دینندن لازم درجه‌ده خبردار بولماغانلقدر. صوڭغی زمانده مسلمانلر خرافات برله مبتلا بولدیلر، سیاسی غرضلر برله تأسیس ایتولگان مذهبلرنی اوزلرینه رهبر قیلوب طوتدیلر، اسلام برله مناسبتی آز بولغان درویشلکنی اختیار قیلدیلر. اوشبو سببدن فکری قوتلری بتدی، هر تورلی ملتلرنك جانلانولرینه سبب بولغان مثبت علملر برله علاقه‌لری کیسلدی. بتون علملری الفاظ بحثلرینی یادلاودن، کمالاتلری‌ده روحسز ومعناسز شرح و حاشیه‌لر برله شغللنودن عبارت بولوب قالدی. اگرده اوشبو حاللرنده دوام ایتسه‌لر، مسلمانلرنك عاقبتلری تهلکه‌ده‌در. اسلامنك انقراضینه مسلمانلرنك بر یوزندن یوغالولرینه موندن‌ده طوغری یول بولماز.

اگرده مسلمانلر دینلی برحیات وحیاتلی بردین‌گه رغبت ایتسه‌لر مونك چاره‌سی بیك‌ گل. محترم صحابه‌لر زماننده بولغان صاف دین‌گه یابشورغه کیره‌ك. بتون سعادت وبتون بختنك باشی، «صراط مستقیم» تعبیرینك درست موضوعسی شولدر.

بو رساله‌نی ترتیب ایتمکدن مقصودمز صاف دین‌گه یابشونك یوللرینی کورساتو ایدی. هر بر بحث حتی‌که هر بر جمله‌نی یازودن غایه‌مز شول بولدی. اگرده مقصودمزغه موفق بولغان بولسه‌ق بختیارمز، ناگاه مذکور غایه‌گه یاقین کیله بلمگان بولسه‌ق اوز یتشسزلکمزنك نتیجه‌سیدر. انسان، قولندن کیلگان قدر سعی قیلو برله مکلف بولوب، قولندن کیلمه‌گانی حقنده معذوردر.

«غفرانك ربنا و الیك المصیر».

بتدی.

٩ شهر ربیع‌الاول ١٣٣٢ سنه «اورنبورغ».

Из фондов Российской национальной библиотеки

بو رساله‌ده مذکور بولغان اسملر

آدم ١٤٥
آرسطو ٢٤ – ٢٨ – ٣٧
آلوسی ٣٢
ابراهیم (ع.م) ٩٩-١٠٦
ابن الاثیر ٦٢
ابن اسحاق ٢٠ – ٥٦ – ٥٨
ابن تیمیه ٢٦ – ٢٧ – ٣٠ – ٩٢
ابن جریر الطبری ٢٦ – ٣١ – ٨٩
ابن حبان ٤٠ – ٥٦
ابن حجر العسقلانی ٦٢ – ٩٢
ابن حزم ٤٨ – ٩٢ – ١٣٨ – ١٤٠ – ١٤٤
ابن خزیمه ٤٠
ابن الخطیب ٤٠
ابن خلدون ٩ – ٤٢ – ٩٢
ابن رشد ٩٢ – ٩٣ – ١٩٥
ابن سبکی تاج الدین ٤٧ - ٤٨ - ١٢٣
ابن السنی ٤٠
ابن عابدین ٨٢
ابن عباس ٢٠ – ٥٤
ابن عبد البر ٤٠ – ٦٢
ابن عدی ٤٠ – ٥٧
ابن عربی ٣٠ – ١٦٤ – ١٦٥
ابن عقده ٥٧
ابن عمر ٤٦
ابن القیم ٩٢
ابن کثیر ٣٠
ابن کیسان ١٨٤
ابن ماجه ٣٩ – ٥٨
ابن المبارك ٩٢
ابن المدینی
ابن مسعود – ١٠١
ابن المسیب ٨٩
ابن الهمام ٩٢
ابو اسحاق الشیرازی ٣٠
ابوبکر (رض.) ٣٠ – ٥٨ – ٥٩ – ٦٤ – ٦٥ – ٧٠ – ٩٧ – ٩٨ – ٩٩ – ١٠٠ – ١٣٠ – ١٧٤ – ١٨٥ – ١٨٦
ابوبکر الباقلانی ١٨٥
ابو جعفر بن صالح المصری ٥٧
ابو حاتم ٥٧
ابو الحسن الاشعری ٢٨ - ١٩٤ - ١٩٥
ابو الحسین البصری ١٨٤
ابو حنیفه ٤٩ – ٥٨ – ٥٩ – ٦١ – ٧٢ – ٨٢ – ٩٢ – ٩٣ – ٩٤ – ٩٧ – ١١٤ – ١٢٧ – ١٧٨
ابو داود ٣٩
ابو السعود ٣١
ابوسفیان ٤٦

Из фондов Российской национальной библиотеки

ابوالشكور السالمى ١٢٧
ابو صالح ٢٠
ابو عبدالرحمن السلمى ٢٤
ابو عوانه ٤٠
ابو محجن ١٠٠
ابو مسلم الاصبهانى ٩٦
ابو نعيم ٤٠ – ٥٨ – ٦٠
ابو يعلى ٤٠
ابو هريرة ٢٢ – ٥٤ – ٥٦ – ٦٠
ابو يوسف ١٧ - ٥٨ - ٥٩ - ٧٢ - ٧٦
٨٢ – ٩٢ – ٩٣ - ١١٠ – ١٣٠
احمد ابن حنبل ٢٠ – ٤٠ – ٥٧ – ٥٨ -
٦٠ – ٦١ – ٦٥ – ٦٦ - ٧٢ - ٩٢ -
٩٣ - ٩٤ - ١٨٤
احمد ابن ملا جيون ٣١
احمد ابو جعفر
اسماعيل بن ميمون ٤٧ - ٤٨
اسماعيل حقى ٣٢
اصم ١٨٤
الياس ٤٦ - ١٧٧
ام حبيبه ٤٦ - ٤٧
ام سليم ١٦١
اوزاعى ٩٢
بخارى ٣٨ – ٤٧ – ٥١ – ٥٣ - ٥٧ -
٥٨ - ٨٩ - ٩٢ – ١١٤
بزار ٤٠
بسر بن ارطاة ٥٨ – ٥٩
بغوى ٢٦
بهاءالدين خواجه ١٤٤
بيضاوى ٢٨ – ٢٩
بيهقى ٤٠ – ٥٨ – ٦٠
ترمذى ٣٩
تفتازانى ٤٨
تولستوى ١٥٣
ثلجى ٨٠
جاحظ ١٨٤
جبرتى ١٢٤
جعفر بن عون
جلال‌الدين المحلى ٣١ – ١٢٣
جيون ٣١
حاتم ٥٠
حاطب بن ابى بلتعه ٩٩
حافظ الدين النسفى ٢٩
حاكم ٤٠ – ٥٨
حباب بن المنذر ٤٢
حسن بصرى ١٩٢
حسن بن زياد ٨٢
حسين (ر ض.) ١٧٥ – ١٩١
حسين بن اميرخان القازانى ٣٤
حسين واعظى ٣٤
حفص بن بعيل ٥٨
حماد بن زيد
حماد بن سلمه ٥٨
حوا ١٤٥
خازن ٢٩
خالد بن سعد ١٨٦
خالد بن الوليد ٩٩
خالد القطوانى ٥٨
خسرو ٨٢
خضر ٤٦ – ١٧٧

Из фондов Российской национальной библиотеки

خليل ٨٩
دارمی ٤٠
دارقطنی ٤٠ – ٥٧
داودالظاهری ٥٨
دجال ٥٣
دیلمی ٦٠
ذوالیدین ٤٣
ذهبی ٢٦ - ٢٧ - ٢٨ - ٤٨ - ٩٢
رشید رضا ٣٢
زبیر بن العوام ١٨٦
زجاج ٨٩
زفر ٨٢-٩٣
زمخشری ٢٦ – ٢٧ – ٢٨
زهری ٨٩ – ٩٢
زین العابدین تقییف ٣٤ – ٣٥
ژان ژاق روسو ١٥٣
سعد بن ابی وقاص ١٠٠
سعد بن عباده ٦٤-١٨٦
سعد بن المسیب ٦١
سفیان ثوری ٩٣
سلمان الفارسی ١١٤
سلیمان (ع. م.) ١٦
سواع ١١٧
سیبویه ٤٩ – ٨٩
سید عمر ١٣٨
سیوطی ٣١ – ٤٠ – ١٣١
شافعی ١٧ – ٢٨ – ٢٩ – ٦١ – ٧٢
٩١ – ٩٢ – ٩٣ – ٩٤ – ١٧٨
شاه‌جهان بیکم ٣٢
شریح ٤٤
شریك ٥٧
شعبة
شمر ١٧٥
شهربانو ١٩١
شیخ الاسلام الحمیدی ٣٤
صاحب بن عباد ١٩
صادق الایمانقولی ٣٤
صالح البلقینی ١٢٣
صدیق حسن خان ٣٢
ضحاك بن مزاحم ١٤٠
طبرانی ٤٠ – ٥٧
طبرسی ٣٤
طبری (ابن جریر)
طحاوی ٤٠
طحطاوی ٨٢
طیالسی ٤٠
عافیه بن یزید ٩٣
عامر بن صالح ٥٧
عایشه (رض.) ٤٦ – ١٣٨ – ١٦٢
عباد بن یعقوب ٥٨
عبدالحی اللکنوی ٥٧
عبدالعزیز چاویش ٣٣
عبدالغنی ٤٠
عبدالله ابن حنبل ٥٨
عبدالله بن جدعان ١٥١
عبدالله بن زبیر ١٠٦
عبدالله بن سلام ٢٣
عثمان (رض.) ٥٦ – ٥٧ – ٥٨ –
٥٩ – ١٠٠ – ١٠١ – ١٠٦ -
١٧٤ – ١٨٩

Из фондов Российской национальной библиотеки

عطاء بن السائب ٢٠
عكرمه ٥٨
علاءالدين عطار ١٢٣
علی (رض.) ٤٧ - ٥٨ - ١٠١ - ١٠٦
١٢٢ - ١٢٦ - ١٧٤ - ١٨٦
علی بن ابی طلحة الهاشمی ٢٠
عمران بن حصين ٥٥
عمران بن حطان ٥٨
عمر (رض.) ١٩ - ٤٣ - ٤٦ - ٥٨ -
٥٩ - ٧٠ - ٧٦ - ٨٩ - ٩٣ - ٩٨ -
٩٩ - ١٠٠ ١٢٩ - ١٣٠ - ١٧٤
عمر بن سعد ٥٦
عمرو بن عبيد ٥٦
عيسى (ع. م) ٥٢ - ٥٣ - ٥٤ - ١٧٩
عيينة بن الحصن ٩٨
غزالی ٥٣ - ٩٢ - ١٢٣ - ١٤٠
فاطمه (ر. ض) ٦٥ - ١٨٥! - ١٨٦
فاطمه عليه خانم ١٢٣
فخرالدين الرازی ٢٧ - ٢٨ - ٣٢ - ١٨٤
فرخ افندی ٣٣
فلايشر ٢٨ - ٢٩
فل ٢٨
فيروز آبادی ٣٠
قابيل ١٧٤
قاشانی ٣٠ - ٣١
قاضی عياض ٤٧ - ١٢٣
قتاده ٥٦
قدوری ٨١
قورصاوی ٣٣ - ٣٤
قيس بن مسلم الكوفی ٢٠
كاتب چلبی ٢٦ - ٣١
كرخی ٨٠
كعب الاحبار ٢٢ - ٢٣ - ٣٩ - ١٣٩
كعبی ١٨٤
كلبی ٢٠ - ١٤٠
لبيد ١٣٨
لوط ١٧٤
ليث بن سعد ٧٢ - ٩٢
مالك بن انس ٢٢ - ٣٩ - ٥٧ - ٩٢ - ٩٣ - ٩٤
مالك بن الحسن ٥٨
مالك بن نويره ٩٩
محمد افندی عينتابی ٣٣
محمد بن اسلم الطوسی ١٩٧
محمد بن تومرت ١٩٣
محمد بن الحسن الشيبانی ٥٨ - ٧٢ - ٨٢
محمد بن عبدالوهاب النجدی ١٢٤
محمد عبده ٣٢ - ٦٠ - ١٤٥ - ١٤٩
محمد فريد وجدی ٣٢ - ١٣٥
محمدكريم الباكوی ٣٤
محمود اسعد ٣٤
مروان بن الحكم ٥٨
مروان بن السدی ٢٠
مسلم القشيری ٣٩ - ٤٦ - ٤٧ - ٥٣ - ٥٧ - ٥٨
معاذ بن جبل ٤٤
معاويه ١٣٩
معبد الجهنی ٥٦
معين الدين بن صفی الدين ٣١
مقاتل بن سليمان ٢٠ - ١٤٠
مكحول ٥٨
مورمسف ٨٣ - ١٥٣

مهدی ٤٦ – ٥٣
نسأی ٣٩ - ٤٢ - ٥٧
نسر ١١٧
نظام الدبن الاعرج ٢٩
نعمان الثمنی ٣٤
نعیم بن حماد
نفطویه ٨٩
نمرود ٥٨
نوح (ع. م.) ١٧٤
نووی ٤٦-١٢٣
نیرون ٥٨
واحدی ٢٤
ود ١١٧
وکیع بن الجراح
وهب بن منبه ٢٣ – ١٣٩
وولتر ١٥٣
هابیل ١٧٤
هرقل ١١٤
هشیم
یحیی بن بکیر ٥٧
یحیی بن معین ٥٧ - ٩٢
یحیی بن یحیی ٥٧
یزدجرد ١٩١
یعوق ١١٧
یوسف آقچورا ١٤٥

Из фондов Российской национальной библиотеки

بعض نسخه‌لرده قالغان یاڭلشلر

خطا	صواب	بیت	یول
٢٤ نچی	٢٧ نچی	١٠	١٩
اسمنده‌م	اسمنده	١١	٢٩
ابدیلر	ایتدیلر	٢٣	١٩
شهبه	شبهه	٢٧	١١
اثرمده	اثرم	٢٩	١٩
٧٨٧	٨٨٧	٣٠	٢١
اثرلرندن	اثرندن	٣١	١٥
سنتی	سنتنی	٤٢	٢٣
تاراتلغان	یاراتلغان	٤٣	١٠
المغاذی	المغازی	٥٨	١٣
آخرنده	آخرتده	٦٦	١٩
بولعان	بولغان	٦٩	٢٦
عینیه	عینیه	٩٨	٧
للامام	المبسوط		
المبسوط	للامام	٩٨	٢٩
قول	اقول	١٢٤	٢٨
تابشرلسه	تابشرسه	١٢٧	٣

Из фондов Российской национальной библиотеки

بو کتابده مذکور بولغان بحثلر

٤– **اساسی قاعدەلر.** اسلام حکملری طوغروسنده حجت و دلیللر. دلیل قطعی. دلیل ظنی. اسلام حکملری. اعتقادات. عمل. اخلاق. معاملات. تشریع وظیفەسی. یقینی دلیللرگه خلاف کورلگان شرعی دلیللرنڭ حکملری. اسلام دینی‌نڭ حکمی بتون یر یوزی ایچون بر تیگز. اشیاده اصل مباحلق.

١٣– **قرآن.** قرآن ایله استدلال قیلونڭ شرطلری. قرآننڭ ابدی سعادتگه سبب بولووی. قرآننی آڭلاو ایچون واسطەلرغه احتیاج یوقلغی. تفسیر. ابن عباس حضرتلرندن روایت ایتولگان تفسیرلر. مفسرلرنڭ بعض بر حاللری. تفسیر کتابلرینه خرافاتلر کرونڭ سببلری. بو کونده مطبوع بولغان تفسیر کتابلری. قرآن آیتلری و حدیثلرنی تأویل قیلو.

٣٨– **سنت.** محدثلر و حدیث مجموعەلری. رسول الله نڭ دنیاوی اشلر حقندەغی سوزلری حدیث خرافة وام زرع. سنتنڭ شرعی دلیل بولووی ایچون شرطلر. قطعی دلیللر وبدیهی نرسەلرگه خلاف کورلگان حدیثلرنڭ حکملری. خبر متواتر. خبر مشهور. خبر واحد. صحابەلر.

٦٣– **اجماع.** اجماع نیندی نرسه؟ اجماع نیندی نرسەلر طوغروسنده بولورغه ممکن؟ اجماع بنا قیلنەچق اساسلر. اجماعغه نیندی جهتدن احتیاج بار؟ اجماعنڭ شرعی حجت بولووینه دلیل. اولوالامر. اجماعغه نظارت قیلوچیلر. اجماعنڭ قوتی نیندی مرتبەده؟ اجماع حقنده بو روشده سوز سویلەونڭ سببی. روسیەده زاقون چیقارلو ترتیبی. زاقون برله اسلام حقوقی آراسنده آزغنه بر مقایسه.

٨٧– **قیاس.** قیاس قیلو کیملرنڭ وظیفەلری. قیاس ایله ثابت بولغان حکملرنڭ مؤبد توگل بلکه موقتگنه بولووی.

Из фондов Российской национальной библиотеки

۸۹- **اجتهاد و مجتهدلر** اجتهادنڭ منقرض بولوب بولماووی.

۹۶- **نسخ و رعایت مصلحت.** مؤلفة قلوب. رسول اللهنڭ کعبه بناسی حقندەغی مرادی. صوغش یرنده و آچلق یلده سرقه حدینڭ یوروتلماووی. خاتونلرنڭ مسجدگه یورولری. برگنه سوز ایله اوچ طلاق حکمی. حضرت عثماننڭ مسافر وقتنده مقیم نمازی اوقووی. بو کونگی اسلام مملکتلرنده حد وقصاص همده رجم حکملری یوروتلماووی. بانقلر ایله معامله قیلو. موندن صوڭ یازلاچق فقه کتابلرنڭ ترتیبلری نیندی روشده بولورغه تیوشلی ایکانلگی.

۱۰۸- **شریعتنی تبلیغ.** قرآننی ترجمه قیلو مسئلەسی.

۱۱۶- **اسلام دینی.**

۱۱۹- **ایمان و کفر.** تصدیقنڭ یوللری. کفر مسئلەلری. بر آدمنڭ کفری حقنده سوز سویلەمازدن الك بلورگه تیوشلی بولغان قاعدەلر. دین‌گه برر تورلی اعتقاد یاکه عمل آرتدرونڭ حکمی. حدوث زمانی. اسلام دینینڭ عمومی بر دین بولووی. مسلمانلرده انتباه. اوکلر. صولر. معتدللر. توحید. الله تعالیدن باشقەلرنڭ غیبلرنی بلو و بلماولری. استمداد و استعانت مسئلەلری. الله تعالیدن باشقەلرده تصرف قوتی بولوب بولماو بحثی. قبرلرنی زیارت قیلو ایکی تورلی بولورغه ممکن. احد صوغشنده مسلمانلرغه مصیبت کیاونڭ بعض آدملرگه کوره حکمتی.

۱۸۳- **امامت و خلافت.** امام صایلاو وظیفەسی.

۱۸۹- **اهل السنة و الجماعة.** مسلمانلرنڭ افتراقلری. افتراق حقنده بولغان حدیث. «سواد اعظم» سوزندن مراد کیملر؟. آخرت سعادتینه طوتاشور ایچون سبب بولاچق اعتقاد نیندی نرسەدن عبارت؟

Р 321/918

Н Татар
3-3383